

ADABIY
DURDONALAR

Yūsuf Xos Hojib
QUTADG'U
BILIG

(«Saodatga eltuvchi bilim»)

ADABIY DURDONALAR

(«Saodatga eltuvchi bilim»)

Cho'por nomidagi
nashriyat-matbaa ijodiy uyi

Toshkent –2007

Hozirgi o'zbek tilida bayon qiluvchi va
so'zboshi muallifi
Boqijon TO'XLIYEV,
filologiya fanlari doktori, professor

Turkiy xalqlar madaniyatining noyob durdonasi hisoblanmish «Qutadg'u bilig» («Saodatga eltuvchi bilim»)ning bolalarga mo'ljallab chiqarilayotgan ushbu namunasidagi fikrlarga amal qilish, albatta, baxt-saodatga erishishingizda yaqindan yordam beradi. Bu kitobni doimiy hamrohingizga aylantirsangiz hayot yo'llarida adashmagaysiz.

Q 9780994305154 - 2007
360/04/-2007

ISBN 978-9943-05-154-6

© Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007- y.

«BOSHDAN OXIRGACHA DONOLAR SO'ZI»

«Qutadg'u bilig» Qutga, ya'ni baxt va saodatga erishtiruvchi bilim demakdir. Uni bobokalon shoirimiz Yusuf Xos Hojib bundan salkam 1000 yil oldin – 1069- yilda yozgan.

Mazkur kitob shoiring o'zi aytganiday:

Boshdan oxirgacha donolar so'zi,
Go'yoki tizilgan marjonning o'zi.

O'n sakkiz oy – bir yarim yilda yozib tugallangan ushbu asarni yaratish uchun shoir juda uzoq vaqt tayyorlangan ko'rinadi:

Munuqi tarug'laq Quz o'rdu eli,
Tub – asli nasabdin yo'rimish tili.
Bu tug'mish elindin chiqib borg'ani,
Kitobni qo'shubon tugal qilg'oni.
Barusin bitimish, yeturmish nizom,
Bu Qashqar elinda qo'shulmish tamom.
Hozirgi o'zbekchasi:
Quz o'rdu o'lkasi aslida eli,
Tub asli nasabdan so'z ochti tili.
Tug'ilgan elidan chiqib borgani,
Kitobni jam etib tugal qilgani.
Borini bitibdur ne esa kalom
Bu Qashqar elida tugadi tamom.

Bu yerda shoiring vatani (Quz o'rdu, ya'ni Bola-sog'un) va asarning tugallangan o'rmi (Qashqar)dan tashqari, asarni yozish uchun «tug'ilgan elidan chiqib borgani»

haqidagi qayd ham mavjud. Bundan shoirning ko'plab o'lkalarga safar qilgani, turli madaniy-adabiy yodgorliklarni o'rganganini taxmin etish mumkin. Fikrimizni quyidagi misralar ham tasdiqlab turadi:

Chiniylar «Adab ul-muluk» deb atar,
 Mochinlar «Anis ul-mamolik» deyar.
 Bu Mashriq elining donishmandlari
 «Ziynat ul-umaro» deyishdi bari.
 Eronlik «Shohnoma» dedi belgilik,
 Turonlik nom qo'ydi: «Qutadg'u bilig»

Bular shoirning Chin (Xitoy), Mochin (Sharqiy Turkiston), Eron va Turon (Turkiston va umuman turkiy xalqlar yashaydigan o'lkalar)da bo'lgani hamda u yerlarda mavjud bo'lgan adabiy an'analardan yaxshi xabardorligini ko'rsatdi.

Yusuf Xos Hojibning o'zi to'g'risida hozircha «Qutadg'u bilig»dan boshqa biror tarixiy manbada ma'lumot yo'q. Shoir o'z nomini asarida eslatib o'tadi, xolos.

Asar muqaddimasida esa dostonning Tavg'ochxon huzuriga keltirilgani, xon uni qadrlab shoirga Xos Hojib unvonini bergani to'g'risida gapirib o'tilgan. E'tibor berdingizmi, yuqorida keltirilgan parchada bir necha o'lka va xalqlarning nomi tilga olingan, demak, asar o'sha yurtlarda ham mashhur bo'lgan. Bugina emas, dostonning bir nusxasi 1439- yilda Hirot shahrida qayta ko'chirilgan. Bu davrda Hirot madaniyatning gullab-yashnagan o'lkalaridan biri edi. Xuddi shu davrda bu yerda Atoyi, Sakkokiy, Lutfiy singari «So'z mulkining malik ul-kalom»lari ijod etardi. Tabiiyki, badiiy asarga nisbatan nihoyatda baland talablar qo'yiladigan bu yerda «Qutadg'u bilig»ning ko'chirilishi, bir tomondan, ma'naviy ehtiyoj natijasi bo'lsa, ikkinchi tomondan, asar badiiy qimmatining qonuniy e'tirofi edi.

XIX asrda Volga daryosi qirg'og'ida joylashgan Saroychuq degan shaharga yaqin bir joydan oddiygina sopol ko'zacha

topildi. Ammo bu oddiy ko'zacha olimlar e'tiborini tortdi, chunki unda «Qutadg'u bilig» dostonidan olingan misralar bitilgan edi. Ana shu dalillarning hammasi asarning xalq orasida juda yaxshi ma'lum bo'lganini ko'rsatib turibdi.

VII–VIII asrlarda butun O'rta Osiyo arablar zulmi ostida qoldi. Ammo X asrning oxiri XI asrning boshlariga kelib arablar istilo qilgan yerlaridagi o'z nufuzlarini qo'ldan bera boshladilar. Arablar istilosi davrida ko'plab madaniy va adabiy obidalar yo'q qilib yuborildi, ularning juda katta qismi barbod bo'ldi. El-yurtning o'z ona tilida o'qish istagi esa hech qachon pasaymaydi, aksincha, ta'qib qancha kuchli bo'lsa, istak shuncha baland bo'ladi. Asar yozilgan paytda shu ma'naviy ehtiyoj ham tobora ortib bormoqda edi.

Asarda tilga olingan masalalarning ko'lami shunchalik kengki, ularni oddiygina sanashning o'zi ham bir necha sahifalarni tashkil etadi. Tasavvurlarimizning aniqlashishi uchun ularning ayrimlarini eslataylik:

Yetti sayyora va o'n ikki burj.

Inson farzandlarining qadri bilim va tafakkurda.

Tilning fazilat va manfaatlari.

Kitob egasining uzri.

Bilim va aql-idrokning farqi to'g'risida.

Bahor madhi.

Kuntug'di elig haqida.

Oyto'ldining baxt haqidagi hikoyasi.

Kuntug'dining adolat haqida aytganlari.

O'gdulmish eligga bek (lashkarboshi, oshpaz, xazinachi, eshik og'asi, elchi, dasturxonchi...) qanday bo'lishi kerakligini so'zlaydi.

O'gdulmish O'zg'urmishga olimlar (shoirlar, tabiblar, ta'burchilar, hunarmandlar, dehqonlar, chorvadorlar, turli, tabaqadagi kishilar) bilan muornalada bo'lish sirlarini o'rgatadi.

O'g'il va qizlar tug'ilsa qanday tarbiyalash lozimligini aytadi.

Mehmonga borganda o'zini qanday tutish lozimligini so'zlaydi.

Ko'rinib turibdiki, «Qutadg'u bilig»da tilga olingan mavzularning qamrovi juda keng. Ammo unda bitta bosh nuqta borki, u butun asardan qizil ip bo'lib o'tadi. Bu INSON masalasidir.

Insonning ijtimoiy mohiyati, uning hayotdagi o'mi, ijtimoiy vazifasi shoir tomonidan turli yo'nalishlarda tahlil etiladi.

Asarda oddiy xalq, mehnatkash inson alohida ehtirom bilan tasvirlangan. Ayniqsa, dehqonlar, chorvadorlar, hunarmandlar haqidagi boblar iliq mehr bilan yo'g'rilgandir.

Asardagi turli-tuman kasblarning sanog'i, bu kasb-hunar egalarida bo'lishi kerak bo'lgan xislat-fazilatlarining bayoni, ayni paytda o'sha kasb-hunarlariga bo'lgan hurmat va e'tiborning e'tirofi hamdir.

Shoir komil inson haqida gapirar ekan, kamolotning qator belgilarini ko'rsatib o'tadi. Ularning eng asosiysi alohida shaxsning o'z manfaatlarini, shaxsiy istaklari doirasini yorib chiqib, boshqalar g'ami bilan ham yashashi, ko'pchilik manfaati uchun fidoyi bo'la bilishdir.

«Qutadg'u bilig»da bilim haqida alohida bob ham mavjud. Bu bob «Bilig, uqush adrimin, asg'in ayur» («Bilim, aql-idrok farqini, nafini aytadi») deb nomlangan.

Bilimning asosiy xususiyati kishi uchun faqat nafdan iborat ekanligida, unga qadr-qimmat, hurmat va ehtirom keltirishda, deb biladi shoir.

«Qutadg'u bilig» sahifalarini varaqlar ekansiz, goh moziyning ko'z ilg'amas sarhadlariga, goh Yusuf Xos Hojib davri ziddiyatlariga, goh turkiylarning qadim bahodir o'g'loni Alp Er To'nga, ulug' Firdavsiyning «Shohnoma»si qahramonlari davriga borib qolgandek bo'lasiz.

Asarda shoir fikri go'zal obrazlar, hayotiy o'xshatish va lo'nda istioralar, ta'sirchan tamsil hamda mo'jaz ramzlar bilan ziynatlangan. Yusuf Xos Hojib so'z qudratini, ona tilining ichki imkoniyatlarini nozik his etadi. Uning o'zi: «Men

turkcha so'zlarni yovvoyi tog' kiyigi kabi bildim. Shunga qaramay ularni avaylab-asrab qo'lga o'rgatdim», deb yozadi.

Ana shu «qo'lga o'rgatilgan so'zlar» orasida ko'plab xalq maqollari ham mavjud.

Bularning barchasi Yusuf Xos Hojib ijodining g'oyaviy-badiiy ildizlari hayotbaxsh chashma — xalq dahosining so'nmas ijodi bilan nihoyatda zich aloqadorligini yana bir marta ta'kidlab turadi.

«Qutadg'u bilig» hozir jahonning ko'plab xalqlari tillarida jaranglamoqda. Bu asar o'zbek, uyg'ur, qozoq, qirg'iz va boshqa turkiy xalqlar tillariga ham tabdil qilingan (moslashtirilgan). Asar rus tiliga, Yevropaning bir qancha tillariga tarjima qilingan.

Yevropa aslida bu asar bilan XIX asrning birinchi choragidayoq tanishib ulgurgan edi. Hozir asarning nemis va ingliz tillariga to'liq tarjimai bor. Shuningdek, ayrim Yevropa tillariga qisman parchalar tarzidagi tarjimalari ham mavjud.

«Qutadg'u bilig» O'zbekistonda to'liq holda 1971- yilda nashr etilgan. Bu nashrni filologiya fanlari nomzodi Qayumjon Karimov amalga oshirgan. Unda asar matni transkripsiyada berilib, o'zbekcha ilmiy tavsifi ham ilova qilingan edi.

Qo'lingizdagi kitob ilmiylikni da'vo qilmaydi. Kitobning bosh maqsadi asar mazmunini hozirgi o'zbek kitobxonlariga (shu o'rinda, asosan bolalarga) tushunarli tarzda yetkazishdan iborat.

Ma'lumki, «Qutadg'u bilig» — she'riy asar. U aruz vaznida (mutaqorib bahrida) bitilgan. Biz bolalarga tushunilishi oson bo'lishini ko'zda tutib, asarni nasriy tarzda berishga urindik, o'rni bilan she'riy parchalardan ham foydalandik.

G'oyaviy-badiiy xususiyatlariga ko'ra, o'ziga xoslik kasb etuvchi, shuningdek, tarbiyaviy maqsadi taqozosiga ko'ra, bu nashr doirasiga sig'maydigan o'rinlar chetlab o'tildi yoxud qisqartirildi.

Ammo asarning kompozitsion yaxlitligini to'la tasavvur etish uchun ko'mak beradigan barcha o'rinlar, xususan sujet chizig'idagi voqealar rivoji bilan bog'liq holatlar imkoni boricha saqlandi. Taqozo etilgan o'rinlarda kengroq sharhlar berildi.

«Qutadg'u bilig» XI asrda yaratilgan. Tabiiyki, uning lug'at boyligi ham o'sha davr tilini aks ettiradi. Bizning davrimizga kelib asarda qo'llangan ayrim so'zlar iste'moldan chiqib ketgan. Shuningdek, ayrim obrazlar, asar badiiy libosidagi ba'zi o'rinlar hozirgi kitobxonga tushunarli emas. Ba'zi atamalar ham izoh talab qiladi. Shunday holatlarni ko'zda tutib, kitob oxirida lug'at va izohlar ilova qilindi. O'ylaymizki, ular kitobxonga yaqindan yordam beradi.

O'mi kelganda shu narsani alohida ta'kidlash lozimki, «Qutadg'u bilig» asarining ilmiy jihatdan o'rganilishida jahonning ko'plab turkshunoslari katta hissa qo'shishgan. Ayniqsa, V.V. Radlov, A. Vamberi, P.M. Melioranskiy, A.A. Samoylovich, R.R. Aratlarning nomi bu ro'yxatning boshida turadi.

Asar mukammal matnining nashrini amalga oshirishda, uni atroflicha ilmiy tadqiq etishda o'zbek olimi Qayumjon Karimovning xizmatlari ham beqiyos. Hozir asar ustida Q. Sodiqov, Z. Sodiqovlar ham jiddiy ish olib borishmoqda.

Ta'kidlash joizki, nomlari sanalgan olimlarning, yana ko'plab boshqa tadqiqotchilarning ishlari bo'lmaganida, qo'lingizdagi mazkur kitob ham yuzaga kelmasdi. Shuning uchun ham biz asar tadqiqotchilarining barchasiga o'z minnatdorchiligimizni bildiramiz.

Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig»ining hozirgi o'zbek tilidagi bolalarbop bayoni farzandlarimiz ma'naviy kamolotiga salmoqli hissa qo'shadi, deb umid qilamiz.

Boqijon TO'XLIYEV,

filologiya fanlari doktori, professor

MUQADDIMA

Bu kitob:

Boshdan oxirgacha donolar so'zi,
Go'yoki tizilgan marjondek o'zi.

Mashriq maliklari-yu Mochinlar begi, yana qanchadan qancha bilimli, zakovatli kishilar bu kitobni bir-birlariga oshirishgan. Bugina emas, uni xazinaning eng qimmatbaho dur-u javohirlari saqlanadigan xonasiga yashirishgan. Ularning maqsadi bu kitobni avlodlardan avlodlarga meros qoldirib, nodonlar qo'liga tushib qolishining oldini olishdir.

Ushbu kitobning nafi beqiyos. Chunki kitob so'zlari kishining qo'lidan tutadi, uni ezgu yo'lga boshlaydi. Bu hikmatni ko'plab kitoblar o'qigan odamgina anglab yetadi.

U qayerga yetib borgan bo'lsa, faqat ta'rif-u tahsinlarga sazovor bo'lgan: Mochinlar hakimi, Chin boshliqlari olamda bundan yaxshiroq kitob yo'q deb aytishgan bo'lsa, Mashriq elida, Turkdan Chingacha bo'lgan joyda ham uning muqobilida tura oladigan kitob topilmaydi, deyishgan.

Kitob qadri hammasi emas, bilimdon, dono kishilargina biladi. Nodon kishilardan bilimsizlikdan boshqa nima keladi?!

Kitobni har bir duch kelgan odamga beravermaslik kerak. U eng yaqin do'st bo'lganida ham kitobni ishonishdan oldin, yaxshigina sinovdan o'tishi lozim. Buni bilimsizlar aslo anglamaydi. Zakovatlilar esa buni ziyrakligi tufayli payqay oladi.

Ushbu kitob:

Bug'raxon vaqtida yozildi ayon,
Yana xon tilicha etilgan bayon.

Bu yanglig' kitobni kim aytgan azal,
Keyin ham kim aytar bu qadar go'zal?!

Olamda xuddi shunday kitob yoza oladigan biror kimsa bormi? Agar bo'lsa, ko'rsat, men uni kuchim yetgunicha maqtayin!

Ushbu kitob qaysi iqlim yoki mamlakatga, qaysi qishloq va shaharga yetib borgan bo'lsa, o'sha yerda munosib nom berildi. Chinliklar «Adab ul-muluk» deyishgan bo'lsa, mochinliklar «Anis ul-mamolik» deb atashdi, Mashriq elining ulamolari, donishmandlari esa yakdillik bilan «Ziynat ul-umaro» deya nom berdilar.

Eronliklar buni «Shohnoma» deb qabul qilishdi. Turonliklar orasida esa u «Qutadg'u bilig» nomi bilan mashhur bo'ldi.

Bu kitobga tilda mavjud bo'lgan turli hikmatli so'zlar jamlangan. U dunyodagi hamma ezgu ishlarda qo'l keladi. Unda mulk tutishning sir-u asrori, mamlakatni idora qilish tartibi, sharti, shuningdek, mol-u mulk, el-yurtning mangu qolishi, gullab-yashnashi va uning xarob bo'lish belgilari, lashkar va xos yigitlar, boshqa masalalar saylanib, tanlanib gapirilgan.

Mulk-mamlakatni mahkam tutish istagidagi odamning ishi yaroqli yigitlarga tushadi:

Bu yanglig' yigitlar har ishda chiroy,
Misoli chiroqqa yog'du bergan moy.

Podsholarning yo'l-yo'riqlari, ularning atrofidagi kishilar bilan munosabatlari ham kitob sahifalaridan o'rin olgan. Shu yerda Yusuf Xos Hojibning o'zi haqida ham ayrim ishoralar mavjud.

Boqib ko'r: kitobni yaratgan kishi
Hunarli er emish, kishilar boshi.

Kitob muallifi Quz o'rduda tug'ilgani, tug'ilgan elidan chiqib borgani va kitobga kiritiladigan narsalarni jamlab, tugal qilgani haqida yozadi. Asar Qashqar elida tugatilgan.

Malik huzurida o'qidi uni,
 Tavg'och Qora Bug'ra — xonlarning xoni.
 Og'irladi ortiq adib xizmatin,
 In'om berdi qalam haqqi-hurmati.
 Xos Hojib unvonin loyiq bildi u,
 O'ziga eng yaqin odam qildi u.

Kitob muallifining Yusuf Xos Hojib deb shuhrat qozonganining sababi ham — shu. Bu kitob asosida to'rt narsa yotadi.

Biri to'g'rilikka tayanch — ADOLAT,
 Biri DAVLAT erur, u qutli g'oyat.
 Uchinchi — ulug'lik AQL ham ZAKO,
 To'rtinchi — QANOAT erur bebaho.

Bularning har biri yana alohida-alohida nomlarga ega. Adolatning nomi — KUNTUG'DI. U asarda elig vazifasida keladi. Elig podsho demakdir.

Davlatning ismi — OYTO'LDI. U vazir mansabida. Zakovat, aql esa O'GDULMISH deyilgan. O'gdulmish Oyto'ldining o'g'li sifatida namoyon bo'ladi.

Qanoat O'ZG'URMISH nomini oladi. U asarda vazirning qarindoshi sifatida ko'rinadi.

Arabcha, tojikcha kitoblar juda ko'p. Ammo bizning tilimizda bu xil kitob endigina yaratilgan. Bilimning qadr-qimmatiga bilimdon kishilar yetadi. Aql-idrokli kishilar bilim qiymatini uqib olishadi. Mening tilagim esa shunday:

Bu turkcha qo'shuqlar tuzattim senga,
 O'qisang, duo qil mening haqimga.

BAHOR MADHI

Esa keldi Sharqdan bahorning yeli,
 Olamga ochildi go'zallik yo'li.
 Bo'z yer iporlandi qor-u muz ketib,
 Bezanadi olam chiroy ko'rsatib.

G'olib keldi qishdan bahor chiroyi,
Yangidan qurildi bahorning yoyi.

Quyosh qaytdi yana kelib o'rniga —
Baliq quyruq'idan qo'zi burniga.

Bahorga yetishgan daraxtlar sariq, ko'k, yashil va qizil
ranglar yopinib bezandi.

Yer yuzi harir kiyimlar kiygan yosh qizlarday bo'lib
orolandi. Bu go'yo xilma-xil matolarni ortib olgan Chin
karvonining molini yoygan holatiga o'xshaydi. Tog'lar, qirlar,
dalalar ham butunlay yashil va oq ranglarga burkangan.
Minglab gullar, chechaklar yer ostidan shodiyona bosh
ko'tarishdi. Butun olam muattar hidlarga to'ldi.

Chinnigul hidini yoyarkan sabo,
Butun dunyo to'ldi iporga go'yo.

G'oz-o'rdak — jami qush havoda shodon,
O'yinga berildi quvonib chunon.

Ko'kish turna ko'kda navosin chalar,
Tuya karvonidek tizilar, chopar.

Birovi qo'nar, ko'r, birovi uchar,
Birovi chopar, ko'r, biri suv ichar.

Qo'shiq aytdi go'zal kaklik tog' ora
Qizil og'zi qondek, qoshi qop-qora.

Quloqqa chalinar qora zog' sozi,
Go'yo nido solgan qizdek ovozi.

Chechaklar oralab yurarkan bulbul,
Olamni qurshadi shirin bir g'ul-g'ul.

Chechaklar ustida o'ynar ohular,
Bug'ular bo'ylashar, nozik oh urar.

Qovoq osar osmon, ko'zi yosh sochar,
Chechaklar-chi, quvnoq, kulib yuz ochar.

Falakda charx urib olam qushlari,
Biri keldi Rumdan, Hinddan aksari.

Chiroyga ko'milgan ko'katlar o'zi,
Yashilga belangan bu yerning yuzi.

Ba'zisi hididan berar dilga jon,
Ularning rangi-la munavvar jahon.

INSON QADRI BILIMDA

Yana bir hikmat bor: Hazrati odam —
Bilim, aql-u idrok sabab muhtaram.

Odamzod naslining ulug'ligi bilimdan. U aql-idrok tufayli ne-ne tugunlarni yechishga qodir. Uquv-idrok va bilim egasi bo'lgan har qanday odam sharafidir.

Bilimni buyuk bil, uquvni ulug',
Shu ikkov ulug'lar kishini to'liq.

Bunga asos bo'ladigan boshqa so'zlar bor. Ularni eshitib yo'l-yo'riq tuzsa bo'ladi. Mana:

Uquv qayda bo'lsa, ulug'lik bo'lar,
Bilim kimda bo'lsa, buyuklik olar.

Uquvli uqar-u bilimli bilar,
Bilimli, uquvli shodlikka to'lar.

Bilim haqida aytilgan fikrlarga quloq tutilsa, ularda shunday hikmat mavjud: «Bilimdonga balo yo'q». Bilimga intilmagan kishida-chi?

Bilimsiz kishida kasallik bo'lar,
Kasal emlanmasa yashamas, o'lar!

Shuning uchun ham:

Kel-u kasalingni tuzatgin, nodon.
Bilimsiz tubandir, bilimdon shodon.

Bilim o'ylab ko'nilsa, misoli bir jilov. U barcha yomon, yaramas ishlardan tiyib turadi.

Bilim egasi o'z tilaklarini topadi, orzu-maqсадlariga erishadi. Aql-idrok egalarining nafi har doim ko'pchilikka tegib turadi.

Bilim egalari esa elda aziz bo'ladi. Hurmat qozonadi. Butun ishlar uquv-idrok bilan amalga oshadi. Barcha murakkab ishlar bilim bilan hal etiladi.

TILINGNI AVAYLA — OMONDIR BOSHING

Uquv va bilimning tilmochi, tarjimoni tildir. Kishiga ro'shnolik, yaxshilik va ezguliklar til tufayli keladi, buni yaxshi bilib olish kerak. Qut-izzatni ham, obro'-e'tiborni ham kishi til orqali topadi. Agar tilga e'tibor bermasa, uni noo'rin qo'llasa, odam boshining yorilishi hech gap emas.

Til arslon misoli yotar qafasda,
Bexabar boshini u yer nafasda.

Tilidan tutilgan ne deyar, eshit,
Amal qil bu so'zga, o'zingga ish et.

Balo keltiradi boshga bu tilim,
Boshimni u kesmay, qilayin tilim.

So'zingni tiyib yur, boshing yormasin,
Tilingni tiyib tur, tishing sinmasin.

Dono qardoshlarning tiliga quloq sol. Ular:

— Ey til egasi, boshingni asra! — deyishgan. O'ziga e'lonlik tilagan har bir odam tilidan yaroqsiz so'zini chiqarmasin. Bilib so'zlangan so'z donolik sanaladi. Bilimsizning so'zi esa o'z boshiga yetishi mumkin.

Ortiq so'zda aslo bo'larmi foyda.
Ziyondan bo'lak yo'q so'z ortiq joyda.

Hech qachon ko'p gapirma. Juda oz so'zla. Tuman so'z tugunini bitta so'z bilan yozib yubor, ya'ni oz so'zlarga ko'proq ma'no singdirish payida bo'lgin. Chunki:

Kishi so'z tufayli bo'ladi malik.

Ortiq so'z bu boshni etadi egik.

Ortiqcha aytilgan so'z kishi ko'ngliga malol. Ammo so'zlamaslik ham mumkin emas. Bu holda soqov degan nomni orttirib olish mumkin. Shunga ko'ra o'rtacha yo'riq tutish lozim. Yo'riqni o'rtacha tutgan odam qut-iqbolga erishadi.

Tilingni avayla — omondir boshing,

So'zingni avayla — uzayar yoshing.

Tilning keltiradigan nafi juda ko'p. Ularni g'ofillik qilib qo'ldan chiqarmaslik kerak. Til goho maqtalsa, goho so'kishga mos bo'ladi. Shuning uchun qachon va qancha so'zlasang ham bilib gapir. Gapirgan gaping ko'r odamlar uchun ko'z bo'lsin.

Nazar solib qarasang, bilimsiz odam ko'zi ko'r kishiga o'xshaydi. Uning ko'zini ochish uchun bilimdan hissa berish lozim.

Tug'ilgan odam albatta o'ladi. Undan hech bir nishona qolmaydi. Lekin uning so'zlari ezgu bo'lsa, boshqalar yuragidan joy olib ulgursa, uning nomi mangu qoladi, tillardan tillarga, dillardan dillarga ko'chib yuraveradi.

Inson ikki narsa tufayli qarilik nimaligini bilmaydi. Ularning biri xush qiliq, boshqasi — ezgu so'zdir. Tug'ilgan odamdan qoladigan meros — so'z. Uning o'zi o'lib ketadi, so'zi esa mangu qoladi.

Olamdagi barcha so'zlarni aql-idrok jamlolmaydi. Biroq kerakli so'zlarni aytishi uchun kishini majburlash shart emas. Bu so'zlar mendan keyingi avlodlarga mo'ljallangan:

Senga so'zladim men so'zim, ey o'g'il,

Senga o'git berdim o'zim, ey o'g'il.

Kumush qolsa meros bo'lib gar senga,
Uni tutmagin sen bu so'zga teng-a!

Kumush ishga tushsa olqinar, tugar.
So'zim ishga tushsa oltinlar to'kar.

Kishidan kishiga qoladigan meros — so'z. Unga amal qilsang, ming-ming foyda va naflar olasan.

Zakovat har doim shunday uqtiradi: dag'al so'z kishi boshiga ofat. Hasadli so'z kishining qizil rangini somonga aylantiradi. So'zlashda xato qilmaydigan odam yo'q. Xatoga yo'l qo'ymaydigan odamlarni sanab bera olasanmi?

Bilimsiz kishilar — donolarning dushmani. Bilimsiz doimo donolarga xorlik tilaydi. Bu ular ko'nglining tub-tubida cho'kib yotgan hasad alomati:

Kishi farqi bordir kishidan azim,
Bilimdan bu farq deb uqtirar so'zim.

So'zni bilimdon kishiga so'zlash kerak. Bilimsizning tilini tushunish qiyin. To'g'ri, so'zni so'zlaganda har kim xatoga yo'l qo'yishi mumkin. Ammo bu xatoni donishmand hakimlar bartaraf etishadi.

So'z tuya burniga o'xshash — unga jilov solsa bo'ladi. Yoxud u tuyaning bo'yni kabidir — yetovga yuraveradi.

Dunyoda har bir so'zni o'ylab, tushunib, taroziga solib gapiradiganlar ham talay. Ularni tushunganlar esa aziz va mo'tabar. Olam yaxshiliklarining hammasi uchun sabab bilimdir. Bilim bilan hatto ko'kka ham yo'l topsa bo'ladi. Shuning uchun qayerda bilim bor ekan, sen o'zingni o'sha yerga yondashtir, undan bahra ol. Bilim yot-begonani ham, o'z kishilaringni ham ulug'laydi:

Yashil ko'kdan indi bu bo'z yerga so'z,
So'z bilan insonda yorug' bo'ldi ko'z.

Kishi ko'ngli go'yo tubi yo'q dengiz,
Bilim bor tubida, u inju tengsiz.

Agar ana shu injular dengiz tubida qoladigan bo'lsa, bularning tosh yoki inju ekanligini qanday farqlaysan. Shuningdek, bilimlarga to'lib-toshgan so'zlar kishi qalbining tub-tubida cho'kib yotar ekan. bu so'zlarning qadr-qimmatini ham anglash mumkin emas.

Axir yer ostidan qazib chiqarilgan sof oltin toshlar kishi boshiga bezak bo'ladi-ku! Shu tufayli:

Bilimli bilimin qilmasa bayon,
Bilimi yorishmas o'tsa ham zamon.

Dono, aqli pishgan kishi bilim va aql-idrok haqida shunday deydi:

Uquv bilan oldi olamni olgan,
El-yurtning diliga bilim yo'l solgan.

Odanzod yer yuzida paydo bo'lgan dastlabki paytlardanoq bilim sari, o'rganish sari intilgan. Bugun ham, bundan juda ko'plab zamonlar ilgari ham bilimlarga buyukroq o'rin tekkan. Ularning joyi — uyning to'ri.

Zakovat kishidagi ayb-nuqsonlarni tozalaydi. Bilim esa insonning insoniyligini oshiradi. Dunyo shodligini olmoqchi bo'lgan odamga chora — ezgulik. Ezgulik ko'rmoqchi bo'lgan odamning o'zi boshqalarga ham ezgulik qilishi lozim.

Kishi mangu bo'lmas, bu mangu oti,
Qolar yodgor undan bu ezgu oti.

O'zing mangu emas, oting mangudir,
Oting qolar bo'lsa, mangulik shudir.

IKKI XIL NOM QOLAR TILDA BEGUMON

Qo'ling el aro uzun bo'lsa, sen o'z fe'l-atvoringni ezgu tut. Yigitlik mangu emas, u juda tez kechadi. Tiriklik chirog'i ham ko'z ochib-yumguncha o'chadi. Hayot — tushdek gap. U yashindek tez ko'chadi.

Tiriklikda jami ezguliklarni yig'moq kerak. Ular keyinchalik yegulik va kiygulik bo'ladi. Kishilarning ezgusi bu haqda shunday degan:

— Bu nafas oluvchi, ya'ni tirik jon, oxir-oqibatda o'ladi. Axir olamda tug'ilgan odamzodning biri ozroq, boshqa biri ko'proq yashaydi, so'ng, baribir, vafot etadi. Lekin podshoning ham, oddiy odamning ham vafotidan keyin qoladigan narsasi — nomi bor.

Agar senga shu navbat joyi tekkan bo'lsa, sen unga munosib tarzda yashagin.

Tirik oxir o'lar qora yer quchib,
Nom ezgu esa-chi, ketarmi o'chib?!

Ikki xil nom qolar tilda begumon,
Biri yaxshilig-u birisi — yomon.

Dono maqtov olar, nodon-chi, so'kish,
O'zing o'yla, senga ma'qul, qaysi ish?!

Ezgularning nomi buyuk bo'ladi, yomonlar nasibi esa qarg'ish va so'kishdan boshqa narsa bo'lmaydi. Bunga tarixdagi quyidagi hodisa juda yaxshi misoldir:

Nedan bo'ldi Zakhok so'kishga duchor,
Faridunga nechun omad sazovor.

Biri ezgu erdi — oldi u duo,
Esiz bo'lgani-chi, so'kish beado.

Ana endi o'zing aytgin-chi, sening tabiatingga ezgulik mosmi yoxud yomonlik? Sen o'z sha'ningga maqtov istaysanmi yoki so'kish-qarg'ishmi?

Tilaging qanaqa bo'lsa, shundan kelib chiqib o'zing birini tanlab ol. Keyin o'kinib yurma.

Shunga o'xshatibdi sinagan odam,
Sinagan odamga ayondir olam.

Yaxshi nom oladi ko'r, ezgu kishi.
Yomonlar nasibi — el-yurt qarg'ishi.

Tajribalarda juda ko'p marta tasdiqlangan shunday hikmat bor: yomonlarning omadi hech qachon kelmaydi, ularning ishi har vaqt orqaga ketadi:

Yomonlik go'yo o't, yondirar, yoqar.
O'tishga kechig yo'q: u — soy, tez oqar.

Agar o'tmishdagi ajdodlarga nazar solguday bo'lsang, bir holatni kuzatasan: oddiy odam ham, katta martabadagi kishilar ham bilimli va dono bo'lsa, ular el-yurt tadbirini o'ylashgan. Bugun ham ezgu deb atalgan har qanday odam ezgularga bosh bo'ladi. Boshliq bilimli va dono bo'lsa, atrofiga o'ziga o'xshaganlarni yig'adi. Bu xil boshliq elini boyitadi. Bilimli va dono boshliq saxiy degan nom oladi. Saxiy o'lsa ham nomi tirik qolaveradi.

Jahonda bilimdan ulug', bilimdan aziz nima bor? Bilimsiz desalar, bu inson uchun haqoratdir.

Nima der, eshitgin, bilimli kishi,
Jahonni ko'p ko'rib, oqargan boshi:

Bilimsizga to'rdan o'rin bo'lsa, ko'r,
Bu to'r poygak bo'ldi, poygak esa to'r.

Ammo donoga quyidan, poygakdan o'rin tegsa, o'sha poygak to'rdan ham baland sanaladi. Donoga ko'rsatiladigan bunday izzat-ikrom, hurmatning sababi, hech shubhasiz, bilimdir.

Bilimsiz kishi yilqi — hayvon bilan teng. Bilim otalar so'zida jamlangan:

Otalar so'zidir biz uchun meros,
Otalar so'zining nafi beqiyos.

Bilimsizni aql-idrok egalari ko'zi ko'r odamga qiyoslashadi.
Ey o'g'lon, bilimdan ulush olgin!

Kishi ko'rki so'z-u bu so'z bepoyon,
Ey til, maqta ezgu kishini har on!

Masal bor turkchada, bunga qiyoslab.
O'shani deyin men so'zimga moslab.

Uquv ko'rki so'z-u bu til ko'rki so'z,
Kishi ko'rki yuz-u bu yuz ko'rki ko'z.

Kishi so'zini tili bilan so'zlaydi. So'zlari yaxshi bo'lsa, uning yuzi suv oladi, ya'ni obro' qozonadi, e'tibor topadi. Bunga qadimgi turk xalqlarida misollar ko'p:

Bu turk beklarining yetuk, sarasi
Alp Er To'nga edi — yoyilgan sasi.

Alp Er To'nganing bilimi ulug', hunari talay edi. Uning tengi topilmasdi. Tojiklar uni Afrosiyob deb atashgan.

Hunarlar kerak er yigitga, bilim,
Agar yetsin desa har ishga qo'lim.

Tojiklar kitobda bitishgan buni,
Bitigda bo'lmasa kim uqar uni.

Juda yaxshi degan oziqli botir,
Tugunlar yozishga oziqli qodir.

UQUV QUT BERADI, BILIM — SHARAF-SHON

Uquv-idrok, bilim haqida alohida to'xtash joiz. Uquv-idrok qorong'i tundagi mash'alga o'xshaydi. Bilim esa o'sha mash'aldan taralayotgan nurga qiyos. U kishini yoritadi, unga ro'shnolik beradi.

Uquv qut beradi, bilim — sharaf-shon,
Shu ikkov tufayli ulug'dir inson.

Bunga ishonmasang, shubha qilsang, ko'zingni katta och.
O'zingni zakovat nuri bilan yoritib ko'r. Menga donish-

mandlarning bitta hikmatli so'zi yaxshi ma'lum: bilimdon o'z bilimlari tufayli balo-ofatlardan omon qoladi.

Telba, nodon kishi o'lsa, ajablanmaslik kerak: aslida ularning tirik chog'lari ham o'limdan farq qilmaydi. Uquvsiz kishining ishi yurishmaydi. Hurmat kishining uquv-idrokidan keladi. Uquv-idroksiz kishi bir hovuch kepak bilan teng. Bularning barini kuzat, qara, bill! Shunda uquv-idrokli dono kishilarning tub-asli senga ma'lum bo'ladi.

Uquv-idrok kishini pokiza qiladi. Bilim esa yuksaltiradi. Inson zaminda paydo bo'lgan ekan, boshqa mavjudotlardan o'z bilimi bilan farqlanadi.

Dunyodagi turli-tuman san'at, son-sanoqsiz hunarlar uquv va bilimga tayangani uchun maqталadi, tillardan tillarga ko'chib yuradi. Uquv-idrokdan ozgina ulush olgan kishi ham talay naf ko'radi. Zehn solib qara va bilginki, quyidagi to'rt narsaning ozini ham aslo oz hisoblab bo'lmaydi.

Bu to'rtning biri — o't, birovi — yog'i,
Uchinchi — kasallik — umr tuzog'i.

Yana bu bilimdir ularning biri,
Boshingda baland tut, shu ular siri.
Bilim kimyo misol: u turadi jam,
Zakovat saroyi kabi o'zi ham.

Bilim ipor bilan juda o'xshash. Ularning har ikkisini ham yashirmoq behuda. Iporni yashirsang, hidi bildirib qo'yadi. Bilimni yashirsang, tiling fosh etadi. Bilim aslida bitmas-tuganmas boylikka o'xshash. Ammo uning boshqa boyliklardan tub farqi bor:

Bilim — boylik axir, zavoldan yiroq,
Uni ola bilmas qaroqchi biroq.

Bilim va zakovat kishiga qo'yilgan o'ziga xos kishandir. Kishanlangan ot, odatda, yovuz va yaramas narsalardan uzoq bo'ladi. Shuningdek, suyuqli zo'r otlar ham ko'pincha tushovlangan bo'ladi. Suyukli otning tushovlanishiga sabab — uning ehtiyotlanishi.

Kishanlik qocholmas, kerakcha yurar,
Tushoqlik ketolmas, turguncha turar.

Zakovat o'zaro ont ichib do'stlashgan kishilarga o'xshasa, bilim yaqin qarindoshlarga o'xshaydi. Buni dilga tugib olish lozim. Do'st-og'aynilar, qarindosh-urug'lar davrasidagi kishi o'zini dadil sezadi. Bilimsizlar-chi?

Bilimsizga dushman bilim, qilig'i,
Yetar ikkovining shu qilg'ilig'i.
Shunga o'xshar endi bu turkcha maqol,
O'qigin uni sen, dil-u jonga ol:
Uquvli kishiga zakovati esh,
Bilimsiz kishiga mukofot — so'kish.
Bilimliga bilim tugal to'n, osh-ey
Bilimsiz qilig'i yovuz yo'ldosh-ey!

Ey zakovatli inson! Qahr-u g'azabdan yiroq tur. Ezgu yo'lni — bilim yo'lini tanlagin. Agar qahr-u g'azab ishga tushadigan bo'lsa, barcha tiriklig-u kechayotgan hayoting bekor.

O'kinchli bo'ladi g'azabning ishi,
Ishida adashar gazabkor kishi.

Yigitga og'irlik yarashadi. Qilig'i go'zallik, unga chiroy. Uning fe'l-atvori xuddi Kun va Oydek boshqalami o'ziga jalb etsin.

Uquvli bo'lsa, to farqlasa kishin,
— Bilimli bo'lsa, soz etsa ishin.

Qobil-noqobilni ko'rolsa tugal,
Kerak-keraksizni bilsa mukammal.

Yigit degan har ishning uddasidan chiqsa. Butun ishda o'zini qo'lga ola bilganlar barcha ishlarni to'la va tugal ado etishadi. Bilimlilarning ishini hal etish usullari shu. Bunday odam tilagiga yetadi, maqsadiga oson erishadi.

Yovuzdir kishiga bu qahr-u itob,
Bulardan shirin jon chekadi azob.

Donishmandlar kuzatishi shunday hikmatni yuzaga keltirgan:
odam qahrlansa, bilimsiz bo'ladi, jahl kelsa, aql ketadi:

Bu bir qancha narsa kishiga balo,
Buni bilib olsang, bo'ladi a'lo.

Bularning boshida tilning yolg'oni,
Yana biri — aldov, bilib ol oni.

Yana bir boshqasi may ichsa suyib,
Bo'lar ish bo'ladi, dil qolar kuyib.

Yana biri ortiq — qiliq harakat,
Bu ortiq qiliqdan ketar barakat.

Yana biri yaroqsiz yomon fe'l butun,
U qo'zg'ar kishilar uyida tutun.

Bular gar biriksa bari o'zaro,
Muqaddas saodat ketar avvalo.

Falak boqmas unga — boshi aylanar,
Boshida tegirmon toshi aylanar.

Kishi ezgulik qilishi kerak. Ezguning har bir ishi chiroyli, har bir qadami go'zal. Ezgu aslo qarimaydi. Yomon yuzga kirsam ham ezgu bo'lolmaydi. Yoshi kichik yomon o'kinch bilan qariydi. Uzun yoshli ezgu esa sevinchda yuradi. Ezgu har kuni yangidan yangi tilak-maqсадlarga erishaveradi. Yomonlarning esa kundan kunga mung va alami ortadi.

KITOBGA NOM BERILISHINING SABABI

Kitobga «Qutadg'u bilig» deb nom qo'ydim. U qut keltirsin, o'quvchining qo'lidan tutsin. So'zlarimni so'zladim, bitig bitdim. Bular ikki jahonni tutishga ham yo'l ochsin.

So'zinning boshida Kuntug'di elig nomini atadim, buning sababini aytib beraman. Keyin Oyto'ldini sanadim. U tufayli muqaddas, qutli kunlar yorishadi.

Kuntug'di deganimiz to'g'ri, odil Adolatdir. Oyto'ldi esa qut-baxtdir. Undan keyin O'gdulmish keladi. O'gdulmish uquv-idrokning nomi. U kishini ulug'laydi. Bo'lagi O'zg'urmishdir. Uni Ofiyat dedim.

Barcha so'zimni shu to'rt narsa haqida aytdim. Ularni o'qisang, ko'zing ochiladi.

Sevinchda yuruvchi ey ezgu yigit, so'zimni behuda ko'ma, chin dildan eshit. Irodali bo'l, to'g'ri yo'ldan yanglishma, yigitlikni behuda o'tkazib yuborma, uning nafini olib qol. Yigitlikni, yoshlikni aziz tut, u qushdek tez uchib ketadi. Qanchalik qattiq ushlamagin, baribir, yigitlik qochib ketadi.

O'zim yigitlikni sog'inaman, uni qo'ldan berganim uchun o'kinaman. Ammo endigi o'kinchdan naf yo'q.

Kimning yoshi qirqdan oshsa, unga yigitlik yillari xayrlashish uchun qo'l uzatadi.

Menga ellik yoshim qo'l tegizdi. U qora quzg'undek boshimni oqqushga aylantirdi. Ellik yosh meni o'ziga chorlamoqda. Agar pistirma bo'lmasa, u tomon boraman.

Kim oltmish yoshga yetsa, undan halovat ketadi, yozi qishga aylanadi.

O'ttiz yosh yig'ib berganini ellik yosh qaytarib oladi. Agar oltmish yosh qo'l tegizsa, kishining ahvoli nima kechadi?

Ey ellik yosh, men senga nima qilgan edim. Nega o'ch olish uchun menga yuzlanding?!

Totli edi barcha yigitlik ishim,
Og'u qildi endi mening yer oshim.
Bo'yim edi o'qdek, ko'ngil edi yoy,
Ko'ngil bo'ldi o'qdek, bo'yim bo'ldi yoy.
Neki bergan bo'lsa yigitlik menga,
Qarilik naqd oldi, u kelgay senga.

Oyoqlarim kishansiz ham chalishyapti. Ko'ruvchi qaroq yorishmayapti. Totli damlar ketdi, bag'ir o'ti so'ndi. Yigitlik oti mendan uzoqlashyapti.

KUNTUG'DI HIKOYASI

Kuntug'di ismli elig (podsho) bo'lib, u dono va adolatli ekanligi bilan dong taratgan edi. Uning himmat va muruvvati ham chek-chegara bilmas edi. Elig mamlakatni obod, el-yurti esa shod-xurram qilish istagi bilan yonardi. Uning shuhrati butun olamga yoyiladi. Ishlarini oliyjanoblik va saxovat bilan yuritganidan mamlakatda farovonlik va osoyishtalik hukm surar edi. Podsho mamlakatdagi barcha donishmandlarni ham ezgulik ishlariga jalb etadi.

Jam etdi olamning saralarini,
Bilimdon, odamning saralarini.

Mamlakatni boshqarish ishi kundan-kunga mushkullashadi. Shuning uchun u tadbirkor va oqil, hozirjavob va ishning ko'zini biladigan yordamchilarga, bir so'z bilan aytganda, komil va yetuk, faol kishilarga muhtojlik sezadi.

Elignig yuritayotgan ishlari el-yurt olqishiga sazovor bo'ladi. U haqdagi gap-so'zlar mamlakat tashqarisiga ham yetadi. Xuddi shu paytda Oyto'ldi ismli donishmand yigit elig xizmatiga kirishni istab poytaxtga keladi. Uning:

O'zi yosh edi-yu, qilig'i ravon,
Bilimli, uquvli, og'ir, navqiron.

Yuzi ko'rkli edi, ko'rib ko'z qamar,
Tili totli edi, go'yo bol tomar.

Oyto'ldi o'zidagi san'at-hunarlarining hech kimga naf bermay qolib ketayotganini o'ylab, elig xizmatiga chog'langan edi. Axir:

Uquv qadrini ham uquvli bilar,
Bilim sotsa dono, bilimli olar.

Chunki bilimning otini bilimligina biladi. Bilimsiz kishi bilimning qimmatini qayerdan bilsin?! Zar qadrini zargar biladi-da!

Shu o'ylar bilan Oyto'ldi otini mindi, to'n va boshqa kerakli narsalarini olib yo'lga chiqdi. U yoshligidanoq turli bilimlarni egallagan, san'at-hunarlar bilan ziynatlangan kishi edi. Biroq u musofirlikda ko'p aziyat chekadi, qiynaladi. Xushmuomala va tadbirkorligi uchun tezda yaqinlar ham ortiradi. U Kusamish ismli yigit bilan do'stlashib, poytaxtga kelishdan maqsadini bayon etadi. Kusamish eligning Ersig degan Xos Hojibi bilan uchrashadi va unga Oyto'ldini tanishtiradi. Ersig Oyto'ldining qayerdan kelgani, qanday joylashgani, sog'lik-salamatligini surishtirgach, uning maqsadlari bilan qiziqadi. Mana Oyto'ldining javoblari:

Bu Oyto'ldi aytdi: ey qutli Hojib,
Sevindim Kuntug'di nomin eshitib.

Eshitdim yiroqdan uning nomini,
Bilim-u uquvi, zako, shonini.

Uning dargohiga yuz burdim o'zim.
Elig orzusida yugurdi ko'zim...

Ersig Oyto'ldidan xursand bo'ldi. Yigitdagi qobiliyat va zakovatga o'zi shaxsan ishonch hosil qilgach, uni Kuntug'di elig suhbatiga yo'llaydi.

Oyto'ldining o'zini tutishi, fe'l-atvori, so'z-fikri va bilim darajasini ko'rgan elig ham yigitni yoqtirib qoladi va o'z yoniga — saroyga taklif etadi.

Xizmatda og'ishmasligi, sadoqati va har bir ishda bilimga tayanishi tufayli Oyto'ldining martabasi kundan kunga ortib boradi.

Kishi xizmat etsa og'ishmay agar,
Bu xizmati singsa, tilagin topar.

Oyto'ldi har damda o'rinlatdi ish,
Bera berdi unga elig ham ulush.

Bo'la bordi o'zi kundan kun ulug',
Alami yo'q bo'ldi, sevinchi to'liq.

Ishiga berildi Oyto'ldi tamom,
Elig ham himmatin oshirdi tamom.

Butun ishlarida uni sinadi,
O'zin baxtiyor deb elig sanadi.

Elig Oyto'ldini turli ish va topshiriqlar berib sinab ko'radi. Jumladan, bir kuni u yigitni o'z yoniga chorlaydi. Uni o'tirishga undaydi. Oyto'ldi yonidan bir to'p (kopto'k) chiqaradi-da, o'shanga o'tiradi. Elig unga ko'plab savollar beradi, yigit javob qaytaradi. Kuntug'di bundan shodlanadi, chehrasi ochiladi. Buni ko'rib, Oyto'ldi ko'zlarini yumib oladi. Elig hayratga tushadi:

G'azablendi elig, yuzi ko'p qaro,
Dedi: Shoshqaloqlik kishiga balo!

Ishonchda yanglishdim chog'i men o'zim,
Nima deb ochayin kishiga so'zim?!

Nima der, eshitgin, bilimliga boq,
Shoshilinch yumushning o'kinchi uzoq.

Shoshilinch yumushlar yaramas bo'lar,
Shoshib pishgan ovqat bo'ladi zahar.

Shoshilish — adashgan kishilar ishi,
Bosiqlik qilishi kerak har kishi.

Xatoyim shu bo'ldi: men o'zim shoshib,
Seni yaqin tutdim tamom adashib,

Xizmatni etmasa kishi to bajo,
Hech odam unga ish ko'rmasin ravo.

Chiniqtirsin avval yumushda uni,
Ardoqlasa arzir keyin tun-kuni..

Yumushingni ko'rmay bilibman a'lo,
Tugalroq sinamay qilibman xato.

Eligning bu mulohazalariga Oyto'ldi shunday deb javob beradi: Ey elig, sen mening qiyofamda davlat va boylikni ko'rmoqchi eding. Men ularni aniqroq tasavvur qilgin, deb shu ishlarni qildim. To'p (koptok) davlat (boylik)ga juda o'xshaydi.

Ularning ikkalasi ham bir joyda to'xtab turmaydi, yumalab ketaveradi. Menga kulib boqqaningda ko'zlarimni yumib olishimga sabab, davlatning ko'zi ko'r ekanligini senga uqtirish edi. Boylik bilan davlat ko'zi ko'r odamlarga o'xshaydi. Kim boylik va davlatning qo'lidan tutsa, o'shanga ergashib ketaveradi: bu yaxshi, mana bunisi esa yomon, deb ajratib o'tirmaydi. Oqar suv, yo'riq til va qut bir joyda to'xtab turmaydi.

Olam kezuvcilar yo'l yurib tinmaydi. Baxt-davlat ham bir joyda qo'nim bilmaydi.

FAZILAT VA NUQSON

Elig Oyto'ldidan qanday fazilatleri borligini so'raydi.

— Fazilatim juda ko'p, — deb javob beradi u. — Kishilarga naf tegadigan bo'lsa, albatta men tufayli bo'ladi. Mening qilg'im — xatti-harakatim doimo go'zal va yoshim kichikdir. Har qanday istak men tufayli qo'l beradi. Tugal orzu-umidlar men bilan yonma-yon yuradi. Sevinch — menda. Erngak menga yaqin yo'lamaydi. Quvonch va shodlik — menda. Qayg'u-g'amlar menga begona.

Bu qut qayda bo'lsa bo'yin ber, yarash,
Qo'lga qut kiritsang, qayg'u-la kurash.
Qut kelsa qutlanar kishilar kuni,
Tuman orzu birla yaqin bo'l, yarash.

— Endi nuqsonlaring haqida ham gapirib ber, — deydi Kuntug'di.

— Aslida nuqsonim yo'q, — javob beradi Oyto'ldi.
 — Men (ya'ni Oy) o'zgarib, yangilanib turaman. Axir eski narsa yaroqsiz bo'ladi. Yangi narsa borida eski nega kerak?! Yetuk narsa borida yovuz, yaroqsiz narsa nima uchun kerak?!

Mening yagona nuqsonim o'zgaruvchanligim. Shuning uchun kishilar meni bevafo deb atashadi.

Vafosiz bo'lmasa bu davlat o'zi,
 Ne ezgu bo'lardi bu davlat, qo'zim?!
 Kelib, ketmas esa bu davlat yana,
 Qoraymas edi-ku yorishgan kun-a!

Elig:

— Bu o'tkinchiligingni angladim. Ammo seni tutishning yo'li bormi? — deya savol beradi.

Oyto'ldi shunday javob beradi:

— Men kiyikka o'xshayman. Istagan odam meni topa olmaydi.

Bordi-yu, topsa ham, uzoq ushlab turolmaydi. Meni qo'lga kiritgan odam qattiq ushlagina undan qocholmasligim mumkin. Ammo buning bir qator shartlari bor.

Eng avvalo, meni qo'lga kirituvchi kishining qiligi ravon, ko'ngli yumshoq, til va so'zi shirin bo'lishi lozim. O'zini ehtiyot qilsa, g'ururlanmasa, yovuz va yaramas ishlarga yaqin turmasa kifoya. U kattalarga xizmatni, kichiklarga shirin so'zni ravo bilsin. Gerdayib kishilarni oyoqosti qilmasa, o'zidan kichiklarga mensimay qaramasa, fe'l-atvorini to'g'rilikda tutsa yaxshi.

Kimda-kim mana shularga ricya qilsa, men u bilan birga qolaman, bo'lmasa, kiyikdek qochib ketaman. Unda menga kim yeta oladi?!

Bu javobdan keyin elig yanada xursand bo'lib ketadi. Oyto'ldining donoligi, tajribakorligiga qoyil qoladi. So'ng undan davlatli va baxtiyor bo'lishning yo'llarini so'raydi. Oyto'ldi buning yo'li zariflik, dili ravshanlik, kamtarlik, yovuz-yaramaslardan uzoq turish, o'zidan ulug'larni hurmat qilish,

kichiklarni e'zozlash, hasaddan yiroqlik, isrofgarchilikdan asranish, hiyla-aldovlardan yiroqda turish ekanligini aytadi.

Kuntug'di elig Oyto'ldi ismining ma'nosini va nima uchun shunday nom qo'yilganining sababini so'raydi. Oyto'ldi unga shunday javob beradi:

Oy tug'sa, eng avval u kichik bo'lar,
Yuqori og'ar-u kundan kun to'lar.

To'lin bo'lsa bu oy, chiqib yuqori,
Yana yeminilar, ketar ko'rk bori.

Yorug'i kamayar, yana yo'q bo'lar,
Tug'ilsa yana u oz-ozdan to'lar.

Mening o'zligim ham shu yanglig' erur.
Goho bor bo'larman, goho yo'q bo'lur.

Boshqa bir kuni Kuntug'di elig Oyto'ldini yana huzuriga chorlaydi. Uning yoniga kirgan Oyto'ldi hayratdan yoqa ushlaydi: elig uch oyoqli kursida o'tirar, uning qo'lida o'tkir pichoq, o'ng tomonida shakar, so'l tomonida zahar turgan edi. Uning qoshi tugilgan, qovog'i solingan. Yigit soqovdek bo'lib qotib qoladi. Bu holatning sababi bilan qiziqadi.

Kuntug'di aytadi:

— Sen davlat va boylikni izohlab bergan eding. Men podsho sifatida adolat timsoliman. Shuning uchun men ham o'z xislatlarim bilan seni tanishtirmoqchiman. Qo'limda keskir xanjar. Bu — mening kimligimga ishora. Men har qanday ishni mana shu keskir xanjarday qirqaman — hal qilaman.

Kimga yetsa xorlik, qilurman himmat,
Mening huzurimdan topgay adolat.

Shakar ichgandek shod bo'lar ul kishi,
Sevinchga to'ladi, tarqar tashvishi.

Mening zaharimni ul odam ichar —
O'zi zolim bo'lsa, rostlikdan qochar.

Huzurimga kelsa biror bema'ni,
Zahar ichgan misol qaqshaydi tani.

Bu qoshim tugugi ham ko'rsizligim,
Zo'ravon ahliga bu — yuzsizligim.

O'g'lim yoki yaqinlarim yoxud chaqmoq kabi o'tkinchi mehmon bo'lsin, adolat borasida ular men uchun bir xildir. Men uchun mezon va asos — to'g'rilik. Boshliq eliga to'g'rilik va adolat ko'rsatsa, u barcha tilak va orzulariga yetadi. Oyto'ldi ham Kuntug'dining nomi anglatgan ma'no bilan qiziqadi. Mana eligning javoblari:

Elig dedi: meni ko'rib ko'p dono,
Kuntug'di atadi, bu so'z — purma'no.

Falakda lovullab turgan kunga boq,
Yetuklik ramzi u — munavvar, porloq.

Mening qilig'im ham quyoshga qiyos,
Adolatim ortar, u bo'lmagay oz.

Mening xislatim shu: mangurian o'zim,
Bari xalqqa birdek qilig'im, so'zim.

Uchinchi, bu Kundan taft olar zamin,
Go'zal gullar tutar butun yer yuzin.

Mening adolatim qayga yetsa to,
Yashnaydi el-elat, tosh-qoya hatto.

Tug'gan kun yaxshi-yomon demaydi, barcha narsalarga bir xilda nur sochaveradi, ammo o'zi kamaymaydi. Men ham unga o'xshayman: hamma narsa mendan ulush oladi. Yorug'lik sochishdan boshqa ishim yo'q, ammo o'zim o'zgarmayman.

Oyto'ldi eligning xuddi shu xislatlarini qadrlagani uchun ham uning xizmatiga kelganligini ta'kidlaydi. Elig o'ziga yoqmaydigan bir qancha odatlarni sanaydi. Bular:

Suq esa qilig'i, ko'p xasis o'zi,
Johil bo'lsa yoki uyatsiz ko'zi.

G'azab qilsa elga, qahr esa yo'li,
— Nafi yo'q, may quli, yo egri qo'li.

Bu yanglig' kishilar menga yaramaydi. Bularni senga ochiq-oydin aytib berdim. Mening ishlarimga yaramoqchi bo'lsang, shu yaroqsiz odatlardan forig' bo'lishing kerak. Bular qatorida yolg'onchilik va zulmkorlik ham sanalgan.

Elig bilan Oyto'ldining suhbatini davom etadi. Yigit Kuntug'didan ezgulikning qanday namoyon bo'lishini so'raydi.

Elig dedi: ezgu kishi odati —
Naf beradi elga har kun-soati,
Bori elga eltar faqat ezgulik,
Yana minnat urmas yegu, kiygulik.
O'z nafi o'ylamas yaxshilik qilsa,
Yana kutmas undan o'ziga hissa.

Oyto'ldining rostlik, to'g'rilik qanday bo'ladi degan savoliga Kuntug'di shunday javob beradi:

Elig dedi: ko'rgin, to'g'rining o'zi
Tili ham, dili ham, bir bo'lar so'zi.
Tashidek ichi-yu ichidek tashi,
Bu yanglig' bo'ladi chin, rostgo'y kishi.
To'g'rilik kerakdir yigit kishiga,
To'g'rilik qut berar kishi ishiga.
Kamyob emas kishi, kishilik kamyob,
Odam noyob emas, bu rostlik noyob.
Bunga qiyos etar shoir so'zini,
Senga so'zladi u, eshit o'zini:
Yugurib yeluvchi xalq ko'p, shubhasiz,
Odil, sof yigitlar men uchun aziz.

Kishi noyob emas, noyob — kishilik,
 Odil kishi doston tillarda hargiz.

Elig ezgu kishilarning ikki guruhi haqida ham ma'lumot beradi. Ularning bir guruhi, — deydi u, — tug'ilgandan boshlab umrining oxirigacha ezgulik yo'ldan og'ishmaydi, ular faqat to'g'rilik yo'lini ado etishadi.

Ikkinchi guruh esa o'z qarashlarida sobit turolmaydi. Ular yomon va yaramas kishilar orasiga tushib qolsa, o'zlarini tanlagan yo'ldan chetga chiqishlari, xato va adashishlar sari ketishlari ham hech gap emas.

Agar bo'lsa ezgu yomonga ulfat,
 Yomondan ko'ra ko'p keltirar kulfat.

Ayni paytda yomonlar ham ikki toifadir. Ularning bir toifasi o'jar, qaysar va yaramas bo'lib, ularning qilmish-qidirmishlari tubanlikdan iborat.

Oq sut bilan kirsa qaysi bir qiliq,
 O'lim tutmaguncha o'zgarmas yo'riq.

Mijozga qo'shilib kelarkan odat,
 Uni buza olur bir o'lim faqat,

Bir udum yaralsa qorinda agar,
 Qora yer qa'riga kirganda ketar.

Ammo ularning bir toifasi ezgularga qo'shilguday bo'lsa, o'z raftorlarini o'zgartirishi, tuban va yaramas xulq-atvordan voz kechib, ezgulikka yuz burishlari ham mumkin. Buning uchun esa yaxshi (ezgu)larning madadi darkor:

Yomonga qo'shilsa, ko'r, ezgu bilib,
 Yo'lini rostlagay yomon ham ko'rib.

Shuning uchun ko'pchilikka bosh bo'ladigan kishilar, albatta, ezgu bo'lmog'i, ezgulik ziynatlari bilan bezanmog'i shart. Mamlakat osoyishtaligi, el-yurt farovonligi ham

boshliqlarning ezgu yoki yaramas ekanligi bilan ko'p jihatdan bog'liq.

Ezgulik qimmatbaho gavhar, asl ipak va toza shohi misoli — u doimo baland qadrlanadi, doimiy e'zozda bo'ladi. Yomonlik esa qadrsiz narsaday gap, u doimo oyoq ostida qolib ketaveradi.

Ezgu ezgulikdan chekmagay fig'on,
Yomon o'z fe'lidan bo'lar pushaymon.
Yomonlik qilganning ulushi — o'kinch,
Yomonga yaxshi bo'l, mayli har qachon.

Ezgu doimo maqtaladi. Uning yaxshi xislatlari yomonlar orasida ham hikoya qilinadi. Ammo ezgular kamtar bo'lgani uchun yomonlar ularning kunini yoritmaydi. Kim ezgulik qilsa, uning o'zi ham ezgulik topadi.

Ezgulikka kim to'yadi?!

Ezgulik hozirgi kuning uchun zarar emas. Ammo keyingi kunlar, kelajak uchun uning nafi yanada ko'p. Ezgulik — o'ng, yomonlik — chapdir. Kimda-kim yomonlik ko'rgandan keyin ham yaxshilik qilaversa, men o'sha odamni orzulayman. Agar bekklik yomonlik orqali keladigan bo'lsa, bunday bekklikni chetda qoldiraman. U menga kerak emas.

Qaysi ezgu o'z ezguligi uchun o'kinadi. Nomi chiqqan yomonlar ham oxirida o'z ishlaridan pushaymon qiladi.

Pastkashlik, tubanlik, yomonlik yomonlar qilig'idir:

Balo, mashaqqatlar, o'kinch va alam
Yomonlar ulushi bo'ladi, bolam.

BOSHINGNI O'YLASANG, ASRAGIL TILING...

Oyto'ldi eligga kattalar so'ramasdan turib so'z boshlash odobsizlik ekanligini aytadi. Kimki boshqalarni o'z huzuriga chorlar ekan, so'zni dastlab chorlagan kishi boshlamog'i joiz. So'ramasdan oldin so'z boshlash insoniy odatlarga zid bo'lib,

bu hayvonlar qatoridagi ish bo'lar edi. Telba, tentak, aqli zaif bo'lganlarga boshqalarning savol va qiziqishlarini kutib turmasdan, gap boshlab yubora beradilar. Shuning uchun ham ular ko'p dakki eshitishadi.

Qizil til qiladi qisqa yosh seni,
Esonlik tilasang, pishiq tut uni.

Nima der, eshitgin, tilin qisgan er,
Esonlikda yashar o'zin bosgan er:

«Qora boshga yovuz yovdir qizil til,
Ne-ne boshni yedi, yana yegay, bil,

Boshingni o'ylasang, asragil tiling,
Istagan onida boshga yetar til».

Ammo tirik kishining so'zlamasdan yurishi, har doim jim bo'lishi mahol.

Ko'pchilik oldida mutlaqo og'iz ochmaslik ikki guruhga xos: ulardan biri tabiatan gapirish qobiliyatidan mahrum bo'lganlar, ya'ni soqov, gung (lol) kishilar. Boshqasi esa bilimsiz kishilar hisoblanadi. Ular bilimi yetishmasligi tufayligina suhbatga aralasha olmaydi. Bilimi ko'p, har narsadan xabardor odamlar esa suhbatning guliga aylanadi.

Dono so'zi go'yo oqar suv erur,
Suv oqsa yer uzra ko'p ne'mat unur.

Shoni kamaymaydi dono o'rtoqning,
Suvi kamaymaydi zilol buloqning.

Donolar bo'ladi misoli chimzor:
Qayga oyoq qo'ysang, u yerda suv bor.

Bilimsizning ko'ngli qum erur go'yo,
O't-o'lan o'smaydi kirsam ham daryo.

Kerak so'zning so'zlanmog'i shart. Chunki tilning zararidan qo'rqib yurilsa, ko'pgina foydali fikrlar ham pinhona qolib ketishi mumkin. Yomon va yaroqsiz so'zlar bilimsiz tilidagina

chiqadi. Shuning uchun ham bilimsizlarni dono kishilar yilqihayvon qatoriga qo'shadi.

Johil qorni to'ygach, uning mashg'uloti ho'kizdek ag'anab yotish va behuda so'zlarni so'zlashdan iborat. Bilimli, donolar esa tanni ijtimoiy mehnat bilan «koyitib», bilim bilan ovunadilar, buning hisobiga esa jon semiradi. «Jonning semirishi» bu o'rinda ma'naviy zavq tuyg'ulari bilan chulg'anish degan ma'noga ega. Axir:

Tananing ulushi tomoqdan kirar,
Jon ulushi — so'z quloqdan kirar.

Aslida bilimning belgisi ham ikki xususiyatga tayanadi. Ular tufayli kishining yuzi yorug' bo'ladi. Bular:

Biri til erur, ko'r, birisi — bo'g'iz,
Ularni tiyolsang foydasi — dengiz.

Dono til-u bo'g'zin asrashi kerak,
Bo'g'iz, til asragan donodir beshak.

Kishi o'nta so'zni o'ylab, bittasini aytmog'i kerak. Tiyilgan, ya'ni aytilmagan so'z tufayli kishining ko'ngli to'q, dili — xotirjam. Noo'rin aytilgan so'zi esa kishi ko'nglini xufton qiladi, obro'sini yelga beradi.

Shunday ekan, yaxshi va yomon, foydali va zararli, kerakli va ortiqcha so'zlashning chegarasi qayerda? Buni qanday bilish, ajratish mumkin? Ularni belgilovchi me'yor nimada?

Bu dastlab kishiga yoqish-yoqmasligi, boshqalarning munosabati bilan o'lchanadigan hodisa. Ortiqcha so'z jonga tegadigan, kishini zeniktiradigan bo'ladi. So'ragandagina javob qaytarish, ko'p eshitib, oz so'zlash fikrni kuchli mulohazalarga tayantirish uni qusurlardan xoli qiladi.

So'zni donodan eshitib, nodonlarga qo'llash lozim. Ulug'lardan eshitilgan foydali so'zlarni kichiklarga yetkazmoq ham joiz. Hech kim ko'p so'zlab dono bo'lgan emas. Ammo ko'p eshitib, ko'pchilikka bosh bo'lganlar talay.

Kamgaplik — donolik yo'lining boshlanishi. Sergap odam vaysaqi bo'lib qoladi, uning bilim o'rganishga qo'li tegmaydi.

Biroq kishi so'zlamas ekan, uning bilimdon yoxud bilimsiz ekanligi ham ma'lum emas. Kishi uchun juda kerakli bo'lgan ikki a'zo bor: biri til, boshqasi — yurak. Til so'z uchun, yurak, ko'ngil esa shu so'zdan lazzatlanish uchun berilgan. Shu tufayli, to'g'ri, rost so'zni so'zlash uchun tilni tebratmoq, ya'ni harakatlantirmoq kerak. Egri, yaroqsiz so'zlarni tashqariga chiqargandan ko'ra tilning harakatsiz qolgani ma'qul.

Ko'p so'zlash — donolik belgisi emas. U — ezmalik alomati.

Kishilar ezmasi yovuzdan yomon,
Ardoqli kishilar kamgap har qachon.

OTALAR SO'ZI — AQLNING KO'ZI

Oyto'ldidagi bunday xislat va fazilatlarining ko'pligi, uning dono va kamtarligi Kuntug'di eligni tobora xushnud etadi. Elig unga vazirlik unvonini beradi. Unga muhr berishadi, qo'lga tug'ini tutqazishadi. Sarpolar kiygizishadi.

Oyto'ldining vazirlik martabasiga erishuvi el-yurt uchun ham nafli bo'ladi. Mamlakat gullab-yashnaydi. Xalqning tashvishi arib, g'amlari ketadi.

Elda yangi qishloq va shaharlar barpo bo'ladi. Xazina to'lib-toshib boradi. Eligning shuhrati ham tobora ortib boraveradi. El-yurt boyiydi. Oradan yillar o'tadi.

Oyto'ldi ham orzu-tilaklarini to'la topdi. Ammo o'zi qarib qoldi. Ne'mat tugal bo'lsa, uni to'la yeb bo'lmaydi, deganlaridek, dononing shunday so'zi bor: dononing so'zi bilimsizga ko'zdir.

Yiqilgan, pasaygan ko'tariladi, ko'tarilgan esa pasayadi. Yorishgan qorong'ilashadi, yuruvchi tinadi. Shuningdek, Oyto'ldi ham tilaklarga erishdi, ammo tirikligi ham oxirlab qoldi:

Yana yemirildi bu to'lgan oyi,
Qodir qishga kirdi bahor chiroyi.

Yarashiq mijozni qorishdi tugal,
Birisi kuchaydi, birin bossa sal.

Mijozni aynidi, osh bo'ldi zahar,
Cho'kib ketdi ko'ngli, dard oshdi battar.

Mijozni aynidi bo'lib bemajol,
Quyiga egildi alifdek nihol.

Og'ir dard kelib uni to'shakka yotqizib qo'ydi. Turli tabiblar keldi. Uning tomirini ko'rishdi. Har bir tabib o'z bilganlarini aytdi. Ular ko'rmagan davo, em qolmadi. Uning kasali tobora kuchayar, madori qurib borardi.

Biri dedi surgi ichirish kerak,
Ichi qotgan esa sal surish kerak.

Birov sovuqlik deb keltirdi gulob,
Biri tayyorladi shira-yu sharob.

Davo, em qolmadi — necha ko'rdilar,
Yarashiq ne esa borin berdilar.

Kasali kuchaydi, naf etmay chora,
Madori quridi har kun tobora.

Nima der, eshitgin, tadbirkor kishi,
Tadbirkor kishidir kishilar boshi.

Ista tabib asra, ista duoxon,
Naf etmaydi sira chiqar bo'lsa jon.

G'ofil bo'lmagin, ey tirik bo'lguvchi
Tirik bo'luvchidir bir kun o'luvchi.

Bu Oyto'ldi holin eshitdi xoqon,
O'lim elchisi — dard etgan begumon.

So'rab keldi o'zi bu Oyto'ldini,
Kelib ko'rdi elig uning holini.

Eligning Oyto'ldiga savoli
Elig dedi: endi bu ko'ngling nechuk?

Sog'lig'ing qanaqa ham uyqung nechuk?
Oyto'ldining eligga javobi

Oyto'ldi dediki: Ey baxtli xoqon,
Meni tutti bir dard, undan yo'q omon.

To'la edi ishim yemrildi ular,
Sevinchlarim ketti yetib qayg'ular.

Sevinchda tug'ilar edi har kunim,
Kunim botdi endi, yorishmas tunim.

Quvonchli tiriklik obqochdi o'zin,
Qarorsiz olam-chi o'girdi yuzin.

Sevinch, orzu, ne'mat qolar tobora,
Alam, qayg'u, mehnat kelar ro'para.

Mana ayrilarman o'zingdan bu kun,
O'lib ketmoqdaman — meni qoplar mung.

Nima der, eshitgin, dono Elboshi,
Elini boshlagan uning ko'z-qoshi:

Ne ezgu ish edi bu davlat kelib,
Yana ketmas esa, tilakcha yelib.

Ne yaxshi ish edi bu bekklik ishi,
O'lim tutmay mudom yashasa kishi.

Ne ko'rklig kun edi yigitlik chog'i,
Qarilik bo'lmasa edi adog'i.

Elig Oyto'ldiga: Bu so'zingni qo'y,
Bu so'zni demagin, — dedi — to'g'ni o'y!

Kishi kasal bo'lar, yana sog'ayar,
Olamda kasal bir senmisan, jigar?

Nechun tilda ko'rxsiz yurar bu so'zing,
Ko'ngilni ne uchun buzarsan o'zing?

Menga-ku sen eding rahnamo, tayanch,
Tuzalib ketasan, so'z aytna ayanch.

Senga shifo bo'lar, umidsiz boqma,
O't urma bag'ringa, jigarim yoqma.

Bu Oyto'ldi aytdi: Ey ulug' xoqon,
Bu dardga davo yo'q, chora ham biron.

Tug'ilgan odamzod o'lmog'i ham bor,
Balandning bir kuni past bo'lmog'i bor.

O'sishga tushish bor, balandga quyi,
Sevinchga alam bor, baxtga ko'z suvi.

Axir senga aytgan edim bu so'zim:
Qilig'im beqaror, muqimmas o'zim.

Fe'l-u atvorimni aytgandim senga,
Ko'ngil bog'lash kerak emas-da menga.

Borarman, sen shubha qilma sira ham,
Ishonmagin o'lmas desa qay odam.

Ishonchsiz demagin ham so'kma meni,
Vafo qilmas olam, qo'yar u seni.

Jafo qildi deb sen aybsinma menga,
Mendan-da jafochi bu dunyo senga.

W Mendan so'ng o'larsan, g'ofil bo'lmagin,
Dunyoga ishonma, g'amda qolmagin.

Qadr etgan eding-ku xizratsiz bekam,
Xizimating qilolmay ketarman bu dam.

Tilak orzu emas mening o'lmog'im,
Bu kun topib bo'lmas kelib bormog'im.

Qiyinalib o'larman, jon erksiz bo'lib,
Qutular yerim yo'q tiriklik olib.

Silliq yuzli edim, bitirdi soqol,
Qora quzg'un edim, qildi oqqush-chol.

Bo'yim edi o'qdek, egildi qomat,
Tiriklik tugadi, yetildi fursat.

Juda yaxshi degan dono ushbu so'z:
Eshitgin buni sen, ayo qizil yuz.

Qay boshga yetishsa oqqushning tusi,
Ko'ngligacha kirsin oqqush yog'dusi.

Kimda sal egilsa o'q misol qomat,
Oq qilsin ko'nglini, yetildi fursat.

Oqargudek bo'lsa qora soch, soqol,
O'limdan nishona erur ushbu hol.

Shoir nima deydi, sen o'zing eshit,
Eshitgin, ey ezgu, o'zingga ish et:

«Sochning oqarishi — o'limdan xabar,
Tirikka hayotni u aziz qilar.

Bu ne'mat yeganing tiriklik yeding,
O'lim ham seni yer, qolma bexabar».

— Oyto'ldi, der elig, — shoshilma birrov,
Kasallik degani gunohga garov.

O'lib ketaversa barcha og'rigan,
Kishi qolmas edi rizqini yegan.

Turib chiqdi keyin qayg'u-alamda,
Saroyga yetishdi zo'rg'a u damda.

Xaloyiqqa berdi talay mol-tovar,
Umid qildi: «Zora biror naf berar»

Naf qilganda edi o'limga tillo,
Kumushni qilardi er o'zga fido.

Sadaqadan o'lim yengilsa agar,
Sira o'lmas edi el boshlovchilar.

Oyto'ldining dardi og'irlashdi, ko'r,
Qo'lin yuvdi jondan, ruhga kelib zo'r.

O'kindi, dedi: Ey tiriklik, esiz,
Behuda yo'qoldi ko'rk-u go'zal yuz.

G'ofilikda kechdi bari tiriklig,
Behuda yo'qoldi, esiz, yigitlik.

Ochilgan g'unchaday edim-ku o'zim,
Ajal tutti, eltar, benaf bu so'zim.

Olam molin terdim tushib suqlikka,
Qolar mol, borarman o'zim yo'qlikka.

Uzun bo'lgan edi qo'lim ham tilim.
O'lim keldi, endi keldi tinim.

Bu yanglig' o'kindi, yig'ladi uzoq,
O'kinchi o'limga naf bermas, biroq.

Ne mungli erur bu — kishi o'g'loni
Tilagandek bo'lmas uning davroni.

Tilak bo'lsa bo'lmas tiriklik degan,
Tirik bo'lsa, bo'lmas tilagin yegan.

Kishi davlat topsa unutar o'zin,
Yashil ko'kdan ustun yuritar so'zin.

Amalga erishsa takabbur bo'lur,
O'lim ochar ko'zni, o'kinchda o'lur.

Yesa, to'ysa fe'li bo'ladi yomon,
Agar qorni ochsa, og'u yer shu on.

Bunga moslab aytdi shoir so'zini,
Ma'nosi ochadi kishi ko'zini:

«Olamda nima bor o'limdan yomon,
O'limni o'ylasang, chulg'aydi armon.

O'lim bir dengizdir: uchi, yo'q tubi,
Tubi yo'q bir chohdir o'lim begumon».

O'limni bilmagan g'ofil esa ko'p,
Naf etmas agarchi tavba qilar xo'p.

Rohatga ovunib g'ofil bo'lguchi
O'lim tutsa turar — yetishmas kuchi.

Talay molga to'yimas ko'zi suq kishi,
Ajalda o'kinar, bitmas tashvishi.

Sevinchlar ichida mudom kulgusi,
Yig'lashga hozir bo'l, ayo, o'lgusi!

Nima der eshitgin, uquvli dono,
Bu so'z ishga tushsa nafi beado:

«Kishi o'rin istar esa ziyoda,
Yomonlik qilmasin ikki dunyoda.

Yomonlik qilmagin, ey fe'li ravon,
Fe'l-u so'zni oz tut har bir asnoda».

Oyto'ldi o'kinib uzoq yig'ladi,
O'kinchi bu yerda dilni dog'ladi.

Chig'oylarga berdi oltin-u kumush,
Yaqinlarga qo'ydi merosdan ulush.

Oyto'ldining yakka-yu yagona farzandi bo'lib, uning
ismi O'gdulmish edi. O'gdulmish bu paytda juda ham

yosh edi. U o'g'lini yoniga chaqirib, ko'zlaridan duv-duv yosh to'kdi.

Oyto'ldi o'g'li O'gdulmishga pand berishini aytadi.

Yolg'iz o'g'li bo'lib bu Oyto'ldining
Kichik edi yoshi o'sha o'g'lining.

Oti O'gdulmish-u, asli ko'p toza,
Yuzi ko'rkli edi, fe'li beandoza.

Yaqinroq chaqirdi o'g'lini o'zi,
Quchoqladi uni yoshlanib ko'zi.

Dedi: O'g'lim, o'lim domiga oldi,
Ana o'mim, dunyo — barchasi qoldi.

Sen eding ko'zimga nuri beado
Ketarman, jon o'g'lim, endi alvido.

Bu haqda turk begi yaxshi so'zlagan:
O'g'il-qiz ko'rar ko'z nuridir, degan.

O'g'il-qiz qayg'usi — bu tubsiz dengiz,
Undan bo'lar sariq, bu — qip-qizil yuz.

Kimning bo'lsa o'g'il, qizi, xotini,
Nechuk uyqu bilan o'tadi tuni.

O'g'il-qizni deya ota yer etin,
O'g'il-qiz atamas otasi otin.

Bu Oyto'ldi aytdi, eshit, ey o'g'il,
So'zimni unutma, menga tut ko'ngil.

Qara ota edim axir men senga,
Oyto'ldi nom edi, sen boqqin menga.

Tirikligi to'ldi bu Oyto'ldining,
O'kinchlarga to'ldi borlig'i uning.

Shirindir tiriklik, achchiq bu o'lim,
Qasd etti bu o'lim, yo'q qochar yo'lim.

Ovundim dunyoga quchog'im ochib,
Vafo qilmadi u, ko'r, mendan qochib.

Dunyo meni aldab sekin chaqirdi,
Yaqinlashdim unga — o'zni yashirdi.

Jafo qildi dunyo, qaridi bu qut,
Seni aldamasin, buni yodda tut.

Kerakli ishlarni qo'yib keyinga,
Havoli ishlarni oldim bo'yinga.

Tirikligim kechti xuddi yil misol,
Foydasi tegmasdan hatto bir misqol.

Pora-yu mol bilan etilmas ishim,
Hatto yo'q qo'limdan tutuvchi kishim.

Nima der, eshitgin, g'aflatdan turgan,
O'limni to'la tushunib bilgan.

Dono ilmi ketti o'limni ko'rib,
Zako aqli yitti o'limni ko'rib.

Ne yanglig' yaramas o'lim tirmog'i,
Ne yanglig' yaramas kishin urmog'i.

Obod saroylarni buzuvchi o'lim,
Bori to'planganni sochuvchi o'lim.

Bunga mos so'zlaydi donishmand shoir,
O'qigan so'zlari shu gapga doir:

«Olamda nima bor, yo'q unga chora?
Bori hiylalarning chorasi bor-a.

Har necha chora-yu tadbir hiyla bor,
Faqat shu o'limdan hamma bezor-a!»

Eshitti o'g'il, ko'r, otasi so'zin,
Til ochdi, otaga o'girdi yuzin.

Dedi: Ey otam, bir so'zim bor senga,
Uni men so'rayin, aytib ber menga. .

Bu dunyo ichida yashading talay,
Bilim, hunar, zako olding har qalay.

So'rading, eshitting, sinading ko'rib,
Olamni kuzatding o'rganib yurib.

Biror nima bormi o'limga chora,
Agar bo'lsa qo'lla uni bir bora.

Agar hiyla chora yo'q esa bo'lak,
Xazinani elga ulashmoq kerak.

Xazina ulashmoq chora bo'lsa gar,
Ulashing hoziroq, dunyo topilar.

Nima der eshitgin ko'zi to'q kishi,
Tuz-u non egasi, saxiylar boshi.

Kishiga ulash mol, yedir ham ichir,
Seni mol kechirgay, uni sen kechir.

Kishiga qaytar qut ehson bo'lsa gar,
Qushga hayot kerak, don-chi topilar.

Inson tirik bo'lsa, kuchli bilagi,
Eson bo'lsa boshi — aniq tilagi.

Oyto'ldi dediki: Ey jonim bolam,
Bunga umid qilma o'zing sira ham.

O'limga naf etmas kumush mutlaqo,
Uni to'xtatolmas bilim yo zako.

O'limni tiyganda dunyo narsasi,
O'lmasdan qolardi beklar barchasi.

Hakimlarga hikmat hech naf qilmadi,
Donolar bilimi qo'ldan olmadi.

O'limni kessaydi gar dori-darmon,
Tabiblar yashardi tirik har qachon.

Tug'ilgan tirik-ku o'limga mahkum,
O'limga tug'ilgan tirik bormi, kim?

Bu dunyo rabotdir, keluvchi ko'char,
Dunyo fil kabi yer, yana ochiqar.

Bu kun o'kinishning nafi ne, ota,
Boshni urgan bilan yerga ming qayta?

Bu Oyto'ldi dedi: Ey o'g'lim, eshit,
Mening holimdan sen o'zingga ish et.

G'ofillik aldadi, o'kinchda o'zim,
Sen qolma g'aflatda, endi oy yuzim.

Tug'ilgan o'ladi, kim qolar mangu,
Rozi bo'lmasa kim, zo'rlik qilar u.

Ajal yetishadi xoh erta, xoh kech,
Soati yetishsa qimirlatmas hech.

Buni shoir etgan shunday jilvagar:
Ma'nosi buyukdir anglang agar.

«Bor narsaning vaqti-kuni belgilik,
Nafas, tin olishning soni belgilik.

Yil, oy, kun kechardek tiriklik
Kechar kun kechirgay seni belgilik».

Shundan so'ng O'gdulmishga Oyto'ldi bir qator nasihatlar beradi:

— Mening yagona tashvishim, — deydi u, — sening keyingi hayotingdir.

Otaning ish-amali o'g'liga singsa, uning xulqida jilvagar bo'ladi. Bolani tergab-nazorat qilish ota-ona yuzining yorug'ligini ta'minlaydi.

Nazoratdan tashqaridagi bola bebosh va yaramaslik sari og'adi. Erka bo'lib o'sgan o'g'il-qizlar xatti-harakati otanaga mung va alam keltiradi.

Kimki farog'atli kunni istasa, u fe'l-atvorini sozlashi, to'g'rilik va rostlikni tanlashi lozim. Ko'pchilikka bosh bo'lgan kishining yo'li adolat, fe'li ravon, qilmishi ezgulik bo'lmog'i, yomonlardan uzoq turmog'i shart. Yomonlik ilonga o'xshaydi: u chaqishi, hatto halok etishi ham mumkin.

Do'stlikka yaramaydigan shaxsning eng yaramasi — chaqimchi.

Barcha so'zni eshit, ammo darrov ishona qolmagin. Uni mantiq tarozisiga solib ko'r. O'z sirlaringni har kimga ochma.

Yumshoq ko'ngillilik odati bo'lsin. Hasaddan yiroq tur. Uyatsiz kishidan mudom uzoq bo'l. Nomusli, uyat-andishali bilan do'st tutin. Biror ishda shoshilma. Sabr va qanoat qil. Yo'l-yo'riqning o'rtachasini tut. Tilingni ham, bo'g'zingni ham, ko'zingni ham asra. Xiyonat elidan chetda bo'l. O'zingga loyiq bilmagan ziyonni o'zgalarga ham loyiq bilma. G'azabingni bos, doimo og'irlik qil. Sabr qilish ham — jasurlar ishi. Shuningdek:

Tilingdan chiqarma bu yolg'on so'zing,
Bu yolg'on tufayli qoradir yuzing.

Yor-u do'stga doim yaqinlik ula,
Ulug'-u kichikka boqa bil kula.

Qo'lingni ochiq tut, kishiga oshir,
Kishi aybin ko'rsang, sen ochma, yashir.

Ziyod bo'lsa davlat, kibrlanmagin,
Doim ezgulik qil, yomon bo'lmagin.

Bu dunyoga bo'lma sira mahliyo,
U tezda ketadi ko'z ochguncha to.

Ishonma, tiriklik bir tushdek kechar,
Quvonma bu baxtga — u qushdek uchar.

Tiriklikni buzma sen ezgu bo'lib,
Shodon yur olamdan keraging olib.

May ichma, fāsodga aralashma hech,
Zino qilma, bolam, fosiqlikdan kech.

Bu ikki qiliqdan aziz baxt qochar,
U erga gadolik qo'lini ochar.

Ne der, tinglagin sen, sinagan kishin,
Sinagan kishilar bilar ish boshin:

«May ichma, zinodan hazar qil, hazar,
Senga u gadolik to'nini yopar.

Bu maydan yo'l olar gunohga yurak,
Zino it bo'lib, ko'r, qutingni qopar».

So'zin kesdi, Oyto'ldi dedi: O'g'il,
Unutma, kerakli senga so'z-a shul.

Tugal so'zladim men, bunga sen ishon,
Sevinch keltiradi senga har qachon.

Senga so'zladim men bu barcha o'git,
Unutmay ko'ngilda tuta bil, yigit.

VASIYAT

Oyto'ldining dardi og'irlashdi. Uning o'limi yaqinlashmoqda. Bu — hammaga ayon. Ammo buyoqda qolayotgan ko'zining oq-u qorasi — yakka-yu yagona farzandi haqidagi o'ylar ota qalbini kemirmoqda. U podshoga vasiyatnoma yozishga qaror qiladi:

...Ko'p uzoq yashagin, ey elning quti,
Sendan ajralmasin shu beklik oti.

Elchisin yubordi bu o'lim endi,
Qutular yerim yo'q, ko'zlarim tindi.

Inoyating menga hech bo'lmadi kam,
Topinolmay ammo ketarman, bo'tam.

Fazlingga javobim bo'lsin ushbu xat,
Uni senga atab yozdim men faqat.

O'lim keldi o'tru, o'kindim o'zim,
Naf etmadi ammo o'kinchim, so'zim.

Kerak bo'ldi endi qilganim toat,
O'kinch bo'ldi boshqa qilmishlar faqat.

O'kinchda o'larman, naf yo'q bu ondan,
Umidimni uzdim shirin bu jondan.

Nima der, eshitgin, mehribon kishi,
Mehribonlik — asli kishilik boshi.

Oqibatli kishi o'gitini ol,
Bu o'git bo'ladi zo'r davlat misol.

Mehribon kishidir kishining chini,
Uning o'gitlari ulug'lar seni.

Ey elig, mening ham mehrim bor senga,
So'zimga ishongin, ko'ngil ber menga.

Bu kun men borarman noiloj, nochor,
Sening ham ketimdan jo'namog'ing bor.

O'lim tutmasidan uyg'on, ey xoqon,
Tadbiringni ko'rgin ayni shu zamon.

Esonlik chog'ida ezgulik qilgin,
Mol-dunyo borida ulashib bilgin.

...Siyosatni odil yurit elingga,
Ezgulik to'ladi o'ng-u so'lingga.

Kishilar suqiga bermagin ishing,
Vafosiz kishiga yedirma oshing.

O'linga hozir bo'l o'zing har qachon,
Yo'lingdan chiqar u birdan nogahon.

Qancha qochma oxir o'lim tutadi,
Qancha qolma oxir o'lim yetadi.

O'limni unutma, ko'ngil tut hushyor,
Qanchalar yashama, bir kun o'lmoq bor.

Qani kim qutuldi o'limdan qochib,
Kim ko'proq yasholdi fursatdan kechib.

Ta'lim nima deydi bularga moslab,
Tiriklikni fursat, vaqtga qiyoslab:

Odam bolasi ham bir karvon soni,
Ular turmas uzoq, turganlar qani?

Ota tufaylidan tug'ilsa o'g'il,
Ona qomi unga vaqtincha manzil.

Onadan tug'ilib qo'yilsa oti,
Safar uchun tayyor unga davr oti.

Kunduzgi har qadam, tungi har qadam,
O'linga boshlaydi, so'ladi chehram.

Hayot bir rabotdir, ko'ring bir rabot,
Rabotdan ko'charsan, rabot bu hayot.

Dunyoda aslida ikkita yo'l bor,
Sen bo'lar ekansan qay birga duchor.

Yo'ling o'ngdan kelsa yaxshidir ishing,
Agar so'ldan kelsa yerga ur boshing.

Shundan keyin Oyto'ldi eligni faqat yaxshilik qilishga,
el-yurt manfaatinigina o'ylashga da'vat etadi. Bu dunyo,
— deydi u, — misoli bir ekinzor. Har kim o'z ekan
urug'ining hosilini yig'ib oladi. Bir narsaning urug'ini qadab
turib, boshqa bir narsaning mevasini kutib bo'lmaydi.

O'zgarlar moliga ko'z olaytirish, begunohlar qonini to'kish oqibatida kishining aziz joni o'rtanadi. Bunday tiriklik benishon ketadi.

Baxillikdan saqlan, ey saxiy xoqon, — deb ta'kidlaydi Oyto'ldi, — saxiyning nomi hech qachon o'chmaydi, u mangu tirikdir.

Boylikka hirs qo'yish nodonlikdir. O'ylab ko'rilsa, boyluk sho'rtang suvga o'xshaydi. Suvsgan kishi sho'rtang suvni qanchalik ichgani bilan uning chanqog'i aslo pasaymaydi, aksincha, shu suvdan yanada ko'proq ichgisi kelaveradi. Boylik ko'lankaga ham o'xshaydi, quvsang qochib ketaveradi, ammo undan qochguday bo'lsang, u senga yopishadi, orqangdan ergashib kelaveradi.

Ey elig, hushyor bo'! Sening saroyingda talay och bo'rilar yig'ilgan. Xalq — misoli qo'y. Bek esa qo'ychivondek gap. Qo'ying posboni mehribon bo'lmo'g'i, qo'ylarni bo'rilar changalidan omon saqlamo'g'i kerak. Ish chog'ida g'azabdan uzoq tur, o'zingni bos. G'azab kishini buzadi, asabni egovlaydi. Dag'al so'zlarini birovg'a bildirma. Dag'allik xuddi o't-olovdek kuydiradi. Hamisha mulohaza bilan ish yurit, o'yli, andishali bo'l. Ezgu ishlargagina qo'l urgin.

Bu olamda ko'pchilikka bosh bo'lgan kishi bir necha yaroqsiz narsalarga yaqin yurmasligi darkor.

Bularni sanayman: haromga qo'shilma, zulm va zo'ravonlik qilma, kishi qonini to'kma, aslo o'ch, kek, gina saqlama. Fasoddan yiroq tur. Bularning barchasi boshliq ishiga rahna soladi.

G'ofillik dushmaning, hushyorlik do'sting bo'lsin. Shunda kutilmagan nogahoniy balolar yuz bermaydi. Havas kuchaygan chog'ida ham, g'azabing oshgan paytda ham hukm chiqarishdan asran. Barcha ezgularni qadrla, ularni qo'llab-quvvatla. Yomonlarni elingdan yo'qot, urug'ini qurit.

Mana men o'larman, ey elning quti,
Qolib ketar o'g'lim — bu bag'rim o'ti.

Sendan iltimosim, panohingga ol,
Yomon ko'chalarni qilmasin xayol.

Qarab turma: o'rgat bilim va hunar,
Har qanday ezgulik hunardan unar.

Xush bo'lsin qilig'i, yo'riqlari soz,
Olarini olsin xizmatiga mos.

Behuda, bo'sh qo'yma, tergab tur faqat,
Tergab tursa, o'g'il so'ng topadi baxt.

Nima der, eshitgin, qari bir kishi,
Sinagan, ko'p bilgan, sertad bir kishi:

Kichiklikdan bilim o'rgat o'g'ilga,
Foydasi tegadi o'shanda elga.

Oyto'ldi xatni tugatib o'g'liga tutqazadi. Bu vasiyatnomani elig qo'lga topshirishi lozimligini uqtiradi. Ular vidolashadilar. Oyto'ldi olamdan o'tadi.

Olamda nima bor o'limdan yomon,
O'limni o'ylasang, chulg'aydi armon.

O'lim bir dengizdir: yo'q uchi-boshi,
Tubi yo'q choh erur o'lim begumon.

OT O'RNINI TOY BOSAR

Oyto'ldining vafoti eligni chuqur qayg'uga soladi. Axir u ishbilarmon vazirdangina emas, sodiq na mehribon, maslahatgo'y va jonkuyar do'stidan ham ayrilgan edi-da!

U uzoq o'yga toladi. Nihoyat Oyto'ldining yolg'izgina bir o'g'li borligini xotirlaydi. Uni saroyga chorlab, o'g'itlar beradi:

— Dunyoning o'z qonun-qoidalarini mavjud: oldin g'am kelsa, uning ketidan sevinch yetishadi. Bu alam yolg'iz sengagina tegishli emas. U menga ham daxldor. Biroq inson o'zini ovutmog'i, g'am yo'lini bog'lamo'g'i ham kerak.

Otang o'lgan bo'lsa, ota men senga,
Otalik qilayin, o'g'il bo'l menga, —

deydi u. Bu gapdan O'gdulmishning boshi osmonga yetadi. O'z minnatdorchiligini izhor etadi:

— Ey xoqon, doimo omon bo'l, uzoq umr ko'rgan. Otam sening xizmatingga o'zini ayamagan edi, men ham senga jonimni fido qilaman. Otam senga bir xat ham qoldirgan edi, — deb otasining xatini yonidan chiqarib berdi.

Elig xatni qo'lga oladi, o'qib hayajonga tushadi.

— Nahotki, — deydi u, — bu ulug' inson o'lar chog'ida ham o'zini emas, bizni o'ylagan bo'lsa. Haqiqiy odamgina shunday bo'ladi.

Elig yigitni o'z tarbiyasiga oladi, unga yo'l-yo'riqlar ko'rsatadi.

O'gdulmish ota motamini o'tkazdi. O'ziga yaxshi kishilarni yaqinlashtirdi. Otasining o'g'itlarini qattiq tutdi. Uning kundankunga quti ortdi, kunlari yorishdi. Aqlli kishi o'z boshidan kechirganlari haqida shunday degan:

Otang pandini sen qattiq tut, qattiq,
Kuning qutli bo'lar, keltirar totig'.

Otangni, onangni sevintir mudom,
Yumushing evazi bo'lar ming osig'.

Elig ham ishlariga qattiq kirishdi. Siyosatni har kuni adolat bilan yuritdi. Bo'duni boyidi, el-yurti yashnadi. Xalq eligga duolar qildi.

Kunlarning birida davlat ishlari bilan qattiq shug'ullanayotgan elig ko'pgina murakkab tugunlarga duch keladi. Uning aqli hayratda, ko'ngli bezovta edi. Ammo kimdan so'z so'rashga hayron. Oyto'ldini eslab yarasi timaladi:

Saroyga ko'rk edi, menga ezgu esh,
Elga naf berardi undan chiqqan ish.

Quruq qoldi o'mi, buzildi ishim,
Qani bu nuqsonni tuzatar kishim?!

Shu chog' uning xayoliga yana donishmand Oyto'ldining o'g'li O'gdulmish keladi: ota o'lgan bo'lsa, uning tirik o'g'li bor-ku! Birini yo'qotdim, endi bu birini qattiq tutayin. Shu o'yda u O'gdulmishga tezlik bilan kishi yubordi. Xabarchi zum o'tmasdan uning huzuriga borib yetdi.

O'gdulmish elig huzuriga yetib keladi. Xoqonning yo'qatganidan boshi osmonga yetganini izhor etadi. Xoqon unga o'z xizmatiga kirishni taklif etadi:

Elig aytdi: Bundan keyin, ey o'g'il,
Menga xizmat etgin, cho'ktirma ko'ngul.

Menda ko'p edi-ku otang mehnati,
O'tay olmadim lek, qoldi ko'p haqi.

Bu haqni o'tashim kerakdir senga
To kelmasin ko'plar ta'nasi menga.

Eshitgin, uch o'rda begi ne degan,
Bu gapga aqlini peshlagan ekan:

Kishi xizmat etsa senga belgilig,
Unutma, bo'lmagin misoli o'lik.

Kishilikni qo'yma, ey asli kishi,
Kishilik qilib yur, bu — mardning ishi.

Xizmat qilsa birov bir yoxud mingdir,
Evazi uchun sen ko'p xizmat singdir.

Kishi mehnatini bilmagan kishi
Hayvon qatoridir, ey elning boshi.

Kel, hayvon atalma, kishilikni qil,
Kishiga kishi bo'l, kishilikni bil.

Kishilik tufayli kishi topar nom,
Kishilik tufayli olar ehtirom.

Shu kundan boshlab O'gdulmish xizmat kamarin qattiq bog'ladi. O'zini har qanday yumushlarga chog'lab yurdi.

Tun-kun charchash unga begona bo'ldi. Hatto o'sha yerda yotib, ovqatni ham o'sha yerda yedi. Elig ham O'gdulmishni tobora o'ziga yaqin tuta boshladi. Turli-tuman ishlarning yo'l-yo'riqlarini navqiron yigitga o'rgatdi.

O'simlik qurisa, — deb o'yladi elig, — uning urug'i unib chiqadi, ko'karadi. Ota o'lgan bo'lsa, o'g'il uning o'rmini bosadi. O'gdulmish ko'rinishidan bo'ladigan bolaga o'xshaydi. Uning yoshligidan bo'lak nuqsoni yo'q. Uni qanotim ostiga olsam, otasining haqini ham o'tagan bo'laman. Axir, yaxshilikka yaxshilik bilan javob qaytarish ezgu odamlar yo'rig'idir.

Nima deydi, eshit, otalar so'zi,
Otalar so'zin tut, unutma, qo'zim.

Ezgulik qila ber, ey ezgu odam,
Qarimas bo'ladi ezgu sira ham.

Ezgulik qarimas, sinmas qanoti,
Umri uzun bo'lar, buzilmas oti.

Elig O'gdulmishni qadrladi. Uni turli ishlarda sinab ko'rdi. O'zining izlagan odamini topganiga ishonch hosil qildi. Zabarast fil ham, bo'ladigan yigit ham yoshligidan ma'lum bo'ladi. Men unda shu belgilarni ko'rmoqdaman, — deb o'yladi u.

Bo'lar narsalarning bordir belgisi,
Kichig-u ulug'da shu xil bo'lg'usi.

Anvoyi ne'matni unganida ko'r,
Har yerda shu so'zim to'g'ri bo'lg'usi.

FOYDALI FAZILAT VA YARAMAS ODAT

Elig bir kuni O'gdulmishni chorlab undan insondagi foydali fazilatlar hamda yaramas odatlar qanday bo'ladi? — deb so'raydi.

O'gdulmish javob beradi:

— Ey elig, — deydi u, — olamdagi eng ulug' fazilat ezgu qiliq va go'zal xulqdir. Ikkinchisi — rostlik, uchinchisi — hayo hisoblanadi.

Mana shu uch fazilat birlashsa, kishi baxtiyor bo'ladi, qut-iqbol uning huzuriga bosh urib keladi. Chunki kimning xulqi go'zal bo'lsa, uni barcha xalq sevadi. Xulqi soz bo'lgan odamga doimo to'rdan joy tegadi.

Hayo yaramas ishlardan tiyadi. Hayosizlik aslida juda yomon dard, borib turgan balodir. Rostgo'ylik, hayo va xush xulq birlashgan joyda baxtiyorlik bo'ladi.

Kishiga naf bermaydiganlar ham uch xil bo'ladi. Ularning dastlabkisi o'jar va fe'li yomon kishilar, keyingisi yolg'on to'qiydiganlar va nihoyat, oxirgisi baxil va pastkash kishilardir.

Kimning fe'li yomon bo'lsa, uning omadi kelgan chog'ida ham, ishlari chappa bo'lib ketaveradi.

Kimda-kim yolg'onchilik bilan mashg'ul bo'lsa, rostgo'ylar orasiga sig'maydi.

Ochko'zlik tubanlik demakdir. Kimda-kim shunday ekan, uning qut-iqboli ketadi, oti qolmaydi.

Elig O'gdulmishdan:

— Kishi onasidan dono bo'lib tug'iladimi yoki muayyan bir yoshga yetganidan keyin zakovatli bo'ladimi? — deb so'raydi. O'gdulmish shunday javob beradi:

— Ey elig, bu san'atning nomi bilim va uquvdir. Odamzod onasidan, albatta, bilimsiz tug'iladi. Ammo u bilib, o'rganib to'rga chiqadi. Uquv va zehn esa kishi tabiatida bo'ladi. Bilim ko'p o'qish va o'rganish mahsulidir.

Elig bu javoblardan qanoatlanadi. O'gdulmishni tobora ko'proq qadrlaydi. Uning martabasini oshiradi. O'gdulmish ham ko'nglini ochiq, tilini shirin tutdi. Uning o'rtoqlari ko'paydi. Axir, do'sti ko'p odam mustahkam qoyaga o'xshaydi.

Baxt-iqbol ochiq ko'ngil odamga yarashadi. Agar u kamtar bo'lsa, husn ustiga husn.

Ko'chatga o'xshaydi bu qutning o'zi,
Ko'ngil kamtarligi — uning ildizi.

Xushfe'l kishi naqadar ezgu. U juda yarashiqli bo'ladi, ishlari ham rivoj topaveradi. Mutakabir, gerdaygan kishi yaroqsiz bo'ladi. Uning ishi yurishmaydi, orqaga ketadi. Davlat hammaga ham yarashadi, ammo uquv-idrokli donishmand kishiga u ko'proq mos bo'ladi. Davlat nodon bilan faqat yonma-yon turadi, xolos, biroq u dono bilan haqiqiy go'zallik kasb etadi.

Elig bu xildagi sinovlarni davom ettirdi. Yigitning yetuk va komil ekanligi kundan kunga ayon bo'laverdi. O'gdulmish qadr topgan paytda ko'ksini kermadi, e'tiborsiz qolganida ham yuzini burgani yo'q. U xazina boshlig'i qilib tayinlanadi. O'gdulmish o'z o'gitlarini berishda davom etdi:

Bu dunyoda oltin va kumush nihoyatda qimmatli narsa. Ammo o'zini tutgan kishi ulardan ham qadrliroq. Donolar: sofdil kishini ko'zingga sur, deyishgan. Zakovat, sodiq kishiga jonni fido qilsang ham kamlik qiladi, deb uqtiradi.

- Butun deb atalar, qanday bo'lar u?
- Omonatga sodiq bo'ladi mangu.
- Lashkarda qay biri tugal er bo'lar?
- Xulqi go'zal bo'lsa, o'shal er bo'lar!
- Kishilardan kimi loyiq taqdirga?
- Saxiy maqtovga-yu baxil — tahqirga!

Dunyoda odamzod farzandi turli yumushlar bilan band. Ularning biri yugurib-yelib olamni kezadi, boshqasi tinim bilmasdan, jonini fido qilib, dengizlarda suzadi:

Qoya qo'poradi, tog' qazar birov,
Biri yer quloqlar, kezadi yayov,
Biri o'g'ri, qotil, yana yo'lto'sar,
Biri bosmachi ham qallob, boshkesar.

Shuncha harakatlar boisi tomoq va kiyimdir. Dunyoda maqtov hamda boyligim ortsin degan odam odamgarchilik

qiladi. Ko'ngil va tilni to'g'ri tutsang, ey dono, sening rizqing hech qachon ozaymaydi. Boylik to'g'rilikda.

Bu haqda eshitgin, donishmand ne der,
Adolat tufayli olam olgan er:

«Bu dunyoda boylik tilasang o'zing,
Odil bo'l, odillik uzra tut so'zing,

Yana yangi olam olmoq istasang,
Kamtar bo'l, odil tut ko'ngil, til, ko'zing».

Kunlarini to'g'rilik bilan o'tkazish kishiga ko'rk. Odam-garchilik hamma ezgu ishlarga asos bo'ladi.

O'GDULMISH – VAZIR

Elig O'gdulmish xizmatlarining qadriga yetdi. Unga baland unvon, vazirlik muhri, turli-tuman ziynatlar berdi. Bosh-oyoq libos kiygizdi. O'gdulmish vazirlikda yanada ezguroq siyosat yuritdi. Barcha odamlarning qadriga yetdi.

U xalqni zulm-u sitamdan ozod qildi. O'zidagi yaroqsiz odatlarni ham tamom yo'qotdi. El-yurt adolatdan bahramand bo'ldi. Mamlakat obod bo'ldi, xalqi shod-xurram yashay boshladi. Yigitning qo'li baland bo'la berdi. Uni sevadiganlar ko'paydi, sevmaydigan yovlari eldan qochdi, ularning tug'i majaqlandi.

O'gdulmishning xulq-atvori atrofdagi odamlar muhabbatiga sazovor bo'ldi. Unga orom va farog'at yetishdi. Tirikligi ham tatiy boshladi. Bunday naf, bu xil ezgulik faqat dono, bilimdon hamda aql-idrok egasi bo'lgan kishilardangina kelishi mumkin. Shuning uchun ezgu nomlar har doim maqtaladi, johil esa dashnom oladi, tanbeh eshitadi.

Bilimdon kishining barchasi — nafli. Nodonning ishi yaroqsizgina emas, xavfli hamdir. Qut — donoga yarashiq. Bilim — mardlarga ziynat.

Nima der, eshit, bu Ila bek so'zi,
So'zining ma'nosi — bilimsiz ko'zi:

Bilimsizga davlat yoki kelsa qut,
Xaloyiq buzilar, bo'lar elga yut.

Uquvli bo'lsami olam boshchisi,
Elga rohat berar — undan shuni kut!

Yana yaxshi so'zlar shoirning tili,
Iporga o'xshaydi uning tamsili:

Bilimsizga davlat yarashsa kelib,
Bilimliga ortiq yarashar bilib.

Kunlar shunday o'taverdi, odamlar shod-xurram yashay-
verdi. Eligning qo'l ostidagi eli tugal boy bo'ldi. Kishining
sarasigina shunday qiladi. Boshlig'i shunday bo'lsa, el
baxtga yor bo'ladi. Xalqi sodiq bo'lsa, boshliq ko'ngli
to'qdir.

Nodon bilan tursa davlat yonma-yon
Donoga yarashar u kelib chunon.

Dono bosh ko'tarsa sevinchdan doim,
O'chib qolgan o'tday bo'ladi nodon.

Shunday o'tdi mudom shodlikda kun, oy,
Eligning bor eli tugal bo'ldi boy.

Kishining sarasi bu yanglig' bo'lar,
Esizki, bu yanglig' kishilar o'lar.

Begi shunday bo'lsa u el baxtga yor,
Xalqi sodiq bo'lsa, begi baxtiyor.

Esiz, ezgu o'lsa u tuproq bo'lur,
Tuproqqa teng bo'lsin, ko'r, oti qolur.

BILIMDAN BOSHLANAR DONOLIK YO'LI

Elig bir narsaga hayron edi: O'gdulmishning otasi o'lgan
paytda bu yigit juda yosh qoldi. Ammo undagi bu komillik,
aql-u zakovat qayerdan yetishdi? Bilimni biluvchilar qanday

bilib olishadi? Donolik yo'li qanday? O'zining shu savollari bilan u O'gdulmishga murojaat qildi.

— Ey elig, — deb so'z boshladi yigit. — Kimki marhamatga sazovor bo'lsa, u el-yurt orasida mashhur bo'ladi, nomi yoyiladi:

Bunga moslab aytdi bir turkiy maqol,
Boshidan kechirgan bu ko'kchin soqol.

Bularga qo'shilsa ota olqishi,
Farovon kechadi kishi yoz-qishi.

Otamdan olgandim, ko'r, ezgu duo,
Bu duo so'zini men etdim bajo.

Elig sabab bo'ldi bunga albatta,
Bilim-hunarlardan qolmadim chetda.

Buning asosida sening o'zing ham borsan. Chunki kishining ko'ngli bog'ga o'xshaydi. Bu bog'ning yashnatuvchi suvi beklar, boshliqlar so'zidir. Bu so'zni qadrlamoq lozim:

Suv kelsa qay bog'ga kamaymay sira,
Unda gul ochilar xilma-xil, sara.

Bek tilida bo'lsa shirin, ezgu so'z,
Qul ko'ngli o'sadi, porlab ketar ko'z.

Ezgu so'z bo'lmasa agar ushbu til,
Ochilgan chechak ham tez quriydi, bil.

Donolik yo'li bilim bilish, turli sohadagi ma'lumotlarni o'rganishdir. Bilimga erishib dono bo'lganlarning elga ham nafi ko'p tegadi. Tug'ilgan paytida uquvi bo'lmasa, uning tilaklari ham amal olmaydi.

Bolam tutsin desang donolik yo'lin,
Kichiklikdan tegiz bilimga qo'lin.

Agar bola kichiklikdan bilim o'rgansa, uning idroki ham yaxshi bo'ladi, zakovati ortadi.

Lekin bilim bilan uquv-idrok bir xil narsa emas. Uquv-idrok kishi miyasiga jo etilgan. Boshning azizligi shundan.

Uquv-idrok kishi uchun kishanday gap. U yomon va yaramas ishlarga yaqin yo'latmaydi.

Uquvli tirikdir, uquvsiz — o'lik,
Kel-u, ey uquvsiz, uquv ol ulig.

Kishi uyga, oddiy emas, qorong'i uyga o'xshaydi. Uquv-idrok esa mash'al kabi unga nur sochadi, shu uyni yoritadi, ya'ni kishini ravshanlikka eltadi. Olamdagi turli ezguliklar uquv-idrok tufayli sodir bo'ladi.

Bilim esa kishini yuksaltiradi, unga ulug'lik keltiradi.

Ikkovi tufayli ulug'dir inson,
Adolatga boshlar ular har qachon.

Bilim bilan kishi judo hayvondin,
Buyukroq nima bor, qani ayt ondin?!

Bu javoblarni eshitganidan keyin elig yana boshqa savol bilan murojaat qiladi: — Menga uquv-idrokning suratini chizib bergin, toki men bu suratga qarab uning ichki olamini ham ochiq tushunib olay.

Uquv-idrokning yuzi, chiroyi qanaqa? Uning xulq-atvori qanday bo'ladi? Turish-turmushi nechuk?

O'gdulmish shunday javob berdi:

— Uquv-idrok kishiga quvonch keltiradi. Bu quvonch uzluksiz bo'lib, oyda ham, yilda ham tugamaydi. Uquv-idrokning yuz chiroyi go'zal, yoshi — navqiron. U olamdagi barcha ezguliklarga eltuvchi ravon yo'l. Xulq-atvori — yoqimli, qilg'i — go'zal. O'zi og'ir va vazmindir. Uquv-idrokning qo'li yetgan joy bo'stonga aylanadi. Uning istarasi issiq, barchaga manzur bo'ladi. Odamzod nasli undan huzur oladi. Uquv-idrokning ko'zi o'tkir. U qay ishga kirishsa, uning barcha sir-sinoatlarini oxirigacha o'rganadi.

Jami yaramas bo'lgan ishlar uquv-idrok tufayli poklanadi, tozalanadi. Tugun tushgan har bir ish ham u tufayli yechiladi,

o'z maromiga yetadi. Uquv-idrok o'ngdan ham, so'ldan ham, ya'ni hamma yoqdan xabardor. U qochganga yetadi. Uchgan ham uning qo'l ostidan chiqib keta olmaydi. Butun buzuq va yaroqsizliklar u tufayli tuzaladi, but bo'ladi.

Uquvsiz kishi doimo o'kinch bilan yashaydi. U g'am-alamlarga chulg'anadi. Axir, uquv-idrokdan ulush olmagan kishi tirik emas, o'likdir.

Uquv-idrok qorong'i kechadagi mash'al, ko'r odam uchun ko'z, o'lik tanlarga jon hamda soqov va gung odamlar tilidagi so'z kabidir.

Uquv-idrokning xulqi o'ng, ya'ni tugal va yetuk, uning so'li — yaramasligi yoxud qusur-kamchiligi yo'q. U butun, chin, pok bo'ladi. Kasali bo'lmaydi. Kimda uquv-idrok bo'lsa, uning belgisi mana shu men aytganlardan iborat. Bularni uquv-idroki bor kishilar tezda bilib oladi.

Uquv yigit erur — choldek aqli bor,

Uquv qayda bo'lsa, qil o'zingga yor.

Qarisi — salobat, yoshi — suyuqli,

Unda naf talaydir, ezgulik — bisyor.

Bu so'zlarni eshitgan elig behad suyundi. U O'gdulmishga yuzlanib dedi:

— Men hayotda ko'p ezguliklarni ko'rdim. Ular orasida sen men uchun alohida tuhfa bo'lding. Axir el-yurtini boshqarish, uni idora qilish bir kishiga og'ir.

Buncha mashaqqatlar og'ir bir otga,

Unga dosh berganlar yetar murodga.

Mening yukim olding, tilak esh bo'ldi,

Men-ku g'amdan tindim, senga ish bo'ldi.

Elig bir kuni O'gdulmishni huzuriga undadi.

— Jon va tan yetti andomga boqsa, ko'riladiki, har bir a'zo o'z ulushini talab qiladi. Ko'ngil hamda ko'zning totig'i — muddaosi nima? Ular orqali jon nima ulush talab qiladi? O'gdulmish javob berdi:

— Ko'ngil orzulari kishini qattiq oh urishga majbur qilsa, totig' shudir. Yoqtirgan kishining yuzini ko'rsa, bu ko'zga xush keladi, orzuga erishish ko'ngilga xush keladi.

Kuntug'di yana savol berdi:

— Yoqtirishning nishonasi qanaqa? Hamma yaxshi ko'raman, yoqtiraman deb da'vo qiladi, bu da'voning ma'nisi nima? O'gdulmish javob berdi:

— Sevuvchi kishining yuziga qaralsa, sevisht-sevmasligini bilish mumkin. Ko'z bilan qaralsa, hamma narsada parda-to'siq bo'lishi mumkin, ammo ko'ngil bilan qaralsa, uni hech qanday parda to'sa olmaydi. Shunga ko'ra, yoqtirish-yoqtirmaslikni bilish uchun ko'ngil bilan qarash lozim.

Yoqtirgan kishining yuzida belgili alomatlar mavjud. Bu narsa ko'z ko'zga tushganida ayon bo'ladi. Shoirning so'zi bunga o'xshaydi. Uni tinglab, qulog'ingga ol:

Sevimli kishining yuzi belgilig,

Til ochsa ma'no, so'zi belgilig.

Sevar-sevmasini bilayin desang,

Senga tikka boqsa — ko'zi belgilig.

Albatta, sening bu qadar halol va sidqidillik bilan xizmat qilayotganing jigargo'shalik, ya'ni yaqinlik alomatidir.

Oradan kunlar, oylar o'tdi. Eligda yangi-yangi savollar tug'ildi.

— Agar tinglash bilan chin donolik egallanar ekan, — deydi elig, — ko'p so'zlash boshning ketishiga sabab bo'ladi. Ammo savol so'ragan zoriqqan bo'lib qolmaydimi? O'gdulmish javob beradi:

— So'ramoq oson ish. Javob bermoq — mushkul. Biroq so'zlashdan ko'ra eshitmoq afzal:

So'zni so'zlaguchi koyitar jonni,

Tinglovchi ovutar ruhi ravonni.

Jahonda ko'pni ko'rib, ko'pni sinagan donishmandlar oz so'zlab, ko'p tinglashni maslahat berishgan.

Soʻzni soʻzlamasang sof oltin sana,
Tildan chiqsa misga tengdir rosmana.

BIR YIGITGA QIRQ HUNAR OZ

Oʻgdulmishning javoblari eligni qanoatlantiradi. Lekin uning bilishga boʻlgan intilishlari shunchalik kuchli ediki, savollar tobora ortib boradi. U turli-tuman kasb-hunarlar, amal-martabalar, ularni egallashi lozim boʻlgan kishilarning qanday xislat-fazilatga ega boʻlishi haqida ham bilishni orzulaydi.

Xalqning orasida bilimli va bilimsiz, chigʻoy va boy, uquv-idrokli va zehnsiz, bechora va gadoylar bor. Ularni yoʻlga boshlash uchun bek qanday boʻlishi kerak? Uning nomi yoyilib, ishlari yaxshilanishi uchun nimalar lozim?

Toki eli yashnab ketsa, boʻduni boyisa, ezgu nom chiqarib, xalqi koʻpaysa! Kumush va qimmatbaho javohirlar bilan xazinani toʻldirib yov boʻynini yanchsa! Mana shularga erishish uchun nima talab etiladi?

Oʻgdulmish javobda:

— Ey elig, beklik ishini beklar biladi. Men bir soʻz aytishdan ojjizman, — deydi.

Elig:

— Ish qilgan oʻz ishiga baho bera olmaydi. Bu ishga baho berish — kuzatuvchining ishi. Men ishni qiluvchiman, sen — kuzatuvchi.

Menga xizmat etding bolalikdan to,
Sen qilgan ishlarning bari bexato.

Bor ishlarni tugal oʻrganding oʻzing,
Sadoqat timsoli qilmishing, soʻzing.

Sodiq erga ochar har kim oʻz soʻzin,
Sodiq fido etar kishiga oʻzin.

Sodiq boʻlganing-chun ishongum senga,
Sadoqat bilan ayt bu soʻzni menga:

Eshitgin-a ne der bir sodiq kishi,
Sadoqatdir asli kishilik boshi.

Sodiq'larni maqtar zako bexato,
Sodiq er azizdir elda doimo.

Sodiq erni topsang quchog'ingni och,
Menga shundoq dedi bilimdon zako.

O'gdulmish bek (mamlakat boshlig'i) bo'ladigan odam qanday fazilatlariga ega bo'lishi haqida shunday deydi:

— Bek dono, botir, sheryurak bo'lishi kerak. Uning bilimli, zakovatli, mulohazakor bo'lishi taqozo etiladi. Ochiq yuzlilik — bekning yaxshi fazilatlaridan biri.

Odamzod nasli aslida yer yuzidagi barcha jonlilar orasida eng ulug'idir. Ammo bu ulug'lik bilim bilangina to'liqlik, mukammallik kasb etadi. Beklik muqaddaslik va poklikni talab etadi. Hushyorlik, sergaklik u qo'ygan talablar qatorining boshida turadi.

Elboshi kerakdir bahodir, abjir,
Har ishga qo'l ursa u keyin arzir.

O'tukon begi ne deydi, sen eshit,
Sinalgan bu so'zni o'zingga ish et:

Sara bo'lsin juda elning sardori,
Til, dili chin bo'lsin, go'zal — atvori.

Bilimli, zakoli, yetuk — nuqsi yo'q,
Qo'li ochiq bo'lsa, ko'zi, ko'ngli to'q.

Bundan tashqari, bek ezgulik yo'lida sobit va komil turmog'i, aql-idrok yo'riqlarini tutmog'i kerak. Bilim ish boshini belgilasa, idrokni yuritish barcha yumushlarni o'nglaydi. Bilim bilan el yomon yo'ldan asranadi. Bilimsiz kishining qo'li kalta bo'ladi.

Beklarning kasalligi — xatosini tuzatuvchi dori-darmon ham aql va bilimdir. Kimda-kim buzuq fe'l bo'ladigan bo'lsa,

uni zamona o'qi qattiq yarador qiladi. Yaramas qiliqli kishidan omad ham yuz o'giradi, u g'amga giriftor bo'ladi. Andishali va xulqi pokiza kishilar soffikka intiladi. Andishali kishi o'z ko'ngil istaklarini tiyishning uddasidan chiqadi. Andishasiz bo'lsa, u nuqsonli, nopokdir. Qaror va chidam — el boshlig'iga ko'rk.

Idrokli odamgina ishboshi bo'lishga loyiq. Johil va beg'am odamlarning ishdan yiroq turgani ma'qul. Ko'ngilsiz kishining ko'zidagi nurdan ham naf yo'q, u atrofni keragicha ko'rmaydi, kuzata olmaydi.

Donishmand kishi bu haqda shunday degan:

«Uquvli-idrokli bo'lsa qay odam,
Kishi deb atagin, maqtagin har dam.

Yovuzni ezgu tut, kichikni ulug',
Uquv-idrok, bilim bo'lsa unda jam».

Aql-u idrok chek-chegarasiz ezgulik demakdir. Aql-u idroki bo'lsagina, unday odarni dono deb atash mumkin.

Shoshilmoq, yengil-yelpi ishlarni qilmoqning oqibati dahshatli bo'ladi, bular barcha odamlarning yovuz yovidir. Bunday noloyiq odat ko'pchilikka bosh bo'lgan kishilarda bo'lsa, ularning yuzi bo'zga aylanadi, ya'ni qadr-qimmatini bo'lmaydi, obro'si to'kiladi.

Shoshilish, yengil-yelpi ishlarga havas, jahldorlik — nodonlar ishi. Shoshib qilingan ishning oxiri baxayr bo'lmaganidek, shoshilib pishirilgan ovqat ham kishini kasal qiladi.

Bulardan tashqari, yana quyidagi xususiyatlar ham el boshlig'ida bo'lishi shart:

Ko'zi to'q, uyatli bo'lsa gar o'zi,
Ochiq bo'lsa yuzi, ko'ngil ham so'zi.

Hech to'ymas bo'ladi ko'zi suq kishi,
Ko'zi suqqa yetmas bu dunyo oshi.

Suqlik bir dard erur, yo'q chora, emi,
Uni tuzatolmas dunyo hakimi.

Yesa, ichsa oxir bari och to'yar,
Ko'zi och ochligin o'lganda qo'yar.

Mol-mulk ila bo'lmas ko'zi suqlar boy,
Olamni olsa u, baribir, gadoy!

Xulqi andishali, xush bo'lgan odam
Yovuz, yomon ishga qo'ymaydi qadam.

Tabiat bersa gar uyat — ko'z suvi,
Tugal kelar unga davlat — yuz suvi.

Kishiga chiroydir uyat-andisha,
U asrar nojo'ya ishdan hamisha.

Tili chin kerak, bo'lsa ko'ngli ulug',
Nafi tegsa uning eliga to'liq.

Beklar xiyonatga bo'lsa gar moyil,
Eliga naf yetmas undan, ey o'g'il.

Ko'ngil, til, qilig'i soz bo'lmasa gar,
Chorasi topilmas, eldan qut qochar.

So'zidan qaytadigan bekka umid tutma: tirikliging bekor ketadi, o'zing o'kinch olasan. Bek sog', hushyor, sergak bo'lishi lozim. Ular g'ofil bo'lsa, balo yondashadi. El uchun ikki narsa mustahkam tayanchdir: biri — hushyorlik, boshqasi — adolat. Shu ikkalasi el omonligining ildizidir. Qaysi bek hushyor bo'lsa, elini mustahkamlaydi, yov bo'ynini yanchib, uning ustiga balolar yog'diradi. Qaysi bek elida to'g'ri (odil) siyosat yuritsa, elini yashnatadi, uning kunlarini yoritadi. Mana shu ikki narsa tugal bo'lsa, el ham mangu turaveradi.

Hushyorlik elni orttiradi. G'ofilik bekligni buzadigan yo'ldir.

Shuning uchun hushyor bo'lish, yov bo'ynini yanchib tashlash lozim, toki u el-yurtga daxl qila olmasin.

O'z elingga adolati bo'l. Shunda tinch bo'lasan. El buzilsa yoxud u to'ziydigan bo'lsa, buning sababi ikkita:

Biri — zo'ravonlik, g'ofillik — biri.

Shulardan buzilar boshliq tadbiri.

Yov bo'ynini yanchib tashlashni istagan kishi tunda ham, kunduzi ham qulog'ini sog' — hushyor tutishi lozim. Hushyorlik tufayligina yovni yengish mumkin. G'ofillik bekklik bog'ini buzadi. G'ofillarning mo'ljallagan ishlari hech qachon bitgan emas. Ular qut-saodatning ham qo'lidan tuta olmaydi.

Sog' — hushyor botirlar g'ofil dushmanning boshini kesadi. Agar yov g'ofillik qilmaganida uni yengish oson kechmas edi.

Boshliq hushyor bo'lsa, el-yurt balo-ofatlarni ko'rmaydi. Bordi-yu balo-ofat tutadigan bo'lsa, hushyor boshliq buning tezda chorasini topadi.

Nima der, eshitgin bilimli so'zin,
Tutolmaydi elni zolim ko'p uzun.

Yonar o't misol zulm, yoqar, kuydirar,
Adolat suv erur — ne'mat undirar.

Elga bosh bo'layin desang, toabad
Odil bo'l, elingni asragin faqat,

El ortar adl ila, bezanar olam,
Zulm-u kuchdan qular, buzilar olam.

Talay joy buzildi zolim o'chidan,
Zolim o'lib ketar oxir ochidan.

To'g'rilik va adolatga tayanuvchi bekklik buzilmaydi. Olamda eng yomon illat, nuqson bu boshliqning «yolg'onchi» degan nomni olishidir.

Boshliq to'g'riso'z, butun va sog'lom bo'lishi kerak, toki el-yurt unga ishonib ko'ngil qo'ysin.

Yolg'on gapiruvchi vafosiz bo'ladi. Vafosiz kishi o'z yaqinlariga, do'st-o'rtoqlarigagina emas, barcha eliga ham yomon ishlar qiladi, balo keltiradi.

Nima der, eshitgin, vafoli kishi,
Vafodir kishiga kishilik boshi.

Tili yomon erga jaf o belgidir,
Jaf o kimda esa, o'sha yilqidir.

Yolg'onchi kishida bo'lmagay vaf o,
Bu so'z ko'p qadimgi, talay yilgidir.

El boshlig'i yurakli bo'lishi kerak, toki yuraksizlar ham undan yurak olsinlar. Yurakli yuraksizga bosh bo'lsa, yuraksiz o'z fe'lini o'zgartirishga majbur bo'ladi. U ham dovyuraklik qiladi. Bunga hayotdagi bu o'xshatishni misol qilib keltirsa bo'ladi:

Agar ko'ppak (it)larga arslon bosh bo'ladigan bo'lsa, barcha ko'ppak(it)lar ham arslon singari yashaydi. Arslonga ko'ppak bosh bo'lsa-chi? Unda arslon ham shu ko'ppak hisobiga kiradi.

Boshliq fazilatlaridan yana biri — ochiqqo'llilik, saxiylikdir. Oziqli bahodirlarga jahon boyligi kamaymaydi. Axir uchib yurgan qushlarning rizqi — don-dun ham ozaymaydi-ku!

Boshliq beshta ishdan uzoq turmog'i, ulardan asranmog'i shart.

Bular:

Birisi — shoshilmoq, biri — ko'zi och,
Biri jaholatdir, yaqinlashma, qoch.

To'rtinchi — yovuzlik, buzuq fe'llilik,
Oxirgisi — yolg'on, qo'pol tillilik.

Bu besh ishdan boshliq yiroq tursa, to
Nomi bulg'anmasa, bo'lmasa xato.

Bulardan tubani yomon fe'l erur,
Yomon fe'l kishiga alamlar berur.

Qadimgi shoirlar buni shunday ta'riflashgan:

Buzuq fe'l kishini har doim bosib turadigan og'ir yukka o'xshaydi. U kishiga azob beradi. Yoxud bunday odam misoli itdir. Bu it oddiy bo'lmay, quturgan, qopag'on itdir. U o'zi istagan paytda senga tashlanishi mumkin. Yov qilmaydigan ishni ham yomon, yaramas xulq-atvor qila oladi. Shunday ekan tuban fe'lilikning yovdan nima farqi bor?!

Shuning uchun:

Tili bo'lsa uning shakardan shirin,
Ulug' ham, kichik ham beradi bo'yin.

Ochiq yuz, shirin so'z, mayinlik kerak,
Fe'l-atvorda moslik, tayinlik kerak.

Tili yumshoq esa ham ochiq qo'li,
Birovlarga yana kuyinsa dili.

Hunarlarni bilsa talay ham tugal,
Yaroqsizlar ishin eta bersa hal.

Chunki tugug yuz, ya'ni qovog'i soliqlik, dag'al so'z, takabburlikka asoslanadigan qiliq kishi ko'nglini sovutadi, ular odatdagi yo'riqlarni buzadi.

Yaroqsiz ishlar, shoshilmoq, yengil-yelpilik — tuban odamlarga xos bo'lgan odatlar. Ulardan yiroq turish lozim. Tubanlarning yaqinlashib kelishi — balo va azoblar alomati.

El boshlig'i behuda ishlar bilan ovunmasligi kerak. Agar u behuda ishlar tizginini ushlaydigan bo'lsa, eli buziladi, o'zi bir gadoga aylanadi.

Fisq-u fasod — qut-saodat dushmani. Fasodchi elni buzuvchidir. Qut, ya'ni baxt-iqbol muqaddas bo'lib, u poklikni taqozo etadi.

El ichida biror nojo'ya ish qiluvchi kishi topilib qolguday bo'lsa, uni el boshlig'i tartibga chaqiradi, to'g'ri yo'lga soladi.

Bordi-yu boshliqning o'zi nojo'ya qadamlar tashlasa, yaroqsiz ishlar sari mayl bildirsa, uni kim tuzatadi?!

Nopok, yaroqsiz, kir narsalarni el-yurt suv bilan yuvib tozalaydi, poklaydi. Agar suvning o'zi kir, iflos bo'lsa, uni qanday tozalashadi?! Yoki buni boshqa bir hodisa bilan qiyoslash mumkin:

Kishining tobi qochsa, kasal bo'lsa, uni tabib emlaydi, dori-darmon qilib tuzatadi. Ammo tabibning o'zi sog'ligini yo'qotguday bo'lsa, unga kim yordam qo'lini cho'za oladi?! Uni kim tuzatadi?!

Shuning uchun ham boshliqning xulq-atvori pokiza bo'lsa, el-yurt yo'l-yo'riqlari ham shunday bo'ladi. Boshliq siyosati — el-yurt odati.

Kerilish, takabburlik keraksiz narsa. Takabburlik to'g'ri yo'ldan ozdiradi. Ko'nglini kichik tutgan, kamtarlik yo'lida yurgan kishi ulug'likka yetadi.

G'urur, kibrilik — osig'siz, u ko'ngilni sovutadi. Ko'ngil kamtar tutilsa, kishini ulug'laydi. Bek yumshoq ko'ngil, kamtar bo'lishi kerak, agar shunday bo'lmasa, sen undan yuzingni teskari bur, umidingni uz. Bek ochiq ko'ngil bo'lib, yoziq qilgan kishining yoziqlarini kechira olsa, kishi ko'ngli ilydi, unga bag'irdosh bo'ladi. Bag'irdosh kishi sodiqdir. Xalq boshlig'iga shunday himmat lozim. Bu himmatga munosib muruvvat lozim. Himmat va muruvvat bilan shuhrat taralsa, kishi tilagini topadi, ovi yurishadi.

El-yurtni boshqarish asosida ikki narsa yotadi: biri adolat ko'rsatish bo'lsa, ikkinchisi, ulardan marhamatni ayamaslikdir.

Agar bek etmasa o'z elini yod,
Ularni talasa kelib o'zga, yot.

Xaloyiq tarqalar, buzilar eli,
Qulab tushar beklilik, bertadi beli.

Elga boshchilik qilish og'ir. Bu ishning tashvishlari, bosh og'riqlari ko'p:

Xoqon bo'yni—qilcha, o'kakcha — boshi,
Bularga ishonmas hech fozil kishi.

Elig bosh og'rig'i ulug'dan ulug',
Kuniga xatarli uning har ishi.

Elga boshchilik qilish shunday og'irki, undan birovlar oshini yesa, birovlar o'z boshini yeydi. Rohatni istagan boshliq quyidagilarga amal qilmog'i shart:

Butun xalqqa bo'lgin sodiq, mehribon,
Tugal, ezgulik et o'zing har qachon.

El-yurtga naffi bo'l, zarar keltirma,
Yomon-yaramasga omonlik berma.

Ey elig! Elga boshliq bo'ladigan odam haqida bilganlarim shular edi. Ularni senga birma-bir bayon etdim, — deb O'gdulmish o'z so'zini tugatdi. Elig undan minnatdor bo'ldi. So'ng vazirlik martabasiga loyiq bo'ladigan odam haqidagi fikrlarini so'raydi.

KIM VAZIR BO'LADI?

O'gdulmish Oyto'ldining savoliga shunday javob beradi:
— Ey, xoqon!

Vazir el boshlig'ining o'ng qo'lidir. U, shubhasiz, juda kerakli kishi bo'ladi. Chunki vazir el-yurt ishining hozirligini ko'radigan eng katta kishidir. Vazir tufayli og'ir yuklar yengillashadi, ishlar pishiq-puxta bo'ladi.

Vazirlikka yetuk, sara er kerak,
Oqil bo'lsa toki, yana dovyurak.

Baland bo'lsa ilmi, uquvi — chuqur,
Bajo etsa ishni, yuzni yoritur.

Bugina emas, u pishiq va odil bo'lishi, boshqalarni ham shu yo'lga undab turishi lozim. Vazirlik — ulug' ish. Bu

ishga ishonchli, yetuk va sara, uquv-idrokli, dono va yumshoq ko'ngil, ayni paytda dadil va jur'atli kishilar kerak.

Nomusli, imonli, yana nuqsi yo'q,
El-u yurti bo'lsa undan ko'ngli to'q.

Nomusli kishidir kishi sarasi,
Beva-bechoraning udir chorasi.

Nomusli har ishda chin, hushyor bo'lar,
Yaroqsiz ish qilmas, me'yorni bilar.

Uyatli, yetuk ham ko'zi, ko'ngli to'q,
Uyatsiz, kishining kerakligi yo'q.

Vazir ko'zining to'q bo'lishi uni har xil mol-mulk oldida suqlanishdan asraydi. Ko'zi och odam bor olamni yesa ham to'ymaydi. Kishilar orasida eng yetugi — nomusli, uyat-andishalilardir.

Nomusli odam kishilarning sarasi bo'lishga loyiq. Nomusliga har qanday ishni topshirish xato emas. Nomussiz pastkash bo'ladi, u hech qanday tubanlikdan qaytmaydi. Pastkashdan yiroq tur. Unga ish berma.

Nomus, andishasi bo'lmagan odam har qanday pastlikdan qaytmaydi. Baxillik — ularning doimiy odati. Uyatsizning tili ham to'g'ri so'zlamaydi:

Nima der, eshitgin, nomusli, odil,
O'gitlar beradi senga sidqidil.

Uyatsiz kimsadan andisha yiroq,
Uyatsizdan yiroq yurgan yaxshiroq.

Uyatsizning yuzi — go'shtsiz bir suyak,
Uyatsiz kasaldir, tuzalmas beshak.

Ha, uyatsizning yuzi go'shtsiz suyakka o'xshaydi. Go'shti shilib olingan suyak kimga kerak?! Hech kimga! Unga hatto itlar ham qayrilib qaramaydi. Bundan kelib chiqadigan xulosa

shuki, uyatsizning hech kimga keragi yo'q. Uyatsizlik og'ir dard, kasallikdir. Uni tuzatish amri mahol.

Uyat kishining yuziga suv beradi. Kishining yuziga suv tegsa, u chiroyli bo'ladi, boshqalarning diqqat-e'tiborini tortadi, obro' ortadi.

Vazirning ko'rinishi yoqimli, ishlari to'g'ri, fe'l-atvori shularga mos bo'lsa, el-yurt ham undan doimo bahra topadi. Kishining tashqi ko'rinishi uning ichki olamidani, ya'ni ma'naviy boyligidan xabardor qilishi mumkin. Sinab, yaxshi-yomonni bilgan kishi shunday deydi:

Kishi ko'rinishi — fe'lining eshi,
Yuzi, qilig'ida teng turar kishi.

Tashini ko'rib bil uning ichini,
Tashidek ichidir, ichidek tashi.

Bulardan tashqari, vazir dono, o'ktam, hisob-kitobni juda puxta biladigan, tetik hamda turli-tuman yozuvlarni biladigan bo'lishi ham talab etiladi.

Vazirlik ishi hisob-kitoblar bilan bog'liq. Hisob-kitob joyida bo'lmasa, ishlar chala qoladi. Hisob-kitob tufayli ish-amallar oydinlashadi, oy-u yilning ishi tufayli hal etiladi.

Tetik bo'lmaguncha ishlar o'nglanmaydi. Odam barcha ishlarni tetiklik bilan amalga oshiradi.

Hisobni qadimda deyishgan soqish,
Aslida qaralsa soqish bu — sog' ish.

Bitig bilan odam bitar bilganin,
Yozarkan angelaydi nelar qilganin.

Tetiklik nishoni bo'lar bu bitig,
Bitig bilguchi er bo'lur zo'r, tetik.

Bitig bilmas esa kishi o'g'loni,
Nechuk bilinardi yil, oy, kun soni?!

Dono yozib qo'ymas esa birma-bir,
Hisob uchun qolgay edi ne tabir?!

Ko'ngil kamtar bo'lsa kishini sevintiradi. Kishini sevintirganlar, esh-og'aynilarning ko'nglini ovuntiradi. Vazir ochiq dil, ko'nglida kir saqlamaydigan bo'lmog'i kerak. Ochiq dilli kishining so'zlariga boq:

Suyukli bo'ladi ochiq dil kishi,
Dili toshning qarq'ish qozonmoq — ishi.

Ulug'lik oladi kishi kamtari,
Ulug'likka yetmas dag'al aksari.

Vazirlikka butun, rostgo'y, yozuv-chizuv ishlaridan to'la xabardor bo'lgan kishi kerak. Uning qiligi, xulq-atvori ko'pchilikka manzur, tili bilan dili bir bo'lishi lozim. Uyat-andisha egasi, dili kirsizlar bu amalga munosibdir. Ko'zi to'q, abjir, bilag'on, sezgir, yaxshi-yomonning farqiga boruvchilar vazirlikka loyiq bo'ladi.

Uyat-andishali, bo'lsa sodiq, chin,
Ochiq ko'ngil bilan o'tasa burchin.

Tilakdek soz bo'lar eligning ishi,
Elida bo'lmagay boyimas kishi.

Vazir bo'lsa elga yaroqsiz, yovuz,
El-yurt shodligiga etar tajovuz.

Vazir ezgu bo'lsa, eli naf olar,
El nafidan elig sevinchga to'lar.

Bilimdon kishilar tajribasida sinalgan ko'plab hikmatlar bor. Ularning birida shunday fikrlar mavjud:

«Boshliq tili va ko'nglini to'g'ri tutadigan bo'lsa, uning xodimlari, qo'l ostidagi ishchilari ham to'g'rilik yo'lini tanlaydi. Boshliqlar zolim bo'lsa, ularning hayoti afsus bilan o'tadi. Uning qo'l ostidagilar ham ezgu ishni, ya'ni to'g'rilik yo'lini yo'qotishadi».

Vazir yomon bo'lmaguncha, bu dargohga yomonlar yondasha olmaydi. Yomon qayerda bo'lsa, uning yomon, yaramas jo'ralari, do'st-og'aynilari ham o'sha yerda bo'ladi. Yomon bilan yaxshi bir-biriga qarishmaydi. To'g'ri bilan egri bir joyda turolmaydi:

Qora tun, yorug' kun — bir-birdan yiroq,
Yashil suvga qizil o't bo'lmas qo'noq.

Agar notanish odamning kimligini bilmocni istasang, uning tanish-bilishlarini so'ra, surishtir. Shunda hamma narsa oydinlashadi. Chunki tabiatda ham, jamiyatda ham barcha mavjudot o'z to'pi, to'dasi bilan birga yashaydi:

Bu so'zning isboti — so'zimni o'qi,
Bu baytni o'qigin, u ko'ngil to'qi:

Yuruvchi, uchuvchi bu to'p jonivor,
Tengini esh tutar o'ziga zinhor.

Yomon bilan yaxshi qarishmas, qochar,
Bor olamga mansub shunday qonun bor.

Vazir yurt boshlig'iga kengashchi bo'ladi. Kengashchi bir ishni teng qiluvchidir.

Yomonga qo'shilma, chunki yomonning yaxshisi ham, baribir, yomondir. U oxir-oqibatda g'am-alamlarga giriftor qiladi.

Boshliqqa ezgu kishi yaqin bo'lsa, uning ovozası olamga yoyiladi. El-yurt ishlari ham yaxshilanadi. Bordi-yu unga yomon odam yaqinlik qilsa, nomi ham, el-yurt yumushlari ham bulg'anadi.

Ey elig, men aytgan sifatlarga ega bo'lgan vazimi topsang, u seni rohatga yetkazadi, elig ham farog'at topadi. Undan tilaging tugal bo'ladi, ishing qay holda bo'lmasin, bajariladi. Bulardan mamlakat yashnaydi, aholi boy-badavlat bo'ladi, xazina ko'payib, elning kunlari baxtiyor o'tadi. Qozongan ezgu oting mangu qarimas bo'lib qoladi.

Yaxshi vazir — yurtga boyluk, elga — rohat.

O'gdulmish so'zini tugatdi. Elig undan mamnun bo'ldi. So'ng lashkarboshi haqidagi fikrini so'radi. Bu savolga berilgan javob keyingi bobdan o'rin olgan.

QO'SHIN BOSHLIG'IGA KERAK KO'P QILIQ

O'gdulmish yana javob berishga kirishdi:

— Ey, xoqon, — deb boshladi u. — Qo'shinga albatta bitta boshliq kerak. Bu boshliqning nomini eshitiboq yov lashkarining uyqusi o'chib ketsin.

Bu ishga pishiq, puxta yigit lozim. Uning o'zi ko'p narsani boshidan kechirgan, dadil, sheryurak bo'lgani yaxshi.

Lashkarga bosh bo'lish — og'ir ish. Axir u yov bilan yuzma-yuz turadi. Shuning uchun yigitlar orasidan sara, mard va kuchli, mergan va saxovatli kishini ajratish lozim.

Ammo g'ofil kishilar bu ishga yaramaydi. Dasturxonni keng, qo'li ochiq kishilar ko'pchilikning boshini qovushtira oladi. Saxovat ko'rgan lashkar ham bir-birining qo'lidan qattiqroq ushlaydi. Ularning jipsligi ortadi. Lashkarboshi ko'p narsalardan tiyilib, o'zi uchun bir ot, to'n, qurol bilan kifoyalangani ma'kul.

O'zini o'ylab dunyo yig'ish, yer-suvim, bog'-rog'im deb oltin-kumushga ko'ngil berish unga begona bo'lgani yaxshi.

Uning yoniga yig'ilgan bahodir, botirlar jonlarini fido etib, tog' qoyalarida yotgan chog'larida o'z boshliqlaridan o'mak olishadi. Bilim, es-hushlilik, alpzo'rlik va jasorat — ularning ziynati. Jang-u jadallarda yuraksiz kishi — keraksiz. Yuraksiz jangchi ayollar qatoriga mansub.

Yuraksiz bitta qo'rqoq butun boshliq qo'shinga ta'sir o'tkazadi, uni buzadi. Qo'shinning buzilishi alp erlarga ham kuchini ko'rsatadi: ular kamida sarosima va vahimaga berilishi mumkin.

O'lim bor narsa: u hammaga keladi, ammo vaqt-soatsiz, bemahal o'lim bo'lmaydi. O'lim unutilsa, yov yengiladi.

Lashkar boshlig'i uyat-andishali, or-nomusli bo'lsin. Erkak kishi or-nomusini deb yovga otiladi, undan o'chini oladi. Or-nomus tufayli u yov lashkarini parokanda qiladi.

Urushda eng avval benomuslar chekinadi, orqaga qarab qochadi. Nomusni deb qo'rqqoq ham alplik qiladi. O'kinch ichida qolgan odam o'zini o'ldiradi.

Yurakli degani aslida nomusli deyish bilan barobar. Nomusli odam halok bo'lsa ham jang maydonida urushib halok bo'ladi.

Lashkarboshi qilg'i qulay, kamtar, keng ko'ngil, yashirin so'z, kishining ko'nglini ovlovchi bo'lgani yaxshi. Bu xususiyatlar uni elga sevdiradi. Ko'ngli muloyim boshqalar dilini ham isitadi. Tili tez, johillardan odamlar o'zlarini chetga olishadi.

Qo'shin boshlig'i ko'nglini ulug' tutsa uning boshiga yov tayog'ining uchi tegadi. Ko'ngil g'ururi g'ofillikning ostonasidir. G'ofil esa yo erta sinadi yoxud bevaqt halok bo'ladi.

Askarlar tepasida turgan kishi salobatli va xushchiroy, ayni paytda qattiqqo'l va talabchan bo'lishi shart, bu yomonlarni qo'rqitadi.

Qo'shin tashlanarkan o'zi holiga,
Buzilar, asliga bo'lolmas ega.

Yomonlarga g'azab, yaxshilarga hurmat ko'rsatilishi kerak. Ezgular ezgulikdan bahra olishadi. Kishi ezgulikni ko'rib o'z tani, jonini ham fido etadi. Kishilar sevinchini tilab, ularning qo'llaridagi yukini ol:

Ezgulik etgin sen — olam qul bo'lur,
Olam ezgulikka to'la, mo'l bo'lur.

Kishilik qilishga kishi bo'l mudom,
Chin inson bo'lishga shu xil yo'l bo'lur.

O'gdulmish so'zini davom ettirib shunday deydi:

Qo'shin boshlig'iga kerak ko'p qiliq,
To yovi yuz ursa, tuzolsa yo'riq:

Urushda zo'r arslon yuragi kerak,
Kurashda-chi, qoplon bilagi kerak.

To'ng'izdek hujumkor, bo'ridek kuchi,
Ayiqlik shiddati-yu qo'tosning o'chi.

Yana usta bo'lsa qizil tulkidek,
Tuya erkagidek qila olsa kek.

Zag'izg'on misoli hushyor, sog' o'zi,
Qoya quzg'unidek ko'rolsa ko'zi.

Himmati bo'lsa bir zo'r arsloncha bor,
Misli boyqush bo'lsa tunlari bedor.

Agar ana shu xislatlar jam bo'lsa, o'sha odamni lashkarboshi qilib tayinlash o'rinli bo'ladi. Bunday boshliq yov bilan kurashda o'chini olishning uddasidan chiqadi.

—Lashkar boshlig'ining so'zi chin, dili ishonchli bo'lsin. Yolg'onchiga el ishonmaydi. Saxiylik ham lashkarboshiga fazilat. Saxovat er nomini yoyadi. Yemak va ichmak — tiriklik emi. Ila nomdori «dasturxonningni keng ochib tut» degan. Baxildan el bezor. U yana qo'rqmas botir bo'lishi kerak. Yuraksiz yovni ko'riboq cho'zilgancho yotib oladi.

Lashkarboshi tadbirkor bo'lishi lozim. Chora-tadbir tufayli arslon ham botirlar tuzog'iga tushadi:

Shu xil hunar bilsa lashkar boshlig'i,
Yovi yengiladi yiqilib tug'i.

Bu xil boshliq agar qo'shin boshlasa,
Baland bo'lar qo'li, oyoq tashlasa.

Lashkar boshlig'i yovga hamla qiladigan bo'lsa, uyqusini haydab, tun-kun hushyor turishi kerak. Qo'shin boshlig'i ayg'oqchi va qorovullarni, soqchi va butun qo'shinni kuzatishi kerak. Yov lashkarini asir tushirish g'alabani tezlashishini ta'minlaydi.

Tetik turib avval «til» olish kerak,
Bu «til»dan yov ishin tez bilish kerak.

Yovni yengishning ikkita asosiy yo'li bor. Ularning biri — yovni chalg'itish, unga hiyla qo'llash. Boshqasi esa — puxtakorlik. Ammo urushga hech qachon shoshilmaslik lozim. Iloji bo'lsa, elchi yuborib yarashish yo'lini izlash kerak. Unda ham bo'lmasa, yov ishini tezroq tugatish payida bo'l:

Olisdagi yovning vahmasi katta,
Ko'rsang, ayon bo'lar kuchi, albatta.

Yovingga olov bo'l, oldirma siring,
Kechiksang, bosar yov, qolmas g'aflatda.

Urush ko'rgan, oqsoch bahodirlarni oldingi saflarga qo'y. Ular lashkarga dalda beradi. Chunki kichik yoshli askarlar shiddatli bo'lishiga qaramay yov yuz tutgudek bo'lsa, o'zlarini yo'qotib qo'yishi, sarosimaga tushib qolishi mumkin.

Ishonchli kishilarni lashkar saflarining oldi va orqasiga qo'y. O'ng va so'lda ham boshqalari bo'lsin.

Alp er cherik ko'rsa, hayajoni ortadi, u yovga qorishib ketsa, boshqalarga navbat ham yetmaydi.

Yov ot solib, senga dag'dag'a qilsa, bardosh ko'rsat, orqa berma, tarqalsa qattiq bos. Yov qochgudek bo'lsa, to'xta, izidan yiroq bormagin, agar u yana ortiga o'girilsa, qocholmay qolishing mumkin. Tang ahvolga tushgan yov o'limga yuz uraveradi. O'limga yuz bursa uning ro'parasida kim tura oladi?!

Kishi gofil bo'lsa, yurgan yo'lida ham o'lishi mumkin. G'ofil bo'lmaganlar tilagini topadi.

Yovni bir marta tarqatishga ulgursang, u qayta terila olmaydi. Axir yonayotgan o'tning ustiga suv quyib yuborsang, u qayta yonmaydi-ku!

Shunday qilib, O'gdulmish lashkarboshi haqidagi so'zlarini ham oxiriga yetkazdi. Ammo hali elgining so'roq-savollari ko'p edi. Jumladan, u endi elchilar haqidagi fikrlar bilan

qiziqayotganini bildiradi. Bu boradagi hikoya keyingi bobdan o'rin olgan.

KISHILAR EZGUSI – ELCHI BO'LGANI

O'gdulmish:

– Ey xoqon, bu ishda bilimni ishga sol, — deya so'z boshladi.

Bu ishga butun, er sarasi kerak,
Bilimli, uquvli, yetuk, sher yurak.

Odamzod naslining eng saylangani,
Kishilar ezgusi — elchi bo'lgani.

Elchi bilan bitar, bilki, barcha ish,
Elchi bilan bo'lar butun zo'r yumush.

Elchi uchun xos bo'lgan xislatlar bilimdonlik, bosiqlik, xotirjamlik, chechanlik va tadbirkorlikdir.

Elchi so'z ma'nolarining zukko bilimdoni bo'lishi kerak. U so'zning ichini ham, tashini ham anglay olmog'i, ya'ni so'zning oddiy va ko'chma, oshkor va yashirin ma'nolaridan xabardor bo'lmog'i shart. Toki bu xususiyat buzilgan ishlarni sozlash uchun qo'l kelsin. Aql-idrok — elchining ziynati.

Qaysi ishda ustun esa zakovat,
Kuzatsam, o'sha ish gurlirar faqat.

Qaysi ishga dono bilim qilsa yo'l.
Uni ushlar, olar, tegizadi qo'l.

Elchi ko'zi to'q, ko'ngli boy bo'lib, fe'lidagi ayb-
nuqsonlarni aritmog'i kerak. Sodiq odam dilga yaqin bo'ladi.

Sadoqatli xodim jigar-joningdek,
Jigardan ham yaqin, yurak qoningdek.

Ko'zi suq elchilikka noloyiqdir, chunki ko'zi suq odamning erki cheklangan-chegaralangan bo'ladi.

Ko'zi to'q abadiy boydir. Og'ir odam ishda unadi. Suqlik ta'magirlikdir. Ta'magirlik — kishining boshiga bitgan balo. Ta'magirlikning asl oti pastlik, gadolikdir. Eshitgin, ko'zi to'q kishi nima deydi.

Ko'zi to'q boylarning boshlig'idir:

Gadoy qilsa kimni ko'zi suqligi,
Uni boy etolmas olam to'qligi.

Ta'ma qilgan odam qul bo'ladi qul,
Uning ozodligi o'lim bilan, bil.

Ko'zi suqqa o'git-pand beruvchi yanada yaxshi aytgan: Tugal boy-badavlat bo'lishning yo'li — ko'ngil boyligini tutishdir.

Agar kishi qul bo'lsa-yu ko'zi to'qligini saqlasa, u xoqondir. Qaysi boy suqlik qilsa, shubhasiz, u gadoydir, hatto gadoydan ham pastroqdir. Suq kishining bekligidan qullik afzal.

Elchi uyat-andishali, sobit va tetik bo'lishi kerak. U har bir mamlakat yozuvini o'rgansa, yarashadi. Elchi turli-tuman san'at-hunarlardan xabardor bo'lsin. Uyatni bilmagan kishi pastkashlik qiladi. Uyat sobit bo'lsa, maqtaladi, fe'li muloyim bo'lsa, boshqalar muhabbatini qozonadi.

Turli-tuman fan asoslarini o'rgansin, ayniqsa, badiiy so'z sirlarini yaxshi o'zlashtirsin. Agar she'riyatni yaxshi his etsa, tushunsa, buning ustiga o'zi ham she'rlar yozsa, nur ustiga nur bo'ladi.

Elchi astronomiya, handasa, ildiz chiqarish, yer sathini o'lchash, matematika-geometriya ilmlarini mukammal bilmog'i lozim.

Shaxmat va nard o'yinlari elchining fazilatini oshiradi. U bu san'atlarni shu darajada o'zlashtirishi lozimki, toki raqiblari undan ustun bo'lmasin.

Chavgon o'yiniga mohir, yoy tortishga qodir, qushchilik, ovchilik sirlaridan xabardor bo'lish ham elchi fazilatlarini oshiradi. U:

Tuman tilni bilsa, tebransa tili,
Turli xatni bilsa, yozolsa qo'li.

Elchi tetik bo'lsa, dono va ziyrak
Begi naf oladi, u topar ko'mak.

Elchi yovuz bo'lsa, yomonlar quli,
Shubhasiz tugaydi bekda yuz suvi.

Elchi dadil bo'lsin. Har bir hunardan xabardor tursin. Qaysi odam o'z so'zlarini so'zlay boshlasa, undan ko'zda tutilgan maqsadni aniq anglay oladigan bo'lsin. Chunki kimning hunari bo'lsa, uning oti eldan-elga o'tib yuradi, hunarsiz kishi ot-shuhratsiz qariydi. San'at-hunar bilan bir kishi boshqasidan afzal bo'ladi. Hunari ko'p kishi go'yo havolab uchadi.

Qo'lin cho'zsa yigit hunarga tegib,
Ulug' tog' boshini ololgay egib.

Hozirjavoblik — uning bosh fazilatlaridan biri.

Elchi mutlaqo may ichmasligi kerak. O'zini tutgan kishi qutga tayanch bo'ladi.

Bilimli may ichsa bilimsiz bo'ladi. Shunday ekan, bilimsiz may ichsa, qanday ahvol yuz berishi mumkinligini tasavvur etish qiyin emas. Ichimlik aql-idrokka ham, bilimga ham yovdir. U urush va janjallarning asosi.

Ne-ne dono va aql-idrokli kishilar ham may ichganidan so'ng tubanlik qilishi, nojo'yalik sari yuz burishi mumkin. Ne-ne andishali, fe'li soz kishilar ham boshlarini mayga suqqanlaridan so'ng o'z ishlarini buzishgan.

Uyat, andisha, zakovat, aql-idrok singari qanchadan-qancha yaxshi fazilatlar nopoklarda mayga qo'shilib ketadi. Mana

shu yaramas may tufayli ko'plab yaxshi odamlar ham telba, tentak degan nom olishadi. Qoringa kirgan may ichkaridagi so'zlamni haydab chiqaradi. Bu so'zlar keyin o'zingni o'rtaydi. Donishmand bu haqda shunday degan:

Agar ichsang, kayfni oshiradi may,
Ko'ngil sirrin ochar u bitta qo'ymay.

Bilimli may ichsa bilimsiz bo'lar,
Bilimsiz-chi, ichsa qolmas past bo'lmay.

Elchining aqli keng, qo'li ochiq, tili shirin bo'lishi lozim. So'zga chechanlik — kirishimlilik alomati. So'zi go'zalning ishi ham yurishadi. Xotira baquvvatligi — elchiga ziynat.

Elchi shirin so'z bo'lmog'i shart. Shirin so'zga hamma: katta ham, kichik ham eriydi. Elchining ishi so'z bilan bitadi. So'zi yaxshi bo'lsa, u tilagiga yetadi. Agar elig shunday odamni topsa, elchilik martabasini unga bersin. Elchi yiroqni yaqin, yaqinni mehribon qiluvchidir.

Elchi haqidagi bob ham nihoyasiga yetadi. Keyingi sahifalarda xat yozuvchi kotib to'g'risidagi mulohazalar bilan tanishasiz.

XAT CHIROYLI BO'LSA KO'NGIL OCHILAR

O'gdulmish yana javob bera boshladi:

— Ey elig, bu ishga loyiq bo'lgulik odam qo'l ursin. Boshliqning o'zi qanchalik dono bo'lmasin, baribir, u kotiblargiz ishni bitira olmaydi. Kotiblar har qanday yashirin so'zlamni ham eshitishga loyiq odamlardir. Kotiblar sirni yashirishning uddasidan chiqmas ekan, siri fosh bo'lgan odamning joni o'rtanadi. Sirni aytgandan keyin ularning injiqliklarini ham ko'tarish lozim.

Sirni eshitishga qobil bo'lgan ikki kishi bor: ularning birinchisi — vazir, boshqasi — kotib.

So'zni hamisha sir saqlash joiz. Saqlanmagan so'z o'limga yondashtiradi.

Kishining og'zi o'raga qiyos. So'zlar misoli yerga sochilgan urug' doni. Agar og'izdan chiqqudek bo'lsa, ularni bittalab terib olish mumkin emas. El-yurt eshitganidan keyin bu so'zlarni pardalab bo'lmaydi.

Og'izdan goho o't, goho suv chiqar,
Yashnatar birisi, birisi yiqar.

Yonar o't misoli keraksiz so'zing,
Og'izdan chiqarmas, kuyarsan o'zing.

Shirin va ezgu so'zlar oqib turgan zilol suvga o'xshaydi. Zilol suv qayerga oqib borsa, u yerdan anvoyi chechaklar unib chiqadi.

Sir saqlanishi kerak bo'lgan so'zlarning joyi — dilning tubi:

Ko'ngil sirin asra, chiqarma tilga,
Chiqdimi, cho'zilgay o'kinchi yilga.

Qizil til qora bosh yovi beayov,
Yovni kim tutadi, ayt-chi, betushov?!

Shuning uchun kotib dono, idrokligina emas, xati — xush, so'zi go'zal bo'lsin.

Xat chiroyli bo'lsa ko'ngil ochilar,
O'qish mayli ortar, dillar ovunar.

Go'zal xat biriksa balog'at bilan,
Yozilgan bo'ladi kamolot bilan.

Ila donishmandi shunday degan: Xabar berishning eng qulay usuli yozuvdir, chunki barcha ezgu so'zlar yozuvda jamlangan bo'ladi. Xotirada saqlanadigan ko'plab ezgu so'zlar sababi ham yozuv. Agar bizgacha saqlanib qolgan bu qadar ko'p maktub va yozuvlar bo'lmaganida, bilim va hikmatlarni, ilm-fanni ham anglab bo'lmas edi.

Bitib qo'ymasaydi dono qalami,
Qorong'i qolardi moziy olami.

Yozuv bo'lmasa, oddiy so'zlarga hamma ham ishonavermaydi. Xususan, boshqalarga, uzoq ellarga xabarlash ehtiyoji tug'ilganida, bu ishni biror mulozim yozuvsiz eplay olmaydi.

Mamlakat ishiga nafi eng ko'p tegadigan toifa uch xildir: birinchisi, bilimli, donishmand kishilar, turli kasb-hunar egalari; ikkinchisi — botir, sheryuraklar. Ular bo'ri-yovga qarshi kurash paytida asqotadi; nihoyat, uchinchi guruhni so'zamol kotiblar tashkil etadi.

Dono, zakovatli kishilar qiyin muammolarni hal etishda yordamga keladi.

Botirlar qo'lga qilich tutguday bo'lsa, yov titroqqa tushadi.

Yozuvchi-kotib esa el ishini osonlashtiradi. Undan mashaqqat tugunlari yechiladi.

Agar shu uch toifa bir yerga jamlanguday bo'lsa, barcha tilaklar amalga oshadi. Boshqalarning barchasi ularga ergashadi.

Fozildir bilimdon esa har kishi,
Qilich qayramoq ham yigitning ishi.

Qilichga bosh egar garchi yurt-u el,
Qalamdan yashnagay elat yoz-qishi.

Ko'zi to'q, samimiy, ta'ma dardi yo'q kishilar kotiblik uchun yarashadi. Chunki ko'zi to'qlar ta'ma dardidan xalos kishilardir. Ta'madan xalos bo'lgan kishilar esa ko'zini to'q tutadi, birovlar molidan umid tutmaydi.

Ta'magir — dunyo molining quli.

Uning shu nochor ahvoliga qarab turib ehson qilib turmoq kerak. Ta'magir, qaysi martabada turishidan qat'iy nazar, quldir.

Kotib suq va ta'magir bo'lsa, ishini buzadi. O'z niyat-maqsadini ochib berolmaydi. Kumush va oltinga, ya'ni mol-mulk hamda boylikka mahliyo bo'lib, xat egasining boshiga kulfat va balolar yog'diradi.

Ichkilik ichish kotib uchun qusur. Kotib ichkilik ichish bilan mashg'ul bo'lsa, qo'lidan xato o'tadi. Xatolar esa to'g'ri fikrlash yo'lidan chetga chiqaradi, ozdiradi.

Kishilar orasida eng sara va keraklisi ikki toifadir:

Birisi — kotibdir, bexato xati,

Biri elchi erur — shirin suhbat.

Yaqin yoki yiroqda, oshna-og'aynilar yoki begonalar orasida adovat qo'zg'aladigan bo'lsa, ko'pincha shu ikkalasi sabab bo'ladi. Ishlarning yaxshilanishiga ham bois — ular. Agar yuqorida aytilganlarga amal qilsa, shunday odam kotiblikka munosib va loyiqdir.

Elig O'gdulmishning so'zlarini maroq bilan tingladi. Unga qarab turib, yana bir iltimosini bayon etdi. U endi xazinachi haqidagi so'zlarni eshitmoqchi edi. O'gdulmishning bu boradagi fikrlarini bilmocqi bo'lsangiz, keyingi bobga o'ting.

KISHI EZGULIKKA SHIRIN JON BERAR

Elig O'gdulmishga yuzlanib shunday dedi:

— Xizmat qiluvchi xodimlar bu qadar xilma-xil bo'lar ekan, ularning haqlari qanday to'lanadi? Shu haqda ham gapirib bergin.

Bu O'gdulmish aytdi: bek zimmasida
Xodimlar haqi bor ish hissasida.

Bular ikki og'iz gap bilan bitadigan ish emas. Eng avvalo, xodimlar osh-suv, yemak-ichmak bilan to'la ta'minlansin. Xizmat qilmoq — og'ir ish. Xizmat qiluvchi tan-u jonini fido qiladi.

Xodimning o'zi mashaqqatlar chekib xizmat qiladi. Yovga qiyomat-qoyim soladi. Xodimning yaxshisi tunni kunga ulaydi, ya'ni kechasi ham, kunduzi ham o'z qilayotgan xizmatini o'ylaydi. Shuning uchun ham ularning haqi o'z paytida to'lanishi lozim.

Nima der, eshitgin, Uch o'nda xoni,
Elida sarasi, kishining chini:

Ayo, bek bo'luvchi elida ulig',
Xodimni aziz tut, taqdir la to'liq.

Kishilikning, odamiylikning asosi — muruvvat. Muruvvat chin insoniylik yo'lidir. Xizmat ahli o'z mehnati natijasidan umidvor turadi. Umidini topmagan xodim ko'ngli sinadi.

Ammo xizmat qiluvchilarning hammasi bir xil emas. Ular turli-tuman toifalarga bo'linadi. Xodimlarning naf keltiruvchilari bor, shuningdek nafi yo'g'i ham ancha.

Naf keltiruvchi kishiga xizmatiga loyiq ravishda tortiqlar berish kerak. Xizmatiga loyiq taqdir ko'rgan xodimning boshi ko'kka yetadi. Inson degani, axir, hayvon tengi emas. Ana shuni bilib, unga amal qilinsa, barcha ish ko'ngildagiday bo'ladi. Chunki inson hatto yilqining ham avval qomini to'ydirib, keyin uni ishga soladi. Shirin so'z ayalmas ekan, xodim ham o'z jonini fido qilaveradi.

Ko'pni ko'rgan, bilim bilan qo'llarini uzaytirgan kishilar bu haqda shunday deyishgan:

Kishi ezgulikka shirin jon berar,
Bir ezgu javobi o'n bo'lib borar.

Odanzod manfaat topadigan bo'lsa, ezgulikka qul bo'ladi, boshqalar g'am-tashvishini ham o'z zimmasiga oladi. Shuning uchun ham:

Xizmatiga qarab xazinangni och,
Yupunlar kiyinsin, to'yib olsin och.

Elda «qul», «gado» degan nomlar bor ekan, bu el qut-barakali bo'la olmaydi.

Boshqalar mehnatining qadriga yetish insoniylikning eng yirik alomatidir.

Nima der, eshitgin, otalar so'zin,
Ota so'zi ochar yigitlar ko'zin:

Kishi xizmat etsa agar o'zgaga,
Kishilik qiladi asli o'ziga.

Kishi mehnatini mensimas inson,
Kishi hisoblanmas, atalar hayvon.

Xizmat qiluvchilar ikki guruhga bo'linadi: ularning biri ozod, erkin va boshqa birlari hojat ahli — quldir. Qul — erksiz xizmatkor. Ular ko'ngil ishi bilan qiziqmaydi, shuning uchun ham dangasa va yalqov bo'ladi. Bu toifaning mukofoti — tanbeh.

Ozod esa o'zini qul qilib ishga beriladi. Bu xil kishilarning og'irini yengil qilish kerak. Bo'sh-ozod kishilar ezgulik quli bo'ladi. Ularga ezgulik va muruvvat eshiklari doimo ochiq bo'lsin. Ozod va erkin kishilarni nafs qullari bilan yonma-yon tutmaslik kerak. Ularning o'zligini yodda saqlash lozim.

Xodim boyisa, el boshlig'ining shuhrati ham ortadi. Uning oti olamga yoyiladi. Nomi mangu qoladi.

Xizmat qiluvchi xodim bilan el boshlig'i xaridor bilan sotuvchiga o'xshaydi:

Sotuvchi unga mol berar har kuni,
Oluvchi ko'rsatar bor elga uni.

Mamlakatni qo'riqlayotgan xodim qo'lida qilich tutib jangga kirganida ham o'z joni ko'ziga ko'rinmaydi. U yov boshini yanchadi. Bular hech shubhasiz naflidir. Naf berganni esa asrash, avaylash kerak. Jahonni kezgan kishi bu haqda shunday degan:

«Naf keltiruvchi kishi o'g'ildan ham yaqin bo'lishi mumkin. Behuda ishlar bilan band bo'ladigan o'g'il esa yovdan ham yomon».

Aslida butun qimirlagan jon naf va ezgulikni o'ylab harakatlanadi. Shu nafi bo'lmaganida edi, ovchi ham uyidan chiqmas edi.

El boshlig'i uchun askar go'yo qushning qanoti va pati misolidir. Demak, el boshlig'i ham askarsiz hech narsaga

qurbi yetmaydi. Uning kuchi askar bilan. Askar tufayli ne-ne berk tugunlar ham yechiladi.

San'at-hunar — kishiga chiroy. Turli-tuman hunarlarni o'rganmaslik — tubanlik belgisi. San'at-hunar oqqushga o'xshaydi. Humoqush soyasi tushgan odam davlat va saodatga erishganiday, hunar va san'at egalari ham baxtiyor bo'ladi. Katta yoshlilar bu haqda shunday deyishgan:

Bilim, hunar o'rgan, og'ir tut uni,
Og'ir tutar oxir hunar ham seni.

Bilim bil, uquv uq, yurma behuda,
Payti kelsa yorir bu xil er kuni.

Elig O'gdulmishning so'zlaridan xursand bo'ldi:

— Sen kishilik asoslarini yaxshi ko'rsatib berding, — dedi u. - Bular vafoli kishilarning chinakam yo'lidir. Ammo mening ko'nglimdan boshqa o'ylar kechayotir.

Hozir elda mening qo'lim uzun. Lekin o'z huzur-halovatim, rohat-farog'atimni o'ylash bilangina yashay olmayman. Mening maqsadim el-yurtini boyitish, ularning ustidan mashaqqat yuklarini olish. Mening mol-dunyolarim ham xalqimga baxshida. Niyatim shuki, butun xizmat ahli mehnatlariga muvofiq evazlarini ham olsa.

Tilagim: kim xizmat etsa jon koyib,
Mendan keyin qolsa, shodlanib boyib.

O'zim ko'chsam, ketsam, qolsa bu elat,
Duo bilan xotir etsa bas faqat.

O'gdulmish shunday dedi:

— Ey xoqon, sen inson va insoniylik haqidagi so'zlarni yaxshi anglading. O'lgan odamdan nima qolishi mumkin?

Undan qoladigan yakka-yu yagona narsa nomdir. Agar undan ezgu nom qoladigan bo'lsa, bu odam mangu tirikdir. El boshlig'ining kuchi xalq bilan. Shuning uchun boshliq boy emas, aksincha, xalq to'q bo'lsin.

Olam egalarning qo'li ochiq bo'lsa, uying to'ri doim ularniki. Baxillik bilan elni boshqarib bo'lmaydi. Baxil va saxiy bir-biriga qarama-qarshidir.

Baxildan qochadi bor hunarli er,
Doim saxiy bilan birga bo'lsam, der.

El boshlig'i uchun baxillik — nuqson. Baxil har yerda o'ziga nafrat uyg'otadi. Ko'pchilikni boshqarishning, idora qilishning ikki usuli bor: ularning biri — qilich, boshqasi — saxovat.

Saxiylik bilan tut elni belgilig,
Saxiylik bilan bek buyuk, ey elig.
Oltin bilan uzun bo'lsa bek qo'li,
Elni boshqaradi qilichsiz tili.

Dunyo taomilida shunday qonuniyat mavjud: baxilga haqorat, saxiyga olqish tegadi.

O'GDULMISH MAQTOVI

— Ey O'gdulmish, — dedi hoqon. — Seni barcha donolar maqtashadi.

Ishonchli, mehribon, sodiqsan butun,
Kishilik bilan sen qo'l cho'zding bu kun.

Mendan kerak endi bir ezgu ulush,
Loyiq javob olsin o'zing qilgan ish.

Naqadar sevindi sendan bu ko'ngil,
Sevinchlaring ortsin sening ham, o'g'il.

O'gdulmish ham bu maqtovlardan xursand bo'ldi.

Og'ishmadi, tun-kun xizmat qildi taxt,
Xizmati qo'l keldi, eshik ochdi baxt.

Yigit aql-idrok bilan ishladi. Uning sharofati bilan davron yaxshilandi. O'zining ham qo'li uzun bo'ldi.

Aql-idrokli kishilarning ish sharoitlari ham yaxshi bo'lishi kerak. Shunda ularning barcha imkoniyatlari yuzaga chiqadi:

Umring uzun bo'lsin, ey jo'mard, botir,
Buni yaxshi tingla, ey mard bahodir:

Kimda davlat bo'lsa, uzayar qo'li,
Butun ishlari o'ng, ravondir yo'li.

Olam faylasufin moli bo'lmasa
Necha chechan bo'lsin, tiyilar tili.

Olamning yo'l-yo'riqlari shunaqa. Dunyo-davlat yovuzga yuz tutadigan bo'lsa, uning yuzi suvlanadi, ya'ni obro'-e'tibor topadi. Davlat kichikka qo'l bersa, u buyuklik oladi.

Dunyo-davlat kelsa hamma orzular ushaladi. Odam dong taratadi, oti olamga yoyiladi. Ammo davlat ketsa, mag'rur boshlar ham yerga egiladi. Xuddi shuning uchun ham mol-mulkka ko'ngil qo'yish aqllilar ishi emas.

Elig ko'nglidan kechgan bu gaplar uni ezgulikka undadi. U xalqqa naf keltiradigan yumushlar bilan band bo'ldi.

EL NIMA DEYDI?

Kunlar shu tarzda o'tmoqda edi. Bir kuni elig O'gdulmishni chorlaydi. Unga bir necha savollar bilan murojaat qiladi:

O'gdulmish, aytgin-chi, ne xil kechar kun,
Qashshoqmi ko'p elda yo bag'ri butun?

El ichida qanday yomon, yovuz bor?
Elat holin aytgin yashirmay biror.

El tilida qanday so'zlar yuradi,
So'kishmi yo ko'proq maqtov keladi?

Nuqsonlarim ko'pmi fazilatim yo?
Menga aytib bergin, qilayin davo.

— Ey elig, — deb o'z javobini boshladi O'gdulmish.
— Hozir el orasida alam qisqa, sevinchlar — uzun. Shahar-qishloqlar — obod. Murodlar — hosil.

Axir, adolat suvga, zulm o'tga o'xshaydi. Zilol suv har doim balo-ofatlarni keltiruvchi olovni o'chiradi. Mamlakat zulmdan yiroq. Aslida zulmni yuzaga keltiruvchi sabablar uchta bo'ladi: birinchisi, boshliq g'ofil bo'lsa, aysh-ishratlarga berilsa; ikkinchisi, u zaif bo'lsa; nihoyat, boshliq suq, ochko'z bo'lsa, el bag'rini yeydi, uning boshiga balolar yog'diradi.

Senda-ku ko'rinmas bu uchdan biri,
Demak, xavotirsiz elning taqdiri.

Albatta, qanday ayb va xato sodir bo'lsa, men ham kuzatib turaman.

— Seni uchratganim juda ezgu ish bo'ldi, -dedi elig.- Kishi qanchalik urinmasin, yolg'iz o'zi, boshqalarning ko'magisiz ishlarini avj oldirolmaydi. Yolg'iz kishi ishning ichinigina ko'radi. Uning tashqi tomoni e'tibordan chetda qoladi. Mening ezgu nom olishimga sabab - o'zing. Olamda chin va sara kishilar bo'lmaganida chin insoniylik ham bo'lmas edi. Ming afsuski, otangdan bir o'zing qolding. Agar o'zingga o'xshagan yana bir odam bo'lganida, sen bilan yelkama-yelka turar edi. Yolg'izliging ko'nglimga g'ashlik soladi: axir barcha ishlar sening zimmangda:

Qavm-u qarindoshlar ko'nglini bilgin,
Shunday odam bormi? Sen darak qilgin.

O'ZG'URMISH HIKOYASI

O'gdulmish javob berdi:

— Hoqon, menga qiyin bo'ldi, deya xayolingga keltirma. Agar el ishiga ko'proq naf berishni orzulasang, bu boshqa gap. Donolarning shunday gap bor:

El ishida ko'makchilar ko'p bo'lsa, ishlar avj oladi, rohat ortib, mashaqqat kamayadi. Sen aytgan odam qarindoshlar

ichida yo'q emas. Dono, turli xislatlar bilan ziynatlangan, tadbirkor, oqil, ishbilarmon bir qarindoshim bor.

Fe'l-atvori to'g'ri, oti — O'zg'urmish,
Faqat ezgulikdir qo'li yetgan ish.

Ammo u dunyodan yuz o'g'rgan. Tog' ichiga xilvat bir go'shaga kirib ketib, tanholikni ixtiyor qilgan. Uning san'at-hunari mendagidan ming marta ziyod. Agar u men bilan yonma-yon bo'lsa, bilimlari butun ishlarga bosh bo'lar edi.

Bu ta'rifdan keyin elig O'zg'urmish bilan ko'rishish ishtiyoqida qoldi, u O'gdulmishga yuzlanib shunday dedi:

Bu ish chorasin ayt nima bo'lsa ham,
Menga yaqin qilgin uni, ey bo'tam.

Qanday chorlash kerak uni bu tomon,
Xabarchi bir kishi borsin shu zamon.

Maktub kerakmi yo so'z aytgan ma'qul?
Qaysi lozim bo'lsa, sen o'shani qil.

O'gdulmish:

— Men shunday qarindoshim borligini bayon etdim,
— dedi. Ammo uning bu yerga kelish-kelmasligi ayon emas. Agar kelsa, bosh ustiga. Kelmasa-chi? Unda sening farmoning bekor bo'lib qolmaydimi? Qolaversa, men ham aybdor bo'lib qolishim mumkin?

Elig shunday dedi:

— Biz bir-birimizning fikrimizni eshitdik. Shunday ekan, sen uni taklif qil, kelsa, yaxshi, bordi-yu kelmasa, nima uchun sendan xafa bo'lishim kerak?!

Sen uni bilimli, uquvli, soz va ezgu deding. Shuning uchun uni orzulayapman. Har qanday ish bilimdonga ma'lum. Donolar shunday deyishgan:

Bilimdan yozilar bor tugun, chigal,
Bilim bil, uquv ol o'zing har mahal.

Bilimni ishga sol, o'rgan har kuni,
Yana o'rgan, etgin ilming mukammal.

Kishining qarindosh-urug'i bo'lgani yaxshi. Kimning qarindosh-urug'i bo'lmasa, u do'stlarni ko'paytirsin.

Juda yaxshi degan, ko'r, elchi boshi,
Hammadan kuchlidir qardoshli kishi.

Qardoshli kishining shuhrati baland,
Do'st-yorli kishining hurmati baland.

O'gdulmish dedi:

— Agar astoydil istagan bo'lsang, bunga bir chora izlaylik. Elig ma'qul ko'rsa, o'zim borayin. Uni bu yerga taklif qilayin. Tilimda turli-tuman so'zlarni ishga solib, uquv-idrokimni, farosat va bilimlarimni qo'llab ko'rayin. Sen esa bitta maktub yozib bergin, toki u donishmand buni bilsin. Bu ishlar men tomonimdan emas, balki sendan bo'layotganini sezsin.

— Agar faqat shugina bo'ladigan bo'lsa, mayli, — dedi elig. — Sen bir oz kutib tur. Men maktub bitay, ungacha sen hozirlik ko'raver.

O'ZG'URMISHGA XAT

Kuntug'di qo'lga qog'oz, davot oldi va maktub yozishga kirishdi:

Avval salom bilan boshladim bitig,
Esonlik ichida bitdim, ey tetik.

Hayot ato etmish senga ezgulik,
Bilim, uquv-idrok berib belgilik.

Bu yanglig' raftoring eshitdim o'zim,
Seni orzuladim, e ko'rkli yuzim.

— Ey O'zg'urmish, — deb davom etdi maktubini elig.
— Qarindoshing O'gdulmishni sening huzuringga yo'llamoq-

daman. Eshitishimcha, sen yaqin-qarindoshlardan kechib, shahar-qishloqlardan yuz burib ketibsan. Faqat toat-ibodatni deb tog'larda yashashni ixtiyor etibsan. Qardoshlar senga nima qilgan edi? Ulardan nega yuz o'girding? Ochiq aytaver, agar senga biror sitam yetgan bo'lsa, chorasini qilaylik.

Senga adolat ko'rsatayin. Axir qardoshdan qardoshga naf yetadi. Bu xil naf kishiga sevinch bag'ishlaydi. Yaqinlar o'zaro birlashsa, manfaat ko'payadi. Tasavvur qilgin: bo'z yer oqar suv bilan birlashgach, ming alvon chechaklar yerga to'shaladi. Agar do'st-og'aynilar bir-birlari bilan birlashib yursa, ular har qanday yovga ham bas kela oladi.

Dunyoda haqiqiy kishi deb ataladigan ikkita toifa bor: ularning biri o'rgatuvchi, bo'lagi — o'rganuvchi. Kishi bir narsani boshqalarga o'rgatmasa, yoxud o'zi o'zgalardan o'rganmasa, uning hayvondan nima farqi qoladi?!

Agar o'zing boshqalarni mukammal o'rgangan bo'lsang, endi buni amalda qo'llagin, toki o'zgalar ham bu bilimdan bahramand bo'lishsin. U yerda sening qiladigan ishing birgina namoz bo'lsa kerak. Ehtimol oz-moz ro'za ham tutarsan?

Bundan boshqa yana qanday toatlarni qila olasan? Agar sen shularga mag'rur bo'layotgan bo'lsang, toatlaring bekor. Toat qilish uchun eng qulay joy shahar va qishloq, ya'ni odamlar orasidir.

Elga naf keltirgin, mungliga yara,
Qardoshga ko'ngil ber, ko'ngliga qara.

Yetim, tul, beva, ko'r, cho'loq yoki shol —
Holidan hamisha borib xabar ol.

Mana shu sanog'im zo'r toat bo'lar,
Bu toat bilan so'ng zo'r rohat bo'lar.

Bularning barini qo'yib bir o'zing,
Namoz, ro'za bilan o'tdi kunduzing.

Namoz, ro'za — bari o'z nafing erur,
O'z nafin tilagan bag'irsiz bo'lur.

Juda yaxshi degan kishi afzali,
Kishiga mehribon, fe'li go'zali:

Kishi ezgusi shu — o'z nafin qo'yib,
Bo'laklar nafini desa ko'p kuyib.

Kuyinchak bo'lsa er, mehri ochilib,
Ezguliklar etsa adolat qilib.

Tirik inson o'g'li foydali bo'lsa,
Foydasiz kishilar yashamay o'lsa.

Kishiga naf berar kishi ezgusi,
Kishi ezgusidir el-yurt ko'zgusi.

Shuning uchun ham seni chorlayotirman, ey O'zg'ur-mish. Ammo o'z nafimni o'ylayotganim yo'q. Agar kelsang, nafi, foydasi — senga. Kelmasang ham men uchun zarar yo'q. Seni el nafi uchun taklif qilayotirman. Bu nafni ataylab yo'qqa chiqarma. Bu so'zlarni mulohaza qilib ko'r. Ko'ngling ishonch hosil qilsa, keyin biz tomonga marhamat qil.

Tojik donishmandlarining juda yaxshi naqlari bor: boshliq ezgu bo'lsa, butun el qut-saodat topadi. Oddiy odamning nafi bir kishiga tegadi. Boshliq nafi esa el-yurt uchun bo'ladi.

Kishi deb atarlar, qani ul kishi,
Kishiga naf bersa, soz bo'lsa ishi.

Ezgu shuki, elga naf bersa faqat,
Bu naf bilan eli topolsa rohat.

Ezgu bo'lar xalqqa mehribon kishi,
Mehribon bo'lgin, ey ezgular boshi.

Mana, maktubni ham tugatdim. Boshqa so'zlarni qarindoshing yetkazadi.

Elig maktubni o'radi. Muhrini bosdi. O'gdulmish maktubga qo'l cho'zdi. Elig unga shunday dedi:

— Sen O'zg'urmish huzuriga borib maqsadimizni tushuntir. Buyoqqa keltirish uchun urinib ko'rgin. Ey bahodir yigit, huzurimga usiz quruq qaytib kelmagin. Senga ish o'rgatishning hojati yo'q. Nima chorasi bo'lsa, o'shani o'rinlatgin. Senga ishonaman.

O'gdulmish:

— Xo'p, bo'ladi, — deya o'rnidan qo'zg'aldi.

Bu payt kech tushgan, osmon qorong'ilik pardasiga o'ralgan edi. U tunni o'tkazib, tong otishi bilan otini hozirladi. So'ng qarindoshi tomon ravona bo'ldi.

O'ZG'URMISH QABULIDA

O'zg'urmishning eshigiga yetib borishi bilan yigit otdan tushdi. Eshik qoqdi. Sekin ovoz qildi. O'zg'urmishning o'zi unga peshvoz chiqib keldi. Qardoshini ko'rib quchog'ini ochdi. Ular yuz-ko'zlardan o'pishib esonlashishdi. O'zg'urmish yigitni ichkariga boshladi. To'rdan o'rin berdi. O'zg'urmishning ko'ngli yozildi, qarindoshini ko'rganidan boshi osmonga yetdi. Axir uzoq ko'rishmagan kishilar yaqinlik bildirib, birining orqasidan izlab kelsa, bu ish ko'rkli bo'ladi-da. Bu haqda juda yaxshi bir gap bor:

Butun g'oyib qardosh ko'rsatsa ko'zin,
 Alam qisqa bo'lar, sevinchlar — uzun.
 Ne ko'rkli bo'lar, ko'r, kishi ayrilib,
 Salomat ko'rsatsa tag'in o'z-o'zin.

O'zg'urmish barcha qarindosh-urug'lar, yaqin do'st-og'aynilarning hol-ahvollarini surishtirdi. So'ng uning tashrif buyurish sabablari bilan qiziqdi.

— Men seni elig bilan birga deb eshitdim, — deydi u. — Elga nafing ko'p tegayotgan ekan, bu yerga nega kelding? Nega kundalik odatlaring maromini buzding?

— Ey ko'rkli yuzim, — dedi O'gdulmish. — Men seni sog'indim. Shu sababli ham ko'rishga keldim. Seni

anchadan buyon ko'rmoqchi bo'lib yurgan edim. Bugun endi fursat topdim.

Eson bo'lsa agar odamzod o'zi,
Har qanday tilakka yetar, ey qo'zim!

Chin dildan istagan odam nima deydi, eshit: Odam tirik bo'lsa, albatta, tilagini topadi. Tiriklik tilak topish uchun bir tirgak.

Shundan so'ng O'gdulmish bu yerga kelishi sabablarini bayon etdi.

— Kishi o'z tilagicha yo'l yuradigan bo'lsa, — deydi u, — unga qayg'u yetmaydi, charchoq bosmaydi. Sinagan kishilar shunday deyishgan:

— Qaysi ishda orzu-tilak yetakchilik qilsa, unga barcha eshiklar ochiq bo'ladi. Tilak bilan yurilsa, yiroq yer ham yaqindir.

Sen shahar-qishloqlarni qoldirib kelding. Atrofingda tirik jon yo'q. Og'ir yuk ko'tarding, mashaqqat — yo'ldoshing, tashvish ishing bo'ldi. Barcha qardoshlar sen uchun qayg'urmoqda. Seni bu ahvolda tashlab qo'yish biz uchun og'ir. Axir:

Yolg'izlik — odamzod nasliga balo,
Yolg'izlikda dard ham ozaymas aslo.

Shu qayg'u bor tinchimni oldi. Jonni nega bu qadar qiynaysan? Menga ochiq gapiraver, fikringni bayon qil.

— So'zlaringni eshitdim, — dedi O'zg'urmish. — Endi bularga javob berishim kerak. Sening aytgan so'zlaring yaqinlikdan nishona. Qardosh g'amini qardosh yemasa, bo'laklar bu haqda qachon bosh qotirardi?

Men bu yerga toat-ibodat uchun keldim. Kishi, avvalo, ortiqcha orzu-istaklardan o'zini chegaralab olishi kerak. Hoy-u havaslarga erk berilsa, u tezda kishini mag'lub qiladi. Hoy-u havaslarni yengish vositasi uquv, aql-u idrokdir. Bu ishda ham bilim yordamga keladi. Men shuning uchun ham

shahar-qishloqlarni qo'yib, bu yerga keldim. Kishilardan chetga chiqqan bo'lsam-da, quruq so'z yo g'iybatli gaplarni gapirganim yo'q.

Borimdan el foyda topmasa agar,
Yana ko'rmagaylar yo'g'imdan zarar.

Foyda-zarar ko'rishga yoxud yaxshi-yomon bo'lishga insonning o'zi sabab. Ey qarindosh, sen meni kishilar orasiga undaysan, ammo ularga qo'shilishning qanday sirlari bor?! Bitta o'zing bilan muloqotda bo'lib, qancha ibodatdan qoldim. Agar ko'pchilik bilan aralashsam, mening holim nima kechadi?!

O'gdulmish:

— Sen aytgan so'zlarning barchasi go'yoki foyda. Ammo unda haqiqat, chinlik qani?

Kishilarga to naf, berolsin kishi,
Oti tirik bo'lsin, maqtoqli — ishi.

Tiriklik nishoni, nedir belgisi,
Kishiga bo'lmasa uning ezgusi?!

Oila qurish, o'g'il-qizlarni o'stirish lozim. Farzandsiz desalar, bu juda og'ir gap. Farzandsiz kishilar tilda ham, dilda ham o'kinishadi.

Otadan keyin kishining farzandlari qolsa, uni tirik deb hisobla.

Farzandsiz kishi olamdan o'tadigan bo'lsa, uning urug'i quriydi, nomi ham o'chib ketadi.

— Bu gaplaring ma'qul, — dedi O'zg'urmish. — Ammo olamda bulardan boshqa gashtlar ham mavjud. Agar o'g'il-qizning qiligi, odatlari soz bo'lsa, sen aytgandek bo'ladi. Unday farzand — ko'rar ko'zlarning nuri.

Bordi-yu farzand yomon bo'lsa, seni ulitadi. O'lsang, oradan hech qancha fursat o'tmay, seni unutadi. Uning yaramas xulq-atvori odamlar nafratini qo'zg'aydi. Undan notanish, begonalar ham hazar qiladi. Farzand tarbiyasi —

og'ir ish. Donolar boshlig'i bekorga aytmagan: farzandni tarbiyalash tadbiri ko'zdan ketmas sharpadir.

Oila qurgan kishi kemanding ichiga tushgan odamga qiyos: kema dengiz o'rtasiga yo'l oladi. O'g'il-qizning tug'ilishi bu kemani boshqarishni qiyinlashtiradi. Endi kemachidan kuch va mahorat talab etiladi.

O'g'il-qiz — ota-ona orzusi. Ammo yomon farzandlar ota-onadan keyin ularning nomini ham atamaydi. Bu xil vorisdan vafo kutib bo'ladimi?! Bu toifaning qiligi yovuz, qilmishi — jafol!

O'g'il-qiz otasi g'am-tashvish chekadi, balo-ofatlarga fil kabi toqat topadi.

— Ey O'g'dulmish, sen jo'ra, ulfat tutish kerak deb aytding. Ammo ular keltiradigan yukni gapirmading. Bu haqda donishmandlar aytgan:

Ko'ngil deganlari misoli shisha,
Sinib qolmasin u, asra hamisha.

Ko'ngil nozikligi bu so'zga nishon,
U issiq-sovuqqa bog'liq har qachon.

Jo'ra ko'ngli sinsa, bo'lar ichki yov,
Qayda yov bo'larkan, keki — beayov!

Yovi bor odamning hayoti totli bo'larmidi?! Yovning bo'lishi chiroy emas. Yoving qanchalik kichik yoki kam sonli bo'lsa ham, sen uni ulug' deb bilgin, ey ko'ngli o'ktam inson. Hatto chivin ham fil uchun arzimas dushman emas! U chaqadigan bo'lsa, fildek jonivor ham sakrab ketadi. Yovi bo'lgan, yovi bilan urusha-urusha qarigan kishi nima deydi, eshitgin:

Dushmanim kichik deb g'aflatda qolma,
Nega qo'rqayin deb sen shov-shuv solma.

Yoving bo'lsa, aslo g'ofil bo'lmagin,
Yovga yov, yaxshiga yaxshi bo'l, tolma.

Shundan keyin O'gdulmish O'zg'urmishga yuzlandi:

— Ko'pchilikka naf bermaydigan kishi tirik emas. Kimning do'sti ko'p bo'lsa, uning nomi yoyiladi. Barcha ishlari o'z vaqtida ado etiladi. Do'stlar kishining yaxshi tomonini oshiradi, ayb-nuqsonlarini yashiradi.

Kimning xislat-fazilati ko'p bo'lsa, uning yovi ham bo'ladi. Kimgaki yovlar ko'plashib yondashar ekan, o'sha kishining xislat va fazilatlarini ko'p deb o'ylayver. Yov bilan bellashgan mardlarning nomi olamga yoyiladi. Yovsiz kishining otini kim ham bilardi?!

Sen: «Hech kimning payini qirqmadim yoki o'zgalar haqida g'iybat so'zlar gapirmadim», — deding. Axir atrofingda hech kim bo'lmasa, el-yurt orasida yashamasang, kimni so'zlaysan, kim haqida bir gap aytasan?

El-yurt orasida yursa-yu, tilini tiya olsa, o'sha odam mard bo'la oladi. Dag'alga muloyim, achchiq so'zga shirin javob bera olish ham mardlik. Kishilar qo'lidan yukini olib, vafo yo'lidan yurish jasurlarga xos. Ko'nglida kek, ginalarni chiqarib, dilida borini tiliga chiqara olsa, qanday ko'rkam bo'ladi.

Nima deydi, eshit, kishi ezgusi,
Ezgulik tufayli aniq belgisi.

Kishilarga aslo so'zlama dag'al,
Dag'al so'zga ko'ngil og'rir har mahal.

Seni kim so'ksami maqtagin uni,
U tuban bo'lar, sen — saralar-soni.

Jafo qiluvchiga etaber vafo,
Vafoni mard qilar, nomardlar — jafo.

Agar yaqin do'stlar, qarindosh-urug'lar oyoq uzib qo'ysa, sen o'zing yaqinlik iplarini ulagin. Hozir bir o'zing yakka-yolg'iz qolib, qanday ezgulik topding, ey fe'li go'zal?

Sen rohat, orzu-ne'matlardan bebahrasan. Yer-suv, ot-asbob, o'g'il-qizlaring ham yo'q. Demak, kishilar bilan birga bo'lish uchun senda kuch-qudrat ham mavjud emas!

Necha yillar urinib orttirgan narsang — zohidlik. Ammo sabr-u qanoatni parda qilib olgan har bir nodon ham bu nomga erisha oladi-ku! Mard shuki, orzusini olsa-yu, ammo undan yuz o'girishning uddasidan ham chiqsa.

Mardlarning mardi shu bo'lar doimo,
Olamni olsa ham kerilmas aslo.

Kishi mardi yana shunday bo'ladi,
Ming orzu olsa ham, er bo'lar go'yo.

Bu javoblar O'zg'urmishning hayratini oshirdi:

— Tilaging nima, ey chiroyi oy? — savol berdi u.

— Nima so'zlasam ham so'zimni kesasan. Dalil keltirib fikrimni qaytarasan. Ochiq aytgin-chi, ey jo'ra, istaging nima? O'gdulmish javob berdi:

— Men huzuringga yagona tilak bilan keldim. Kuntug'di elig sen haqingda xabar topdi. U seni ko'rish ishtiyoqida. Men esa elchi bo'lib keldim. Senga qanchalik og'ir bo'lmasin, bir marta borishing kerak, eligga ko'rinishing lozim.

Elig ham ko'p ezguliklar egasi. Xalqiga mehribon, elida ardoqli odam. Odil siyosatli kishi, shubhasiz, el-yurt uchun qut, saodatdir. Odil siyosat poydevorga o'xshaydi. Poydevor mustahkam bo'lmasa, uy ham baland ko'tarilmaydi.

Mana, men ham o'z aql-u idrokimni ezgulik ishlariga sarflamoqdaman. Sendan ham elga naf yetadi degan o'y bilan elig taklif qilmoqda.

Mana shu taklifni aytish uchungina keldim. U bir maktub ham bergan edi.

U xatni tutdi. O'zg'urmish maktubni o'qiy boshladi. Maktubni o'qigach, uzoq o'ylandi. So'ng O'gdulmishga boqdi:

— Maktubda yetuk so'zlar bitilgan, — dedi u. — Elig meni bu yonga kelgin, debdi. Bundan keladigan barcha

ezguliklarni sanab ko'rsatibdi. Albatta, bu ishlar men uchun juda buyuk. Nima qilay, ayt, O'gdulmish, menga kengash ber. O'gdulmish shunday dedi:

— Elig har kuni sening nomingni tildan qo'ymaydi. Axir ko'ngil kimni suysa, tilida ham shu nom bo'ladi-da:

Ko'ngil kimni suysa, ko'rar ko'zda ul,
Ko'ngil qayga borsa uchar yuzda ul.

Ko'nglida ne bo'lsa orzu-yu tilak,
Og'iz ochsa, chiqar til-u so'zda ul.

O'zg'urmish O'gdulmishga:

— Kengash ber, ey bahodir yigit, — dedi. — Mening mehribon va yaqin qardoshim — o'zing. Qardoshlik haqini o'tab, yo'l-yo'riq ko'rsat. Nima desang ham senga ishonaman.

O'gdulmish qiyin ahvolda qoldi. Uning boshi qotdi.

— Men chopar bo'lib keldim, — dedi u.— Boraylik deyishdan bo'lak so'zim yo'q. Axir men qanday qilib: «Bormagin» — deya olaman?!

Ikkalamiz birga bo'lsak, foydamiz ham ko'proq tegadi. Lekin aql-idrok o'z nafini o'ylashni xushlamaydi.

Nima deydi, eshit, bilimli chigil,
Bilimsiz, eshitgin, bo'yin ber, egil:

O'z nafingni tilab so'z ochma zinhor,
Senga nafi bo'lmas uning, ey nomdor,

Kengash qilgin o'zing shunday kishiga,
Ki nafni tortmasin o'z yumushiga.

O'z nafin tilovchi tilagi uchun,
Gohida ishlatar bor jonin, kuchin.

Shuning uchun barcha ishda kengashmoq, ko'ngil chopsa o'sha ishni qilmoq kerak. O'zing uchun kuyinadigan odam sening o'zing. Shunga ko'ra, qanday qarorga kelsang, o'zing hal qil.

Seni chorlab keldim uzun yo'l yurib,
Kengash shuki, borgin men bilan turib.

Barcha naf ham, ezguliklar ham odamlar orasida. Bu yerda topilmaydi. Buni yaxshi anglab ol. Shahar, qishloqlar ichida ne-ne ezguliklar borligini senga ochiq-oydin qilib aytdim.

Tilagim faqat ezgulik, sen bo'lsang kishilardan qochasan. Kishilar senga nima yomonlik qildi?

El-yurtsiz yashab bo'ladimi? Boshqalarning emas, o'z aybingni ko'r!

Dono nima deydi, bu so'zni eshit,
Uqib ol, keyin sen o'zingga ish et:

Ezgulik uchun ber har qayerda qo'l,
Tubi-aslin dema, o'zing ezgu bo'l.

Kishi ezgusin ko'r, unutmaz o'zin,
Qayerda bo'lsa ham qilar ezgu yo'l.

Kishi ezgu bo'lsa, xulq-atvorini ezgu tutsa, o'zi baxtga sazovor bo'ladi. Ezgu hech yerda o'z odatlarini tashlamaydi. Unga qaytadigan evaz ham — ezgulik.

Ammo O'zg'urmish yana o'z fikrlarini o'tkazish uchun ko'p fikrlarini bayon etadi. Mana ular:

Bu dunyo senga o'zini juda ham sevdinibdi. Uning barcha nuqsonlari ham senga fazilat bo'lib tuyuladi. Bu hayratli emas, chunki maqolda aytilganidek, «qaysi narsa sevimli bo'lsa, uning aybi ko'rinmaydi».

Sevgan kishi nima deydi, eshitgin: Sevganga sevilganning aybi fazilatning boshi bo'lib ko'rinadi. Sevishning nishoni, shubhasiz, shuki, sevganning aybi fazilat bo'lib ko'rinadi, ey shuhratli.

Bu dunyo mol-u mulki kishi ko'ngliga o'zgacha havaslar soladi.

Odamzod boyisa ortar havosi,
Kamtarlik bilandir dil muddaosi.

Tiriklikning oxiri — o'lim. U fursat poylab turadi. Undan omon qolguday jon yo'q.

Juda aziz axir tiriklik kuni,
Bekor ishga sarflab bo'lmagay uni.

Tiriklik har ezgu ishga asos. Uni yelga berma. Dunyo o'tkinchi narsa. U bergan narsalarini yana qaytarib oladi. O'lim hech kimni farqlab o'tirmaydi: unga shoh ham, gado ham barobar. Unga yaxshining ham, yomonning ham ayirmasi yo'q.

Dunyo ko'lankaga o'xshaydi: quvsang, oldingga tushib qochib ketaveradi, qochsang, senga yopishadi, izingdan ergashib keladi. Kimda-kim unga ko'ngil berguday bo'lsa, hayoti zoye bo'ladi.

Dunyo lazzatlarining eng keraklisi — tinch-omon hayot kechirish. Yemak-ichmak ham lazzat. Bu lazzat aslida tomoqniki. Ammo osh singmay qolsa, mijoz buziladi. Mijoz aynisa, uning iloji nima bo'ladi?

Bu dunyodagi eng yirik yov — nafsing. Uning tuzog'i doimo yoyiq. Nafsdan jon uchun yetishadigan narsa — mashaqqat. Nafsi buzuqning davosini o'limdan boshqa hech narsa topolmaydi. Shu nafs goh yugurtirib, goh yeldiradi, goh kuldirib, goh yig'latadi.

Ko'zni suq qiladigan ham nafs. U tufayli kishi goh to'q, goh och bo'ladi. Bir orzuni topsa, boshqasi qoladi. Nafs semirsa, oxir-oqibatda egasini yiqitadi.

Kishining nafs ovchi itga qiyos: agar u semirib ketsa, egasining haqini ham tanimaydi. Yoki kishi nafs yosh bolaga o'xshaydi: qorni to'ysa bas, chopib ketaveradi, sen esa uning orqasidan izlab yurasan.

Bo'g'iz totig'i — qorin to'ydirish. Qorin to'ysa, arpa ham, holva ham bir xil — ikkalasi ham ortib qolaveradi.

Shakar, holva yegan lof uradi, maqtanadi, ammo bir marta yotib tursa tamom, yana ochiqib qoladi. Ko'zi ham, ko'ngli ham boy bo'lgan bir kishi juda yaxshi degan:

O'zing yeding doim shakardan ne'mat,
Kepak, tariq ichra men topdim toqat.

Ikkimiz ham to'yib teng yotdik tunda,
Kechib bordi hayot kunlari faqat.

Axir gadoy ham, boy ham o'limidan keyin teng bo'ladi-ku! Shuning uchun ham olam terish, mol-dunyo to'plash yarasharmikan?!

Nafs — ko'rinmas yov. Bu yovni yo'qotish kerak. O'tgan tiriklik qaytmaydi.

Ey O'gdulmish! Meni shahar sari chorlamoqdasan. Agar nafsim meni asir etsa, kim asrab qoladi. Nafsdan ham dahshatli yov — boylik. Boylikning ham tuzog'i yoyiq.

Bilimsiz bo'ladi kishi belgilik,
Faqat nafi uchun etsa ezgulik.

Uquvsiz kishilar o'lik, ey qardosh,
Havo-orzularga o'zin qilsa bosh.

Mana shunday erur aslida olam,
Borin aytdim, angla, ey ulug' odam!

O'gdulmish ham so'z navbatini oldi:

— Sen dunyo holini faqat shunday deya bilmagin. Bunda o'z hayotingni achchiq qilasan. Agar olamdagi barcha odamlar o'zlari yashayotgan qishloq, shaharlarni qo'yib, jonlariga qasd qilgancha tog'lar orasiga chiqib ketsa qanday bo'ladi? Dunyo vayron bo'ladi, yer yuzi qup-quruq bo'lib qoladi-ku!

Axir odam bolasi ochiqadi, yana to'yadi. Egningga kiyim, tomoqqa ovqat kerak. Ey qarindosh, bular hayotning emi. Tirik odam bulardan voz kechmaydi. Sen faqat toatingga

ishonib yurma. Mening so'zlarimga aqlingni yugurtirib ko'r.

O'zg'urmish boshini qo'llari orasiga oldi. O'ylab-o'ylab nihoyat tilga kirdi:

— Ey qarindosh, meni deb senga mashaqqat tegdi. Albatta, sen barcha so'zlarni yaqinliging tufayli so'zlading. Mening g'amimni yeding. Sening ham ishlaring unsin, kamol topsin.

Qancha o'ylab ko'rmayin, bu ishga ko'ngil chopmayapti. Ko'ngil chopmagan ishni qilish — xatar. Bu haqda dono o'git qilib, shunday ezgu bilim bergan:

Qaysi ishni qilmoq tilasang o'zing,
Ko'ngil bilan avval kengash har so'zing.

Barcha so'zni boshqalar bilan kengash, lekin ko'ngil istamas ekan, o'zingni chetga ol. Hammadan ham sen uchun bag'irdosh — sening o'zing.

O'z ko'ngling ma'qullamadimi, bu ishni qo'ygin, so'zni to'xtatgin. Ko'ngil ma'qullamagan ishda naf bo'lmaydi.

Taklifingni ko'nglim xohlamayapti, shuning uchun sendan uzr so'rayman. Meni qo'yavergin, ey kishilarning sarasi. Elig uchun naf beradigan biror xislatim ham yo'q. O'zim u yoqdan qochib kelgan bo'lsam, yana qanday qilib qaytib boraman. Endi sen bu yerga qaytib kelma. Kerak bo'lsa, o'zim izlab boraman.

Yaqin bo'lsa ko'ngil, yiroq yer yaqin,
Vafo bilan ammo yaqinlik tag'in.

Sharq-u G'arb orasi bir o'rlam yerdir,
Vafo deb bilsa kim yaqinlik haqin.

— Tilaging shunday bo'lsa, seni zo'rlamayman, — dedi O'gdulmish. So'zlarim tugadi. Salomat qolgin. Faqat eligga bir maktub yozib ber. Axir u ham senga o'z qo'li bilan bitig bitgan edi. Sen ham mening yuzimni ol qilma.

O'ZG'URMISHNING MAKTUBI

— Ey tetik,—dedi O'zg'urmish, — mayli, maktub desang, maktub bitayin. —So'ng u davot, qog'oz oldi, qalam so'radi va eligga maktub yozishga tutindi.

«Ey elig! Senga duolar bilan to'la maktubimni yo'llamoqdaman. Sen maktub orqali meni yo'qlabsan, uni o'qidim, ko'zim yorug' bo'ldi. Sen ezgu yorlig', ko'pdan-ko'p o'git va nasihatlar bilan menga marhamat ko'rsatibsan.

Maktubingda va'da qilingan juda ko'p ezguliklarni ham ilg'ab oldim. Inson yaxshi niyatlar, ezgu orzular deya tinim bilmaydi. Ammo hech bir xizmat qilmasdan sovg'a-in'om olish g'alati bo'lmasmikin?! Buning biror minnatli tomoni bo'lmasa-da, baribir, bu odatdagi narsa emas.

Bundan keladigan zarar ham bor. Bularning biri — xizmat yo'qligi. Boshqasi — mening elga vafo qilmaganim.

Bulardan ham og'irrog'i el-yurt urf-odatlarini bilmasligim. Yana bir andisha ham bor: sen ham, men ham insonmiz. Ikkalamiz ham inson bo'lganimizdan keyin nima uchun men senga topinib-sig'inishim, senga xizmat qilishim kerak?!

Ey elig! Senga xizmat qilishga tayyorman. Buning uchun bitta shartim bor. Uni bajarsang, har qanday ishlaringga bo'yin beraman:

Bajo etgin avval so'ngsiz tiriklik,
Yana bir — qarilik ko'rmas yigitlik.

Salomat tut keyin— bo'lmayin kasal,
Bir boylik berginki, bo'lmay kambag'al.

Bu to'rt tilagimni o'zing ravo qil,
Keyin xizmat etay bo'lib senga qul.

Bularni berolsang, ey elga boshim,
Senga qul bo'layin, egayin boshim!

Agar bularni muhayyo etishga kuch-qudrating yetmasa, sening qanday fazilating bor?! Mening hamma narsam:

kiyimlarim ham, oziq-ovqatlarim ham bor. Yana kerak bo'lsa, ular topilaveradi.

U yoqqa borsam, sen meni emas, aksincha, men seni asrashim kerak. Toki sen to'ymas ekansan, menga osh ham tegmaydi. Agar xatoga yo'l qo'ysam, tabiiyki, sen kechirmaysan.

Ey elig, bu dunyo — o'tkinchi. U har kuni olqinadi: kamayib, ozayib boraveradi. Nazar sol: ota-onalar, qarindosh-urug'lar qani? Ular o'tib ketishdi. Endi ularga o'z farzandlarini ko'rmoq qayerda?! Odamzod bir kuni o'lishga mahkum. Shuning uchun:

G'ofil bo'lma, elig, uxlama, ko'z och,
Sendan keyin qolsin. ezgu urug' soch!

Senga nima naf keltirishim mumkin?!

Men endi qolgan umrimni toat-ibodatga sarflamoqchiman. Nimaniki topgan bo'lsam, o'sha kifoya. Ortig'i endi keraksiz. Aslida butun dunyo borlig'i — bir siqim. Boriga qanoat qila bilish ham baxt.

Chinakam naf ko'rmoqchi bo'ladigan bo'lsang, mendan ham nafiroq, mendan ko'ra ko'proq naf beradiganlar bor. Bu — bilim, aql-idrokdir.

Agar ezgu tutmoq tilasang meni,
O'zing ezgu bo'lgin, ey el xoqoni.

Ming ezgu etagin tutguncha o'zing,
Ezgu bo'lsin bir bor qilig'ing, so'zing.

Elig topar mendan ne xilda foyda,
Halovat ketadi nafi yo'q joyda.

Men endi o'tindim uzrimni senga,
Meni qo'ya bergin, qosh tugma menga.

Boshqa gaplarni qarindoshimga aytdim. U oqizmay-tomizmay senga yetkazadi».

Shunday deya O'zg'urmish maktubiga nuqta qo'ydi. Qog'ozni quritib, maktubni o'radi. Uni bog'lab O'gdulmish qo'lga tutqazdi.

Nima deydi, eshit, Uch o'rda xoni,
Talay el ichida yoyilgan shoni:

Elchi so'z buzmasa, ko'rmagay ziyon,
Elchi so'zga sobit bo'lar har qachon.

Elchiga o'lim yo'q, bilib qo'y yana,
Eshitgan so'zini desa rosmana.

O'gdulmish:

— So'zlaringni eshitdim, fikringni tushundim, — dedi.

— Elig maktubiga javobni bitding. Men eltaman. Lekin, mening nazarimda, elig seni eldan tashqarida qo'yib qo'ymaydi. Ko'nglim sezyaptiki, meni yana qaytaradi.

U seni chorlayveradi, ey fe'li go'zalim. Sen bormasang, elig ko'ngli cho'kadi.

— Bunday dema, — dedi O'zg'urmish, — ko'nglim sinadi, o'zim qiynalaman. Shaharga zinhor bormayman. O'zingni qiynab bu yerga kelib yurma.

Eshit, nima deydi, dono insonni,
Sinab bilgan butun yaxshi-yomonni:

Berilmas narsaga bo'lma zo'ravon,
Topilmas tilakni tilama hech on.

Har yerga bormagin yugurib-yelib
Agar borsang, tashvish chekar shirin jon.

O'zg'urmish O'gdulmishga yana o'tindi:

— Ey jo'ra, senga yolvoraman, endi qaytib kelmagin, shu taklifni takrorlamagin.

O'gdulmish ham o'z bilganlarini to'kib soldi. So'ng ular xayrlashishdi. O'gdulmish ot minib uyiga ravona bo'ldi.

QANI GAPIR, BO'TAM...

Sharqdan ko'tarildi olovdek yolin,
Yuzin ochdi olam misoli kelin,

O'rlab keldi bu dam marjon shodasi,
Oq dur bo'ldi olam yuzi barchasi.

O'gdulmish saroyga yo'l oldi. Ruxsat tekkach, elig huzuriga kirdi. Kuntug'di unga yuzlandi: undan O'zg'urmishning hol-ahvolini so'radi:

Elig dedi: nechuk ekan O'zg'urmish,
Qani gapir, bo'tam, nechuk bo'ldi ish?

O'gdulmish avval o'midan turib keltirgan xatini topshirdi. Elig qo'luga oldi. Uni o'qib chiqdi, yuzi o'zgardi, sal qizariniradi.

Kulimsirab chuqur nafas oldi, o'yga toldi.

Dediki: qardoshing so'zlabdi dag'al,
Lekin barcha so'zi to'g'ri, mukammal.

To'g'ri so'z dag'aldir, kim aytsa ekan,
Men ipak jo'natdim, u berdi tikan.

O'zg'urmish maktubdan tashqari yana nimalarni aytdi. Ularni birma-bir aytib bergin.

O'gdulmish tilga kirdi:

Dedi: suhbat bo'ldi turli asnoda,
Lol etdi u meni bilim, zakoda.

Nima aytsam, berdi javobiga so'z,
Qattiqroq qistasam, yumib oldi ko'z.

Nima demay, o'zi bu yon kelmadi,
Nima deb atamay, dili bo'lmadi.

Elig:

— Qardoshing yetuk kishi ekan, — dedi.

— Koshki uning soʻzlarini eshitmagan boʻlsam. Endi bu soʻzlarni eshitdim, shuning uchun meni tilagimga yetkaz. Biz tilagan narsa oʻz elimiz ichida boʻlsa-yu, unga erisholmasak, noqulay boʻlmaydimi?

— Men ham bu gaplarni aytdim. Elig meni qayta joʻnatadi, deb taʼkidladim, javob berdi Oʻgdulmish. — Lekin u umidni uzdirdi. Qaytib kelma, istagim yoʻq, menga zoʻriq qilma, deb tayinladi.

— Bu gaplar hech gap emas, — yana uqtirdi elig.
— Sen yana bir marta borgin.

Oʻgdulmish shunday dedi:

— Soʻzni soʻzlamasang, senga qul boʻladi. Agar ogʻizdan chiqarsang, u seni qul qiladi.

Shuning uchun soʻz aytishda shoshmaslik kerak. Shoshib aytilgan soʻz soʻnggi pushaymon. Oʻzgʻurmishni bunday tasavvur qilmaganligimdan afsus chekdim. Axir u — donishmand.

Sen bir marta istasang, koʻnglim ming marta tilaydi. Uning nafi menga ham keladi-da:

Yana borgin desang, borayin oʻzim,
Yerda qolmasa bas bu gal ham soʻzim.

Elig esa yozsin yana bitta xat,
U xatni oʻqisin, ishonsin albat.

Bitta xat yozganimda oʻxshatib javob qaytardi, — dedi elig. — Endi yana qanday qilib xat yozay. Sen oʻzing xat oʻrnini bosaverasan.

— Elchi qanchalik sodiq va rostgoʻy boʻlmasin, — dedi Oʻgdulmish, — bitilgan bitig boʻlmas ekan, koʻngil ishonmaydi. Tanuvchi kishiga xat ishora. Ishora aniq boʻlsa, boshqa tadbirning hojati yoʻq.

— Shunday boʻlsa, mayli, — deya Kuntugʻdi maktub yozishga rozi boʻldi.

IKKINCHI MAKTUB

Elig yana davot va qog'oz talab qildi. Qo'liga qalam olib maktub yozdi:

«Avvalo senga ko'p olqish, yuz ming salomlar yo'llayman, ey zakovati tugal. Ko'nglimda bor gaplarni bitib maktub yuboryapman. Qanday yashayapsan, ey donishmand? Huzuringga qarindoshingni yuborgan edim. Tilagim seni buyoqqa keltirish edi. Buyoqqa kelishni ham, yuzimni ko'rishni ham istamabsan.

Xatinga xat bilan javob yo'llabsan, tilda aytgan so'zlaringni esa qarindoshing yetkazdi.

Maktubingni o'qidim, fikrlaring ayon bo'ldi. Endi sen ham mening so'zlarimni tinglagin, o'zingni olib qochma.

Senga shakardan shirinroq so'z aytgan edim, og'udan ham achchiqroq javob keldi.

So'zlarimni yana bir marta eshitib, ko'nglingga ol, ey bag'irdosh mardim. Sen zohidlik otini olding, shu sababli tog'lar orasida makon tutding. Oting shu shuhrat bilan yoyildi, u kishilar orasida buyuk belgi bo'ldi.

Toat-ibodat qilishing ana shu oting uchun, ammo o'z qadringni zo'rma-zo'rakilik bilan yerga urma.

Buyon kel, toat-ibodat qilayotganingni hech kim bilmasin. El-yurtga aralashib yur. Halol dunyo qozon, o'z kamchiliklaringni to'ldir. Och-yalang'ochlarni to'ydir, yirtiq-yamoqni buta.

Ey men tomon kelmagan, bu so'zni eshit, pokiza, asli ulug' dono nima deydi:

«Kishilarga nafi bo'lgin, ey dono, kishilarga naf keltirgan kishini haqiqiy er deb atash kerak».

Shuning uchun ham biz tomonga kel, foydali bo'l. Ko'pchilikning mungiga yara. Naf keltirmaydigan odam tirik kishilar orasidagi o'likdir.

O'z nafin tilagan odammi bo'lar,
Kishi ulki, doim el osg'in tilar.

Narsa ulashish — saxiylik emas. Saxiylik joni va borini fido eta bilishdir.

Bag'irsoqlik ermas o'zin kezlasa,
Bag'irsoq udirki, ko'pni izlasa.

Ezgu kishi deyishadi, bu qaysi kishi? Buni menga aytib bergin, ey dono. Ezgu qayg'udagi odamga emdir.

Bu so'zlarni angla, ularga aql-idrokingni yurit. Aytgan so'zlarim chin bo'lsa, beri kelgin. Uzun so'z zerikarli bo'ladi. Uquvli kishilar so'zni oz qilishadi. Shu so'zlar kifoya. Endi yana uquv, bilim bilan bog'lab so'zni ko'paytirma. Qolgan so'zlarni qardoshing yetkazadi».

Elig xatni tugatdi. Qalamni yuvdi, xatni quritib qattiq bog'ladi. Ustidan muhrlab O'gdulmishga uzatdi.

— Harakat qil, qanday tadbiri bo'lsa ham uni shaharga, qishloqqa kelgin, deb chorla. Nima tilagi bo'lsa, bu yerga kelgach, men ado etaman, — deb elig O'gdulmishga yana bir marta uqtirdi.

O'gdulmish: «Xo'p bo'ladi», deya o'midan turdi. U uyiga jo'nadi.

Yetib keldi uyga, u cho'kdi og'ir,
Uzoq o'yga cho'mdi — yumushi og'ir.

Yuzini yashirdi yerga rum qizi,
Olam rangi bo'ldi zangilar yuzi.

Joyiga cho'zildi, o'ylandi uzoq,
Qardoshiga aytar so'zin ushbu chog'.

Osmon bo'ldi misli qora qush rangi,
Olamni qopladi qora qush yungi.

Uyqu o'chdi, turdi o'midan sekin,
Qora tun ko'tardi sekin etagin.

Quyosh turdi, yerdan ko'tardi boshin,
Yorug' yuzli go'zal ko'rsatdi tishin.

IKKINCHI UCHRASHUV

O'gdulmish otini mindi. Ko'ngli shirin orzularga to'lib, yo'lga chiqdi. Tez orada qarindoshi tomon yetib bordi. Otdan tushib eshik tomon yaqinlashdi. Asta eshikni qoqdi. Ichkaridan O'zg'urmish chiqib keldi. Avval qo'l olib ko'rishdilar, keyin hol-ahvol so'rashishdi. O'zg'urmish savol nazari bilan qaradi. Ular orasida suhbat boshlandi.

Dedi: qardosh, nega orom bilmading?
Shubhasiz, bu yerga bekor kelmading.

Ochiq aytdim so'zni, eshitding uni,
Nega qiynagaysan bu qadar meni?

Nima deydi, eshit, ta'limni bilgan,
Yaxshi-yomonlarni ko'p sinab kelgan:

Kishini sinashga bir bor ko'rsa bas,
Suyar-suymasini tilda so'rsa bas.

Mis bilan oltinni farqlay olmasa,
Olib ozgina sir toshin sursa bas.

Javobda O'gdulmish dedi: ey oshman,
Menga achchiq qilma, chekma buncha g'am.

Xodimi ko'z ochsa ko'rar begini,
U ijro etadi aytsa begi ne.

Eligga yetkazdim bitiging, so'zing.
Barin aytdim, neki deding sen o'zing.

So'zingga javoban berdi u bitig.
Deya xatni berib, turlb qoldi tek.

O'zg'urmish maktubni o'qidi turib,
Bir oz o'yg'a toldi ma'man ko'rib.

O'zicha o'ylandi: «Bu qanday bo'ldi,
Qardoshim izimga buncha tikildi?!»

MUNOZARA

O'gdulmish javob berdi:

— Ey, qarindosh, so'zni eshitib, bilib ol. Eligning senga tilagi — ezgulik! U shu ezgulik tufayli o'ziga ham ezgulikdan ulush olmoqchi, xolos. Bu yerda qiladigan toat-ibodatlarining qanchalik yaxshi-yomonligi ma'lum. Shahar va qishloqlarda esa yana men aytgan bir necha ezguliklar mavjud.

Agar bu dunyo ezguliklarini olib kishining quti yuksaladigan bo'lsa, ular yovuz emas. Bu dunyo narsasini esa, xalqqa bersa, shular tufayli yuzini yorug' qilsa, ularni yovuz deb bo'lmaydi. Saxiylar saxiysi yanada yaxshi aytgan, ey ezgu kishi, uni sen o'qigin:

Moli bo'lsa, kishi aql, bilim o'rganadi, barcha ezgulikka qo'l cho'zadi. Bu mol bilan kishi tilak tilasa, mol-dunyosi bir yo'lak, ya'ni vosita bo'lib, yuqoriga ko'tariladi.

Olib berishga kishining moli bo'lmasa, barcha ezguliklarga ham uning qo'li qisqalik qilib qoladi. Bu ezguliklarni nega qoldirmoqchisan? Bu o'git-nasihatlarini nima uchun xohlamayapsan?

Senga aytgan so'zlarimga nazar sol. Haqiqat men aytganlarimda emasmi, aytgin-chi? Shunday bo'lsa, so'zlarimni ol, ey ko'ngli to'g'ri. Havasga asir bo'lma, ko'ngilni to'g'nila, kishilarga qo'shilib osoyishta yuring.

O'zg'urmish javob berdi:

— Ey qarindosh, meni g'amga qo'yding, oshimni og'uli qilding. Aytaylik, sen aytgan so'zlarni inobatga olib, elig xizmatiga borsam, eng avvalo xizmat qoidalarini bilishim lozim. Kirish-chiqish, o'tirish-turish qoidalarini bilgan yaxshida. Odamlardek xizmat qilish qoidalarini bilmasa, kishi mashaqqat tortadi.

Xizmatni bilgan kishi nima deydi, eshitgin. U sinab bilganlarning ozgina uchini chiqarib aytadi:

Beklar ishin qilmoq tilasang o'zing,
Ko'ngil, tilni sof tut, asragin so'zing.

Rasm-u odat bila o'rgan yumushni,
Yumush bilsang, yorug' bo'ladi yuzing.

Men odamlardan yiroqda qoldim. Urf-odatlarni, rasm-u qoidalarni ham bilmayman. U yerga munosib qilig'im ham, aytdigan so'zlarim ham yo'q. Begingga qanday xizmat qila olaman, qaragin, menga barcha eshiklar yopilgan. Nima uchun meni majbur qilasan, qattiq tutib elig xizmatiga undaysan?

O'gdulmish javob berdi:

— Gapim shu, uni ters tushunma, ey ko'ngli to'g'ri. Elig rasm-u odatlarga rioya qilish talabini sendan ko'taradi.

— Bu so'z ham yaxshi emas, — deb javob berdi O'zg'urmish. — Rasm-u odatlarni bilmasdan gangib yurish menga yarashadimi?

Elni yashnatis, uni boshqarish, idora qilishga, shuningdek, olamni obod qilishga beklar bunyod bo'lgay. Bu ishlar urf-odat, rasm-u qoidalar bilan amalga oshadi. Shundagina beklar qo'l uzatadi, uquv-idrokni ishga solib, bilim yuritadi. Bilimli, uquv-idrokli bo'lgan xalq boshchisi juda yaxshi aytgan:

«Olamni tutish uchun kishi uquv-idrokli bo'lishi, xalqni idora qilish uchun aqlli va yurakli bo'lishi kerak. Shundagina boshliqlarning kuchi ortadi, yov bo'ynini yanchib, undan o'chini oladi».

O'gdulmish javob berdi:

— Ey qarindosh, bular qiyin ish emas. Bu qonun-qoidalarni men bilaman. Men aytayin, sen ko'rib o'rgan. Kishi bilmasa, qonun-qoidalarni o'rganadi, so'ng tilagini topadi. Bu haqda bilimli kishi juda yaxshi aytgan. Bu so'zni ko'ngliga olmaydigan odamning bilimi puchdir:

Tug'ilgandan boshlab o'rganar odam,
Til so'zni o'rganar soat yetgan dam.

Kishi o'rganishdan dono bo'ladi,
Bilim bilgach, kishi aslo bo'lmas kam.

O'zg'urmish dedi:

— Sening tilaging shunday bo'lsa, mening bo'lak aytadigan so'zim yo'q. Bugun meni elig yoniga chorlamoqdasan. Aytginchi, xizmat turlari qanday bo'ladi. Ko'ngilga yoqarmikan, so'zlaringni tinglayin. O'rgana olarmikanman, qani, qonun-qoidalarini nomma-nom aytgin-chi?!

O'gdulmish bu javobdan suyundi.

— Oldingi gaplaring zakovatdan ancha uzoq edi, — dedi u. — Endi chin yo'lga kirding. Mayli, men senga xizmat qoidalarining hammasini tushuntiraman, sen diqqat bilan eshit.

O'GDULMISH O'ZG'URMISHGA XIZMAT QILMOQ URF-ODATLARINI O'RGATADI

Ikki turli bo'lar yumushchi kishi,
Yumush bilan har kun yuksalar ishi.

Biri yoshligidan yumushda bo'lar,
Yana biri o'sib, ulg'ayib kelar.

Ikkisi ichida sarasi deb bil,
Kichiklikdan ishga qo'ysa kim ko'ngil.

Bu kun aytar bo'lsam fikrimni o'zim,
Kichiklardan boshlab aytayin so'zim.

So'zni sirli tutsang, dard bo'lar faqat,
Inson ishonch bilan topar saodat.

Bunday odam ilk yoshligidan boshlab xizmatga kirishsa, o'zining ham, eligning ham xizmatlari o'nglanadi. U barcha ishlarga munosib va loyiq bo'ladi. Xodim tetik va qiligi butun bo'lsa, qut topadi, saodatga erishadi.

Mergan, dovqur yigitlarning ishi — o'q-yoychilik. Fe'li to'g'ri, ishonchlilar tamg'achi, ya'ni muhrdorlikka loyiq. Hisob-kitob ishlariga mohir kishilar uchun mos vazifa — xazinachilik. Yozuv-chizuv ustalari kotiblik lavozimiga muvofiq keladi.

Kishi qaysi ishda bo'lmasin, unga munosib xatti-harakatlar qilsa, sevinchga sazovor bo'ladi. Xizmat qilib, shu mehnati bilan tilagiga erishgan kishi nima deydi, eshitgin:

Xizmatda turadigan odam ehtiyot bo'lishi, tilini ham, ko'zini ham asrashi kerak. U ko'ngil va tilni rost tutsin, so'zlarini pishiq qilsin.

Barcha ishlar xizmat-yumush bilan ado etiladi. Ezgu kishilar ham xizmat chog'ida ayon bo'ladi. Shuning uchun ezgulikni istagan odam xizmat qilishi, mehnat bilan band bo'lishi kerak. Qilingan mehnat kishi yuzini yoritadi. Davlat boshlig'iga yaqin bo'lgan odam qulog'ini sog', ko'zini o'tkir tutsin.

Xulq-atvorlaringni me'yorida tutishga urin. Sendan so'z so'ralsa, so'zning to'g'ri-chinini ravon qil. Yaramas, yovuzlarga zinhor yondashma.

Bu aytilgan gaplar bajarilsa, kishining quti ortadi, ishi kundan kunga yaxshilanadi. Shundan keyin bir necha kasb-hunarlar, amal-martabalar sanaladi. Ular quyidagicha: lashkarboshi, hojib, kotib, o'galik, ko'k ayiqlik...

Kimki o'z xizmatiga loyiq ish tutsa, uning javobiga keladigan narsa — maqto'v va olqish. Bunga shubha yo'q.

Juda yaxshi degan bilimdon dono,
Noloyiq odamga ish berma aslo.

Bilim bu haqda yana ham yaxshiroq so'zlaydi: «Bilimsizga hech qachon qo'l berma», ya'ni uni o'zingga yaqin keltirmagin.

Aql-zakovati bo'lmagan kishidan bilim ham yiroq ketadi. Bilimsiz kishi elni buzadi. Zakovatsiz kishi ulug'likka erishsa, dastlab egasining boshini yeydi, ey elchiboshi. Shunga ko'ra:

Xodimni kerakdir kuzatmoq, sinash,
Zakosi tengi so'ng lozimdir siylash.

Xodim boshqalar uchun mehribon bo'lsagina, u uchun kishining ichi achishsa arziydi.

El begi bir qarasang, qut-saodatga o'xshaydi. Uning qo'li har qayerga yetadi. Bir qarasang, uning o't-olovdan farqi qolmaydi. U seni yondiradi, balolarga giriftor qiladi:

Yana yaxshi degan sinab bilgan er,
Yumush bilan o'sgan, tilak olgan er.

Qanday ezgu narsa donolar so'zi,
Ipak-shohi misol har so'zning o'zi.

Beklar seni qanchalik qadrlamasin, ehtiyot bo'l. Ular goho o't bo'ladi, goho suv. Ba'zan kuldiradi, ba'zan yig'latadi. Uch narsaga qo'shnilik qilmagin: biri tez oqar katta suv, ikkinchisi yonib turgan olov, uchinchisi esa beklardir.

Beklar arslonga o'xshaydi: maqtalsa, so'zi yumshaydi, g'azabi kelsa, tomir teshadi, qon so'radi.

Yana uchta ish borki, ulardan uzoq turganlarning yuzi qizil bo'ladi: biri qattqlik va xasislik, uni chetga ot. Yana biri yolg'on-yashiq'larga aralashma, oxirgisi — suqlik qilma. Bu uchala ishning ham tubi yo'qlikdir. Ular kishini xarob qiladi.

Seni hurmat qilganlarni e'zozla. Gerdayma, qo'lingni qo'ltiqlaring orasiga olib yurishdan ham saqlan.

O'ltirar chog'ida o'ringni bilgin,
Hech kimni past ko'rma, kishilik qilgin.

Bor ovozni qo'yib kulmagin sira,
Tubanlik bo'lar bu kishilar ora.

Boshqalarning oldida yonboshlab yotma. Yomon fe'llik qilib, uning so'ngida ezgulikni kutmagin. O'zingdan ulug'larning gapini ko'tarib yurma.

Uch narsadan chetda tur, ulardan asranmasang, muqarrar ravishda zarar qiladi. Birisi — kattalar gapini sir tutmoq. So'zni ham kishi o'z tani-jonini saqlagandek asrashi lozim. Ikkinchisi, shu so'zlarni kishi ko'cha-ko'ylarda yoyib yurmasin. Uchinchisi — yomon-yaramaslarga aralashishdan tiyilmoq. Shu ishdan qay birini qiladigan bo'lsa, kishining boshi ketadi.

To'lda o'tirgan bo'lsang ham, ichkariga boshqalar kirib kelsa, o'mingdan turib kutib ol. Sendan fikr so'ralsa, so'zni cho'zma.

Seni eshitsalar, so'zingda davom et, so'zingni bo'lishsa, o'sha yerda to'xtat.

Mehmonga taklif qilishsa, oshni odob bilan ye. Birovning oldidagi ovqatga qo'l cho'zma. O'zingga yaqin turgan joydan ol. Pichoq o'ynatmagin. Qo'lingga suyak olib, kemirib o'tirma. Boshqalarning osh-ovqatlarini tatib ko'rishdan asranish lozim, o'zgalarni zo'rlab-qistash yaramaydi.

Ayollarga o'xshab bemalol yemagin, ammo shoshilish ham zarar. Ayollardek seriltilot bo'lish ortiqcha. Bularga mulohaza yurit.

Qanchalik to'q bo'lsang ham, taklif qilingandan keyin ovqatdan yeyish lozim. Bu sening qadringni oshiradi. Qaysi bir ishni qilishga bel bog'lagan bo'lsang, unga astoydil yopish.

O'zingga tilasang uzun ehtirom,
O'zgani qadr etgin, ayo ezgu nom.

Ulug'ni ulug'la, keltir hurmatin,
Shunda sen olasan ulug'lik qutin.

Eshit, nima deydi, otalar so'zi
Otalar so'zida har ishning ko'zi:

Ulug'ni hurmatlash qadim odat, ko'r,
Ulug' kelsa o'zing oyoqda tik tur.

Ulug'ga yetishsa kichik hurmati,
Ulug' ham kichikka hurmat ko'rsatur.

Xodimning vazifalari mana shular, — dedi O'gdulmish.
So'zimni yaxshi tinglading, demak qiladigan ishlarni ham anglab olding.

Yumushni shu yanglig' bajarsa xodim,
Xizmati singadi, qut kelar doim.

Foydali yumushdan biri — shu, bilgin,
Bilgan esang, endi amalda qilgin.

O'zg'urmish endi saroydagi kishilar bilan qiziqadi. Ular haqida ham gapirib berishni O'gdulmishdan iltimos qiladi.

OTIM BO'LSIN DESANG EL ARO MANGU...

— Saroy ahli uch toifaga bo'linadi, — dedi O'gdulmish. Birinchisi — sendan ulug'lar. Ularni ulug'lab, so'zlarini qadrla. Donolar bu haqda juda yaxshi deyishgan:

Kichikka ulug'lik ulug'dan bo'lar,
Ulug'ga egilsa, kichik qut olar.

Ulug'lar so'zin tut, yumush qil, yugur,
Ulug' so'zin tutsang, tilak tez kelur.

Bulardan bo'lagi sening tengdoshlaring. Ularni o'zingdan uzoqlashtirsang yov, yaqinlashtirsang qadrdon do'st bo'lishadi. Oxirgisi — sendan kichiklar. Barcha achchiq-chuchuk ular bilan bo'ladi. Ular ishini o'rinlatsa, taqdirlash, gunoh qilsa, tartibga chaqirish lozim. Yoshlarni bekor, behuda qo'ymaslik, ishlarini so'rab-surishtirib turish shart. Ularni mensimay qo'yish xayolingga kelmasin. Ularga aytiladigan so'zlaringni tiyib tur.

Do'st-o'rtoqlarning ko'pi yaxshi. Ularni ko'paytirish — yaxshi xislat. Notanish kishi yov emas. Yovi bor kishida sevinch bo'lmaydi. Yovning soni kam bo'lsa ham zarari ko'p. Ezgu kishilarning birortasi yovdan foyda, naf keladi deb aytgan emas.

Nima deydi, eshit, donishmand bu on,
Necha marta ko'rgan yovidan ziyon:

Yoving bir bo'lsa-da, mingdir zarari,
Ming do'sting bo'lsa-chi, birga teng bari.

Kishi dushmanidan ko'rmadi nafni,
Agar ko'rgan esa, u mard sarvari.

Qo'ldoshlaring qaysi yo'lni tutsa, sen ham o'shanday qilgin, toki ular bundan sevinch topishsin. O'zingga tenglarni yaqin tut. Tengdosh tengdosh uchun — ko'rk. Yomon fe'l-atvor egalarini zinhor yaqin tutmagin. Ulardan ming-ming zarar bor.

Otim bo'lsin desang el aro ezgu,
Yomonga yondashma, buning yo'li — shu.

Tabiatga qarab o'mak olsa arziydi, undagi barcha narsa: odam ham, yilqi ham, qurt-qumursqa-yu qushlar ham o'z xili bilan yuradi. Ko'pchilikka bosh bo'lib, yaxshi-yomonlarni juda ko'p sinagan kishi nima deydi, eshitgin:

Chug'urchuqni ko'rdim, qiyqinib uchmoqda, sherigiga nazar solsam, ikkovi bir xil: unisi ham, bunisi ham qop-qora.
Yana:

Oqqush qo'shilmaydi qoraqushga, boq,
Qoraqush oqqushdan juda ham yiroq.

Uchar qushlar ham o'z sheriklarini ajratish uddasidan chiqar ekan, insonning bunga amal qilmog'i mutlaqo shartdir.

Do'stlik, yaqinlik ikki xil bo'ladi: biri ezgu niyatlar tufayli yuzaga kelsa, boshqa bir do'stlik shaxsiy manfaatlarni deb bo'ladi. O'z nafini o'ylab qilingan do'stlikka juda tez soya tushadi. Do'st kishining shunday hikmatli gapi mavjud:

— Do'stni foyda-zarar ichida sinash kerak. Sen do'st bo'lish uchun oyoq qo'ysang, o'zingni mahkam tut. Do'stning haqiqiy dilini bilmog'chi bo'lsang, sinash uchun unga tilingda g'azab qilib yoki yuzingni tugib, ya'ni qovog'ingni solib ko'r.

Do'sting senga qanchalik muhabbati borligini bilmog'chi bo'lsang, uning eng yaxshi ko'rgan narsasini so'ra. Shunda hamma narsa ayon bo'ladi. Shu ikkalasidan keyin ham u qovog'ini solmasa, bunday do'stni boshga ko'tarish, shirin jon bilan barobar tutish kerak.

G'iybatchi kishilarga yaqin turma. G'iybatchining tilida o't bor. Bu o't doimo yonib, lovullab turadi, unga

yaqinlashsang, kuyishing aniq. G'iybatdan fasod yoyiladi. G'iybatchining tili kesilishga mahkum.

Ta'magir kishi bilan ham yaqin turmaslik kerak. Ta'magir — yov. Uning ta'ma dardi tutsa, seni aka ham, uka ham deyaveradi. Ta'masi qonmasa-chi?! U sendan yuzini o'giradi. Seni ilgari sira ham ko'rmagandek tutadi.

Yaqinlarning ta'ma qilmasa, sendan g'am-qayg'ular ham yiroq ketadi. Shodlik chog'i ham, qayg'u yetishgan paytda ham do'st-jo'ralar qo'l keladi. Yaqinlarim ko'paysin degan kishi tuz-u nonni mo'l, yuzini ochiq tutadi, xasislik va tundlik qilmaydi. Oldingi ikki yaxshi qiliq kishi ko'nglini isitadi. Yaxshi-yomon damlarda uning ishlari amal olaveradi.

Ba'zi kishilar ozgina naf yoki zarar uchun yovlik qiladi, yovlashadi. Yovga naf bersang, u senga yaqin bo'ladi. Yovning ishi zarar. Uning nafi esa belgilik.

Eng yaxshisi, yov bilan yaqinlashish yo'lini qidir. Bu salomat yashashning eng to'g'ri usulidir.

ODDIY ODAMLAR HAQIDA

O'zg'urmish oddiy odamlar bilan muomala qilish, ular bilan munosabatga kirishish sirlari bilan qiziqadi. Mana O'gdulmishning javoblari:

— Ey xulqi go'zal, sen mutlaqo kerakli kishilar haqida eslatding. Eshitgin, bular haqida ham gapiraman. Shuni yaxshi bilginki, xalqsiz birorta ham ish bitmaydi.

Ularga aralash, qo'shil, qarindosh,
Ularga berib tur yemak, ichmak — osh.

Nima der, eshitgin, o'zin tutgan er,
Bilim bilgan, tilin tugib tutgan er:

«Bor so'zni so'z sanab tebranmasin til,
Ko'rib, o'ylab so'zla, keragini bil.

Uquvlini ko'rdim: oz-soz so'zladi,
Talay so'zladim deb o'kindi ko'p yil».

OLIM ILMI ELGA BO'LADI MASH'AL

Tag'in bir toifa donishmand, dono,
 Ular ilmi elga mash'al doimo.
 E'zozla ularni to bor imkoning,
 Bilimlarin o'rgan toki bor joning.
 Senga aytar yomon-yaxshini ular,
 Ulardir olamda sara, ezgular.
 Xayolingda bo'lsin bilimlari ham,
 Ular uchun etma shirin so'zni kam.
 Bulardir haqiqat tayanch-tirgagi,
 Bilimli diyonat asos-o'zagi.
 Olimlar yo'q esa edi dunyoda,
 Yemish ham kelurmi edi bunyoda.
 Ular ilmi bo'ldi xaloyiqqa nur,
 Yorisa, bu nurdan kishi yo'l topur.
 Munosib ulush ber shirin so'z bilan,
 Yedirgin, ichirgin yoniq, ko'z bilan.
 Tilingda koyima, bilib qo'y magar,
 Ularning dorisi bir qatra zahar.
 Hech qachon koyima, yedir osh-u non,
 Ularga ber obro', sharaf birla shon.
 Ilmin eshit, ishlat, tilin poylama,
 Yo fe'li, xulqini yomon, past dema.
 Ulardan keragi senga ilmi ul,
 Haqiqat sari to ayta bersa yo'l,
 Bular qo'y suruvda serka misoli,
 U qo'yni boshlasa, bo'lmas zavoli.
 Bularga qarab tur, boshingga ko'tar,
 Bu yorug' jahonda seni baxt kutar.
 Yana bir toifa bo'lar o'zgacha,
 Boqib ko'r, bilimi, fe'li o'zgacha.

YULDUZCHILAR HAQIDA SO'Z

Bundan bo'lak endi yulduzchilardir,
 Boqib ko'rsang, tamom bu nozik tadbir.
 Yil, oy, kun hisobi bularda bo'lur,
 Kerakli erur bu hisob, eng zarur.
 Bilayin desang gar, o'qi handasa,
 Shundan ochiladi hisoblar rosa.
 O'qi zarb-u qismat, tugal bil kasur,
 Tugalga tugal bo'l, etmagin qusur,
 Ta'zif, tansif ishin o'zing yetuk bil,
 Bularni bilgach so'ng adad jazri qil.
 Yana jam-u tafriq, masohatka o't,
 Yetti qat falakni xor-u xascha tut.
 Tilasang, so'ng jabr-u muqobilga boq,
 Keyin Uqlidusning eshigini qoq.
 Desangki, sen o'zing bir ishni qilay,
 Bilmoq kerak paytin: qaltismi qulay.
 Kun, oy qutlug'i bor, yana qutsizi,
 So'ra, qutlug'in tut, ey elning ko'zi.
 Bular qayg'usin qil, holiga qara,
 Dashnom berma, qilma ko'nglini yara.

SHOIRLAR — SO'Z TERUVCHILAR

Endi shoir qoldi, u — so'z teruvchi,
 Tilda olqish yoki so'kish beruvchi.
 Qilichdan o'tkirroq bularning tili,
 Yana qildan nozik xotiri yo'li.
 Har xil nozik so'zni anglay desang gar,
 Bulardan eshit sen so'zni sar-basar.
 Dengizga kirar u dil bilan tugal,
 Gavhar, inju, yoqut chiqarar misol.

Ularni asra, tut ezgu va omon,
 Shoirlar nazdidan qolmoqlik — yomon.
 Agar ezgu maqto'v tilasang o'zing,
 Bularni sevintir, yorug'dir yuzing,
 Neni so'rar bo'lsa, hozir qil darhol,
 Ularning tilidan o'zni asrab ol.

DEHQONNING QO'LI KENG

Tag'in bir toifa bo'ladi — dehqon,
 Kerakli kishilar bular har qachon,
 Bular bilan yaqin bo'lg'in hamisha,
 To tomoq tashvishin bilmasdan yasha.
 Qimirlagan jonga naf berar ular,
 Yeyish-ichishga jon bergan shular,
 Nafas olgan butun tirik jonivor,
 Dehqondan bo'lmog'i kerak minnatdor.
 Shubhasiz senga ham kerak bu kishi,
 To tugal hal bo'lsin tomoqning ishi.
 Bular bilan birga bo'la ber, qardosh,
 Toza bo'lar bo'g'zing, halol kelar osh.
 Saxiylikda yo'qdir aslo unga teng,
 Uning bor vujudi: fe'li, dili keng.
 Undan rizq topadi qimirlagan jon,
 U bois bor jonzot yashaydi omon.
 Bularga qo'shilgin, aralash o'zing,
 Doim yaxshi so'zla, ochiq tut yuzing.

SAVDOGAR — NOMINGNI ELGA YETKAZAR

Bundan bo'lak gurnh qoldi — savdogar,
 Savdo bilan tinmay olar foydalar,
 Ularda bo'lar bu olam orzusi,
 El-yurt go'zalligi, sara, ezgusi,

Tug'ardan Botarga yetkazib qadam,
 Tilagan tilaging yetkazar bekam.
 Turli-tuman noyob, olam tansig'i
 Bularda bo'lur, ey bilimdon, saxiy.
 Bo'lmaganda edi bu el barisi,
 Qaydan kelar edi suvsar terisi.
 Xitoy karvoni tug' tikmasa agar,
 Qaydan yetar edi ipak-shohilar.
 Savdogar yurmasa olamni kezib,
 Ko'zda kim ko'rardi injuni tizib.
 Sanay bersa bu xil, ancha gap ko'pdir,
 Tilni tiysa ammo so'z cho'zmay xo'pdir,
 Shunday bo'lar barcha savdogar to'liq,
 Ularga aralash, doim peshvoz chiq.
 Uringin, ularni asra, ezgu tut,
 Shunda ezgu noming yoyilishin kut.
 Eldan-elga nomni eltuvchi bo'lar,
 Yomon-yaxshi bo'lsin, ular yoyishar.
 Agar senga oz-ko'p sovg'a qilsalar,
 Evaz qaytar, toki sevinch olsalar.
 Nozik bo'lishadi hisob-kitobda,
 Bunga rioya et qo'shilgan tobda.
 Nima der, eshitgin, kezib yurgan er,
 Boshidan kechirgan, ko'pni ko'rgan er:
 Nom yoymoq istasa kimki jahonda,
 Musofirmi ezgu tutsin har onda.
 Chinakam dong yoymoq agar istasa,
 Savdogarga bersin ezgulik hissa,
 Ey o'g'il, qilsang gar ezgu nom orzu,
 Musofir karvonni tuta ber ezgu.
 Savdogarga qo'shil faqat shu xilda,
 So'ng shodon yashagin sevinchda elda.

CHORVADOR — HAMMA HAYVONLARGA SARDOR

Bulardan bo'lagi bo'ldi chorvador,
 Hamma hayvonlarga ulardir sardor.
 Butun, chin bo'lurlar, yo'q yer—bog' mulki
 Kishilarga tushmas ularning yuki.
 Kiyim, ovqat, yana ot, ayg'ir, baytal,
 Yukchi hayvon unda bo'lar mukammal.
 Qimiz-u sut yo yung, yo suzma, qurut,
 Namat, kiygiz bo'lar chorvadorida but.
 Foydali kishilar bo'lar bu bo'lak,
 Bularni ham ezgu tutmog'ing kerak.
 Qo'shilgin, qorilgin, yedir ham ichir,
 To'g'rilik ichida tiriklik kechir.
 Neni so'rsa bergin, kerak bo'lsa ol,
 Chindan ko'rdim: ular bilmas hiyla, ol.
 Bulardan tilama tartib-qoida,
 Bir oz kenglik bo'lar fe'li-royida.
 Bu xil bo'lar barcha ahli chorvador,
 Qo'shilsang, so'zim tut, senga nafi bor.

HAYRATLI ISHLARNING EGALARI

Yana bir toifa — hunarmand bo'lar,
 Tiriklik tilashib shu ishni qilar.
 Bular nafi senga ko'p bebahodir,
 Kerakli, yaqin tut uni, bahodir.
 Temirchi, etikchi yana o'ymakor,
 Bo'yoqchi, rassom ham o'q-yoychilar bor.
 Olam bezaklari ularda bo'lar,
 Hayratli ish-amal egasi — shular.
 Bular bilan qo'shil, qorishib turgin,
 Ularni sevintir, o'zing shod yurgin.

Ishing qilsalar, haq bergin ishga teng,
 Yedir, ichir, tutgin oziqlarin keng.
 G'iybat qilishmasin seni xalq ora,
 Yaxshi bilgin, noming bo'lmasin qora,
 Yana yaxshi degan bilimli so'zin,
 Dilin poklab, xalqqa yoqtirib o'zin:
 Tiriklik tilama, ezgu ot tila,
 Ot ezgu esa shu — tiriklik, bil-a!
 O'zing o'lib, oxir qolar bu oting,
 Noming ezgu bo'lsa tatir hayoting.
 Nomi yomon bo'lib tarqalsami sal,
 Tirik turmagani u uchun afzal.
 Tiriklik — qisqa, sen tila ezgu ot,
 Yomon emas, qilgin nomni mangu ot.

KAMBAG'ALLAR HAQIDA SO'Z

Bulardan bo'lagi beva-bechora,
 Yedir, ichir, qilgin dardiga chora.
 Duochi erurlar senga, ey qardosh,
 Ko'p ezgu narsa bu duo, qarindosh,
 Elda qo'shilajak shu xil ko'p kishi,
 Seningmi tushar yo ularning ishi,
 Ishlari tushganda yetkazgin haqin,
 Senga sodiq bo'lar barcha ham yaqin.
 Cheksiz huzur olar shu shirin joning,
 Noming ezgu bo'lar, yoyilar shoning.

O'G'IL-QIZ TUG'ILSA...

O'g'il-qiz tug'lsa, yaxshi bilki, bas,
 Uyda tarbiya qil, boshqa yerdamas.
 Ustozning yaxshisin tanla albatta,
 O'g'il-qiz pok o'sar, yomondan chetda.

O'g'il-qizga o'rgat bilim ham odob,
 Baxtga yor bo'lar u, bo'lmagay xarob,
 O'g'ilga xotin ol, qizni erga ber,
 Qayg'u-g'amsiz yana, ayo qutli er.
 O'g'il topsin san'at-hunarda kamol,
 Bu hunar bilan u tera berar mol,
 O'g'ilni tergab tur: bo'sh qo'yma zinhor,
 Benaf, bebosh bo'lar, yugurar bekor.

ULUG' BO'LSANG, KAMTAR TUTGIL O'ZINGNI

Yana ezgu tutgin qo'ling ostini,
 Yedirgin, ichirgin, but qil ustini.
 Ortiqcha mashaqqat yetkazma aslo,
 Ular uchun senga yetadi jazo.
 Ular bo'ldi kichik, sen ulug' axir,
 Ulug' kichik uzra bo'lar keng bag'ir,
 Ulug' bo'lsang kichik tut endi ko'ngil,
 Ulug'ga kamtarlik yarashar, o'g'il.
 Nima deydi, eshit, uquvli senga,
 Bu so'zni ishga sol, bilimli keng-a:
 «Agar uzun qilsang xalq uzra qo'lni,
 Kichik tutsang nafli ko'ngilni, tilni.
 O'zingni unutma, yo'riq buzmagin,
 Qut keladi tutsang shu sog'lom yo'lni».
 Tuz-non — dasturxonni yana kengroq tut,
 Oting ezgu bo'lar, kela bergay qut.
 Kirimga yarasha chiqimni qara,
 Kirim-chiqim bilsang berar samara.
 Qo'ling qisqa bo'lib qolsa mabodo.
 Birovlarga yuking solmagin aslo:
 Sevaring ishingga qo'lin sunmagay,
 Seni sevmaguchi kulib tinmagay,
 Arzimas tutadi oshna, qardoshing,

Ko'ngil yaralanar, xam bo'lar boshing.
 Kishi ezgusiga qo'shilib yasha,
 Kishi bo'l, doim et kishilik pasha.
 Ulug' yo'lga tutma uy-joyni yaqin,
 Balo yuz uradi, bilib qo'y tag'in,
 Ziqna qo'shni tutma, ochofatni ham,
 Do'nglikdan uzoq tur, e fe'li ko'rkam.
 Bu uch qo'shnilikning nafi yo'q aslo.
 O'rin qoplab bo'lmas, etsa u balo.
 Uy olmoq tilasang qo'shnisin so'ra,
 Yer olmoq tilasang, yer-suvin ko'r-a.
 Yomonga qo'shilm — ko'r-maysan zavol,
 Fe'lni to'g'ri tutgin, yo'rg'a ot misol,
 So'zni o'ylab so'zla — yasha qayg'usiz,
 Bekor berma vaqtni — chekmaysan afsus.
 Gerdayma ko'p ortiq — olqish olasan,
 Xasis bo'lma aslo — qarq'ish olasan.
 Nima deydi, eshit, nozik dil kishi,
 Kishiga kishilik bo'lgan har ishi.
 Desang: ezgu nomli bo'layin o'zim,
 Saxiy bo'l, uringin, shunga, ey qo'zim.
 Boshim ko'kka tegsin desang sen yurib,
 Bilim bilan qilgin bor ishni ko'rib.
 Olamga yoyilmoq tilasa oting,
 Mehmonni ezgu tut, yugurar oting.
 Ezgulikka yetay desang sen agar.
 Nafsingni tiyib tur, bo'lma ta'magir.
 Juda yaxshi degan tabarruk inson.
 Bu so'zni ishga sol, ey fe'li yomon:
 Bu nafsingga berma orzu va o'yin,
 Tilak topsa, qilar egasin o'yin.
 Ezgulik topsa, u qilar yomonlik.
 Yomon bo'lsang, senga beradi bo'yin.

MEHMONDORCHILIK FAZILATI

O'zg'urmish bu javoblardan qanoat topdi. Biroq uning so'raydigan savollari ko'p edi. Shuning uchun u yana O'gdulmishga murojaat qiladi:

— Men kishilar orasiga kirsam, tabiiyki, ular bilan muomala qilishim kerak. Axir, meni oshga — mehmondorchilikka undab turishlari bor. Buning aksicha, men ham boshqalarni uyga taklif etishim kerak. Lekin men qanday borishni, u yerda o'zimni qanday tutishim lozimligini ham bilmayman. Bularni ham menga ochiq qilib aytib ber, yaxshilab tushuntir.

O'gdulmish yana javobga tutindi:

Juda turli-tuman mulozim kishi.
 Turli-tuman bo'lgay qo'noqlik oshi.
 Nikoh taomidir ular birisi,
 Dunyoga kelsa yo o'g'ilmi qizi.
 Chaqirgay seni yo qarindosh-urug',
 Yaqin do'stlaringmi, kichik yo ulug',
 Yo marhum nomiga oshi azadir.
 Yo unvon olib, vajah — ovozadir,
 Nima bo'lmasin bu ziyofat, yemak.
 O'ylab ko'r: borish yo bormaslik kerak,
 Taklif etsa do'st-u qarindoshlaring,
 Bor-u namoyon et tuzuk hunaring.
 Agar taklif etsa seni yot-o'zga,
 Ozmi-ko'p tamaddi qilib tur ko'zga,
 Chaqirishsa agar yaqin qo'shnilar,
 Yoki do'sting esa ko'ngling ham tilar.
 Ular uyiga bor topib sen evin,
 Ularni sevintir, o'zing ham sevin,
 Agar osh qilishsa o'zingga atab,
 Borgil odamiylik burchini o'tab.
 Agar bo'lsa bundan bo'lakcharoq osh,
 Borib yurma, unda qiynaladi bosh.

Notugal bo'lsami o'sha ziyofat,
 Ko'ngil shodligiga yetadi ofat.
 To'polon chiqarga yo masti badnom,
 Singib ketmaganday bo'lar bu taom.
 Ko'zi to'q kishidan o'rmak ol, o'yla,
 Suqlik etma — obro' ketar bir yo'la.
 Nima deydi, eshit, nafsni tiyuvchi.
 Kuch topib, nafsini tiyib qo'yuvchi:
 Kishi pasti bo'lma, bo'g'iz moyili,
 Nafsing deya bo'lma tomoqning quli.
 Necha obro'li, zo'r, dono, botir er,
 Bo'g'zini tiyolmay oxir bo'ldi yer.
 Birovlar qozonib shuhrat el aro,
 Tiya bilmadi nafs — yuz bo'ldi qaro.
 Necha boyni ko'rdim nafsning tutquni,
 Nafsi xarob qildi oqibat uni.
 Bo'g'iz quli bo'lma, ey nafs buzuc,
 Qul bo'lsang chorasi topilmas tuzuk.
 Necha turli oshda bo'lar esang sen,
 Odob bilan osh ye, bilar egang sen.
 Ulug'lar qo'lini cho'zmaguncha to,
 Odoblim, qo'lingga olmagin g'izo.
 Bo'lak qarshisiga uzanma sira,
 Olib yo o'zingga bo'lsa ro'para,
 Qanchalik to'q bo'lma, olib turgin osh,
 Odamga qarab osh yeyishar, qardosh.
 Nima olsang tashla, chayna maydalab,
 Puflamagin ammo ovqatga qarab.
 Yemakni surmagin o'zingga yaqin,
 Ozor bermasin bu qilig'ing tag'in.
 Ta'lim-qoidani bilolmas kishi
 Gurungga qo'shilsa, yurishmas ishi.
 Taomni shodon ye, qo'lingga olib,
 To bekach sevinsin nazarin solib.
 Juda yaxshi degan bu haqda hushyor,

Boqib ko'rsang unda rangin ma'no bor:
 Kishi ko'ngli go'yo nozik bir shisha,
 Sinib qolmasin u, etgin andisha.
 Kishi ko'ngli sinsa, ketar halovat,
 Yaqinlik buzilar, yetib falokat.
 Yaqinlik tilasang, bo'lg'in ahli dil,
 Ko'ngil sinmog'idan uzoqlasha bil.
 Taom yemog'ingda bo'larkan me'yor,
 Sihat-u solimlik bo'lar senga yor.
 Ochofat kishining ozig'i — balo,
 Ozig'i balomi, unga ne davo?!
 Bu dard yopishsami, qiynalar odam,
 Agar emlamasang, shoshirar har dam.
 Juda yaxshi degan shifokor hakim,
 Hakimlar so'zini yomon deydi kim:
 Kasallikdir asli o'linga doya,
 Kasallik kelibdi — o'lim hamsoya.
 O'lim belgisi shu, balo-yu ofat,
 U bir kulfat erur, bilmas nihoya.
 Kishiman deguvchi kishi doimo,
 Sovug'-u issiqni qilsin mosuvo.
 Eng avval bilib ol: nechuk mijozing,
 Nima ko'p bo'lar-u nimadir ozing.
 Issiq ko'pmi yoki sovuqlik, kuzat,
 Sovug'ing oshsami, issiq yeb tuzat.
 Bahor fasli bo'lsa, yigitlik oning,
 Sovuq iste'mol qil — tezlashar qoning.
 Yoshing qirqdan o'tib, yil-oy esa kuz,
 Issiq, narsa bilan mijozingni tuz.
 Yoshing oltmish esa, agar qish chog'i,
 Qo'lingda tutilsin issiqlik bog'i.
 Quruq sovuq ortsa taningda agar,
 Ho'l issiq hozirla — u tezda ketar.
 Ho'l sovuq, qilsa gar o'zingga ziyon,
 Quruq narsa foyda qiladi ayon.

Sovuqmijoz esang, issiqlikni bil,
 Issiq bo'lsa, sovuq yemishlarni qil.
 Mijozni neligin qilolmasa hal.
 Bir o'rta me'yorga qilsin u amal.
 Bu yanglig' tutilsa odamda mijoz.
 Tirikligi kechkay farovon-u soz.
 Nima der, eshitgin, tabibning so'zi,
 Buning ma'nisin uq, mudom, ey qo'zim.
 Mijozingni aytay, ta'riflayin, boq:
 U qizil, sariq ham qora, bo'ldi oq.
 Ularning birisi biriga ofat,
 Yaqinlashsa yovlar, yanchilar shu choq.
 Zakovati yetsa — ne tarzda mijoz,
 Yarashiq ne esa, uni yesa soz,
 Odam farqi hayvon aro mana shul,
 Mijozga mosini yemak, ey o'g'il.
 Nima der, eshitgin, dono oqsoqol,
 Bema'ni atamay, buni uqib ol,
 Kishi qirqqa kirib, mijoz bilmasa,
 U yilqi sonidir necha so'zlasa,
 Zamon o'tib dono bo'lmasa inson,
 Uni inson dema, de yilqi, hayvon.
 Nazar solsang yaxshi so'z degan tabib:
 «Ovqatni oz yegan yuradi kulib».
 Sog'liq tilasang gar bedard, bekasal,
 «Oz» degan dorini yegin har mahal,
 Ko'rayin desang gar sen uzoq umr,
 Tez-tez til go'shtini qilgin tanovul.

ZIYOFAT ODATI

Agar sen chorlasang uyingga mehmon,
 Oldin taraddud qil, ey dono inson.
 Pok bo'lsin osh-u non, uy-joy, to'n-to'shak,
 Bergan tuzing manzur bo'lmog'i kerak.

Yemoq-ichmoq, bo'lsin pokiza, ezgu,
 Qo'l cho'zganda bo'lsin havas va orzu.
 Taklif etmasang-ku aybi bir bo'lar,
 Chorlasang, u ko'rib, birni ming qilar.
 Do'st-u qardoshlaring uzoq va yaqin —
 Barini chorla, to o'tagin haqin.
 Keluvchisi kelar, kelmasa agar
 Shu sabab dili ko'p shodlanib qolar,
 Tomoq quli bo'lsa, axir ko'p yomon,
 Keki o'lsa qolar, yurar ko'p zamon.
 Nazorat qil, tutgin barchaga suv, osh,
 Kechikkanlar bo'lsa, xoh keksa, xoh yosh.
 Ovqat yesalar so'ng, tutgin ichimlik,
 Ne tilasa bergin, bo'lar singimlik.
 Ulug'lar oshni yeb, bas qilsa agar,
 Kichiklarga ovqat uzat sar-basar.
 Barisiga yetkaz, ta'na etmasin,
 So'kishmasin ular, nahor ketmasin.
 Quyuq-suyuqdan so'ng shira-sharbat qil,
 Bular bilan meva qo'ygin quruq-ho'l.
 Chorlanuvchi to'rt xil bo'lar doimo,
 Boruvchi ham to'rt xil bo'lar, ey dono.
 Ba'zisi bir taklif bilan borsalar,
 Osh-ovqatni yeydi nima bersalar,
 Yana o'z uyiga chaqirmas kishi,
 Bosh burkab yeyilar uyida oshi.
 Tag'in bir toifa borib yer oshni.
 Taklif etar o'zi yana qardoshni,
 Yana bir bo'lagi oshga bormagay,
 Bo'laklarga burda nonin bermagay.
 U — o'lik, tirikka sanama hech ham,
 Qo'shilma, u bilan qo'ymagin qadam.
 Biri oshga bormas hech qadam qo'yib,
 Ammo tez-tez chorlar so'qimlar so'yib,
 Bulardan eng ezgu yo'riq shu erur.

Dono maqtagan fe'l to'liq shu erur.
 Xohi borgin, xohi bormagin oshga.
 Nafsingni tiy ammo, salomat yasha,
 Ko'p yegan odam chin xasta bo'ladi.
 Yuz sariq, joyi-chi, pastda bo'ladi.
 Tabib so'z aytibdi, qara, bunga teng,
 Mijozni biluvchi, bilim, ko'ngli keng:
 Dardga sabab bo'g'iz — yeyilgan oshi.
 Kishini dard qaritar, tugamas yoshi.
 Bo'g'izni tiyib yur — sen dardsiz yasha.
 Bu darddan qilinar qizil yuz ishi.
 Bu yanglig' bo'lar, ko'r, ziyofat ishi,
 Chorlaganda borsa yo kelsa kishi.

Kishi tashvish chekib mol-dunyo yig'sa-yu, o'zi bu dunyoda ko'p qololmasa, bu yumushlardan nima naf bo'ladi? Kishi bu dunyoni deb yelib-yugursa, toat-ibodat ishi to'xtab qoladi-ku?!

Sen eshigingma kelganingdan beri toat ishlarim tamoman to'xtadi. Yakkaga yaqinlik shu qadar bo'lsa, meni undamagin, bu — zarar.

Qishloq, shaharga — odamlar orasiga borsam, mening barcha toat-ibodatlarim qolib ketadi. Men yigitlikdan o'tib bo'ldim, endi qaridim. Tun-u kun tavba-toat bilan yashamoqchiman.

Bilimi daryo kabi keng bo'lgan kishi shunday degan: «Kishi qarilikning ishini yigitlikda qilishi lozim. Odam qarisa, kuch ketadi, o'ylagan ishlarini bajarish uchun umri ham yetmaydi».

Kichiklikdan fe'lni ezgu tutish lozim. Ulug' yoshga yetishgach, yoshlik o'ti o'chadi.

O'ZG'URMISHNING UZRI

O'zg'urmish bu so'zlarni huzur bilan eshitdi.

— Sen aytgan so'zlarni kimda-kim tugal bilib, o'rganib olsa, olamda bor tilaklarini topadi, — dedi u O'gdulmishga. — Ammo menda boshqa andisha bor.

Ne ezgu bo'lar, ko'r, yigitlik chog'i,
Ezgulikning ortib borsa salmog'i.

Ne ko'rksiz bo'lar, ko'r, qarigan kishi
Qo'lida qilinsa yigitning ishi.

Bu dunyo moli — tiriklik uchun. Tiriklik tugasa, molning zavoli ham shu-da! Narsa, mol-dunyo yig'ib umr o'tkazsang, o'lganingdan keyin ular kimga qoladi?!

Deylikki, elig xizmatini qilayin, el-yurt urf-odatlarini o'rganayin. Ammo, baribir, oxir-oqibatda o'ladigan bo'lsam, bularning nafi nima? Axir bizga tegadigani ikki gaz bo'z xolos!

Dunyoga mashhur bo'lgan ne-ne zotlar ham hozir yo'q-ku! Men dunyoning orzu-o'ylarini yig'ishtirib qo'ydim. Meni tinch qo'y.

Men uchun to'n — qo'y yungi. Ovqatim — arpa osh. Ammo shular bilan ham mening kunlarim tugal, hayotim bekam-u ko'st. Mehribon kishining so'zlarini eshit, nima degan:

Olamdan yetishdi menga ish o'ngi,
Kepak oziq bo'ldi, kiyim — qo'y yungi.
Shakardan shirinroq kepak bo'tqasi,
Bu juldur kiyimim — ipaklar tengi.

Yegu-ichguni qorin to'yguncha iste'mol qil. Arpami, bo'tqami, qorningni to'yg'azsa kifoya. Ko'moch ye, go'ja ich, ammo moldek tashlanma — mijoz buziladi. Lazzatlar ketidan quvma, buning oxiri — azob.

Qorning bir marta to'ysa, ikki kun yurishing mumkin. Bir to'n kiysang, u ikki yilga yetadi. Mana shu ikkisi uchun o'zimni qul qilib, kishining ishini qilsam, yarasharmikan?!

Bugun davlat tilagingga mos bo'lib turibdi. Biroq unga ishonma, u tezda ketadi. O'limni hech qachon unutmaslik kerak. U pistirmadan chiqqanday paydo bo'ladi. Dono va sergak kishi: «O'limni unutma, u balo keltiradi», degan. Uning gaplariga quloq ber:

Talay to'pni tarqoq qilgan shu o'lim.
O'limni o'ylasam, qaltirar qo'lim.

Men-men deganlarning «men»i qolmadi.
Naf bermadi aslo yiqqan mol-holim.

Mening bilganlarim mana shular.

Sizlarga mendan nafli so'z kerak, bundan bo'lak foydali tomonim yo'q. Shuning uchun elig meni o'z holimga qo'ya bersin. Faqat men aytganlarga amal qilsa kifoya.

Eligdan men uchun kechirim so'ra. Ey qardoshim, ko'nglingga malol keltirmasang, shu so'zlarimni yetkaz.

O'gdulmish bu so'zlarni qabul qildi. Ular omonlashishdi.
O'gdulmish uyga kelib, o'ygaga cho'mdi.

U eligga bor gaplarni yetkazdi. Elig bu so'zlarni ancha mulohaza qilib ko'rdi.

Ey O'gdulmish, dedi yana bu xoqon.
Uni chorlamodan maqsad shu zamon, —
Sabab bo'larmidi ezgulik ishga,
Ko'ngil qolmasmidi ortiq tashvishga.
Tirandi, unamas bu yon kirishga.
Yo esh-to'sh, qardoshlar yuzin ko'rishga.
Uning deganlari bari chin, sara.
Yana zo'rlar bo'lsak yarashmas sira.
Senga ham yuk tushdi tashvishda yurib,
Tilda so'zing aytding, yugurding horib.
Kutaylik, ko'raylik yana bu ahvol
Ne tarzda tugaydi oxir, ezgu fol.
Qora tun ichidan bo'lar bo'lgu ish,
Yorug' kun yoritur uni, ezgu esh.

Elig so'zini tugatdi. O'gdulmish ham uyiga ravona bo'ldi. Shundan keyin oradan kunlar o'tdi. Ammo elig o'ydan bo'shamadi. Nihoyat, u O'gdulmishni yana chorlab qoldi.

— Qarindoshingni poytaxtga taklif etdik, ammo u kelmadi, — dedi Kuntug'di. — Endi fikrim o'zgardi. Sen

bir chora topginki, uning yuzini bir marta ko'rayin. Yo uning o'zi buyoqqa kelsin, yoki uning huzuriga o'zim borayin. Maqsadim — ziyorat.

O'git, pand, nasihat bersin u kishi,
Keyin qaytsin, qilsin ne bo'lsa ishi.

O'gdulmish:

— Bu gaping chindan ham yarashiq va ko'rkam ko'rinadi. Bu bo'ladigan ishga o'xshaydi. Borayin, unga bu so'zlarni aytayin. Elig ovora bo'lib bormasin, yaxshisi uni shu yoqqa olib kelayin. Ammo sen yana bitta maktub yozib ber, toki bu gaplarga O'zg'urmishning o'zi ishonch hosil qilsin, — dedi.

— Maktub yana nima uchun kerak? — hayron bo'ldi Kuntug'di.— Sen o'zing borsan-ku, shuning o'zi kifoya qilmaydimi? Maktub ishonchsiz kishilar uchun bo'ladi. Sendan ishonchliroq kim bor?!

Yag'mo begi ne der, eshit bu so'zin,
Butun ish ichida pishirgan o'zin.
Elchiga ishonsa, bitig ne kerak?
Kechig sayoz bo'lsa, etik ne kerak?
So'zing tilga chiqar, eshit uni ham,
Yana bir bitig, ey tetik, ne kerak?

Bu unchalik qiyin ish emas. Men o'zimni olib qochayotganim ham yo'q. Shugina taklifga maktub ne lozim? O'zing ishonchlisan, shu yetadi.

U kelsin, uchrashsin, so'ng, mayli, iziga qaytaversin. Uni zo'rlab, majbur qilib olib qolmayman. Sen ham uni qistayverma, taklif qilsang, yetadi. Bordi-yu bu yerga kelmasa, men o'zim uning huzuriga borayin. Uning yuzini bir marta ko'rib, keyin ortga qaytayin.

— Xo'p, juda yaxshi. Men bu orzularingni tugal qilish uchun yana bir marta urinib ko'raman, — dedi O'gdulmish. So'ng uyiga yo'l oldi.

UCHINCHI URINISH

Qizg'ish quyosh yuzi o'ngdi bus-butun.
 Toza bo'ldi osmon misoli oltin.
 Quyosh tortdi yuzga sariq za'faron,
 O'zin qildi mayna rangidek jahon.
 Osmon rangi misli dilbar qiz qoshi,
 Jahon bo'ldi go'yo habashlar boshi.

O'gdulmish tamaddi qildi, yuvinib, dam olish uchun to'shagiga cho'zildi. Bir oz mizg'ib tashqariga quloq tutdi: bulbul navo qilar edi. Uning uyqusi o'chdi. Yana tashqariga qaradi.

Osmon qora ko'ylagini yirtmoqda edi. Yorug' yuzli go'zal qomatini ko'tardi. O'gdulmish qo'zg'aldi. Kiyinib, otini minib, qardoshi tomon yo'l oldi. O'zg'urmishning uyiga yaqinlashganida otdan tushib, eshikni taqillatdi. Ohista tovush qildi.

Tashqariga chiqib kelgan O'zg'urmish hayron qoldi.

O'zingni qiynaysan nega kuch bilan?
 Nega yopishding sen menga o'ch bilan!?

Ichkari kirgin, yur, menga ayt so'zing.
 Nega qaytib kelding yana sen o'zing?

Ular ichkariga kirishdi. O'zg'urmish qosh-qovog'ini uyib oldi. O'gdulmish tashrif sababini bayon etdi:

Sen aytgan so'zlarni buzmay, benuqson,
 Eligga yetkazdim, etdim xo'p bayon.
 Seni o'z holingga qo'ydi ziyoda,
 Faqat bir tilakni etdi ifoda.
 Meni so'zchi qilib jo'natdi oxir,
 Bunga koyinmagan, ey mard, bahodir.
 Har narsaning haddi fursatlari bor.
 Fursatdan o'tkazma ishni, ey nomdor.
 Zakovatli degan ushbu ishga mos.
 Har ishga bo'ladi ushbu so'z asos:

«Vaqtidan o'tkazma ishni hech qachon,
 Ishdan yiroq tushding vaqtni bergan on.
 Bor ishning munosib, tengi bo'ladi.
 Munosib, teng bilan har nima eson».
 Eligda o'zgardi oldingi tilak,
 Ziyoratga chorlar, sen bergin ko'mak.
 Borib ko'r yo kelsin o'zi sen tomon.
 Sening suhbatingni qilar u armon.
 Bundan zarar yetmas senga hech zarra.
 Menga ishon endi, ey bag'ri yara.
 O'zg'urmish dedi: bu so'zlar mukammal,
 Zakovatga yaqin, ey ko'ngli tugal.
 Bu so'zga egildim, berarman bo'yin.
 Ziyorat qilayin uni men bu kun.
 Bundan oldin bormas edim men aslo.
 O'z nafin tilardi elig mutlaqo,
 Uni qo'ydi, tutdi haq yo'lni shu dam.
 Haq yo'lni tanladim, qo'ydim men qadam.
 Men o'zim borayin, elig kelmasin,
 Menga yetsin tashvish, elig olmasin.

Endi sen borgin, Eligga mening so'zlarimni yetkaz.
 Yorug' kun qoraysa, oy ko'rina boshlasa, men boraman,
 sen joy hozirlab qo'y. Meni o'z uyingda kutib turgin.
 O'gdulmish bu javobni eshitib suyunib ketdi.

— Bu juda ko'rkli bo'ladi, — dedi u. — Eligning
 joniga sevinch kiradi.

Quyosh yerga qaytib, dunyo ko'mir rangini olsa, uyda
 kutib turaman, sen uchun hamma hozirliklarni ko'raman.

Shundan keyin O'gdulmish otini minib yo'lga ravona
 bo'ldi. Eshitgan so'zlarini eligga yetkazdi. Elig:

Dedi: ezgu bo'ldi ishimiz bari.

Rostdan chin bo'lsa gar u deganlari.

Elig so'rar: o'zi keladi qachon,

Uchrashuv joyimiz qayer, bilag'on?

O'gdulmish donishmand O'zg'urmishning kelar paytini aytdi.

Elig shunday dedi:

— Meni deb ancha mashaqqat chekding. Lekin dardimizga em bo'ladigan ishni amalga oshirding. Sen uni uyingda kutib tur. Men chorlovchi yuboraman. O'shanda uning yuzini ko'rib, o'zini ziyorat qilaylik. Dono kishi so'z ma'nosini bunga o'xshatib shunday degan:

Kishi ko'ngli tilar doim ezguni,
Ovutadi umid bilan o'zini.
Orzu-tilagini olsami tugal,
Undan to'lar ko'ngil, kesar so'zini.

O'gdulmish Kuntug'dining gaplarini ma'qullab uyga jo'nadi.

O'ZG'URMISHNING TASHRIFI

Quyosh yerga qaytdi, yashirdi yuzin,
Qora tuman tutdi yorug' yer yuzin.
Tul to'nini kiydi olam qosh tugib.
Osmon jin yuzidek qoraydi o'ngib.
Bor tebrangan tindi, yumildi ko'zi.
Kesildi un-shovqin, tiriklar so'zi.

Xuddi shu paytda O'zg'urmish yetib keldi. O'gdulmish uni izzat-ikromlar bilan qarshilab oldi. Ikkisi salomlashib, qo'l olishgach, ichkari kirishdi. O'gdulmish, ovqat, shira-sharbatlarni muhayyo qildi. Eligga xabarchi ham jo'natdi. Elig ham tezda javob qaytardi. Chorlovchi yetib keldi.

Ularning ikkalasi saroyga kirib kelishi bilan xoqonning o'zi peshvoz chiqdi. U salom berdi. O'zg'urmish alik oldi. Hol-ahvol so'rashishdi. Kuntug'di o'z yonidan joy ko'rsatdi, so'ng uzr so'radi:

— Ey O'zg'urmish, shundan shunga yayov kelib bir oz qiynalibsan-da... O'zg'urmish unga javob berdi:

O'zim orzu qilib keldim-ku senga,
 Nechuk tashvish yetar, ey elig, menga.
 Kishi tilak qilsa, yetishsa borib,
 Tilagin tez topar, qolmaydi horib.
 Nima deydi, eshit, ko'p oliy nasab.
 Nomin zako bilan olamga tarab:
 Ko'ngil orzulasa yiroq yer yaqin.
 Tilagin topar tez, shodlanar tag'in.
 Ko'ngil bilan qadam qo'ysa orzulab.
 Kishi tezda yetar yaqinlik ulab.
 Ko'ngilsiz qo'yilsa ne yerga oyoq,
 Necha yaqin bo'lsin, tuyular yiroq.

Kishi oyog'i bilan yurarkan, unga mashaqqat yetadi,
 maqsadiga erishsa, bu mashaqqatlar esdan chiqadi.

KIM OLDIN SALOM BERSIN?

Elig O'zg'urmishga yuzlanib shunday dedi:

Ko'ngil bilan kelding sen endi menga.
 Ruxsat etsang savol berayin senga.
 Bilarsanki, salom fazli ko'p ulug',
 Oldin salom degan yo'l ochar to'liq.
 Meni ko'rding, ammo salom qilmading.
 Nega bu kalomni lozim bilmading?

O'zg'urmish javob berdi:

— Senga ataylab salom bermadim. To'g'ri, salom berish kishiga sog'lik, salomatlik tilashdir. Salom — sog'likka asos. U kishiga eminlik, omonlikdir. Quyidagi so'zlar juda yarashiq tarzda aytilgan. Unga quloq ber:

Omon berdi yerga salom qiluvchi,
 Salomatlik topdi alik oluvchi.
 Salom bo'ldi odam tinchiga garov,
 Sog'lik olar salom bilan qoluvchi.

Salomlashish qoidasida ulug'lar kichikka salom berishsa, yetuk ish bo'ladi.

Kichiklar kamtarlik yo'lini tutib, ulug'lar so'zini olsa, o'zini ulug'lik sari eltadi.

O'zg'urmish fikrini davom ettirib shunday dedi:

Qanday zarar ko'rar mendan bu xoqon,
 Kichikdan ulug'ga tegarmi ziyon?
 Elig qo'li bo'ldi el aro uzun,
 Ne tilasa, qilar, tumursa yuzin.
 Meni eng avvalo xizmatga tilab,
 Saroyga chorlading o'zing orzulab.
 Hanuz iymanardim huzuringda men,
 Salom bilan dilga taskin berding sen.
 Yana ilk so'ziga bo'lib umidvor,
 Qaytmasin deb tilab turgandim zinhor.
 Elig dedi: begi uchun eng yovuz —
 Tilda aytib yana qaytib olsa so'z.
 Ulug'lik yemasin u qo'li uzun,
 Amalda qilmasa o'z aytgan so'zin.
 Olam ishiga qo'l topmasin kishi.
 Tili yolg'on esa, yaramas ishi.
 Ne yanglig' bek bo'lur eliga ulug'.
 Tili yolg'on esa, qo'li qup-qurug'.
 Kishiga eng yovuz bu yolg'on bo'lar,
 Yovuzdan yovuzi so'z qiygan bo'lar.
 Bu haqda so'zlagan to'g'ri so'zli er,
 Mana, sen quloq tut, nimalarni der:
 Begi bo'lsa butun, desa so'z chini.
 So'zidan kim qaytsa, mard dema uni.
 Gapirgan gapidan qaytmadi mardlar,
 So'zidan qaytganlar — ayolning tengi.

SENI SO'RMOG'IMGA SABAB BOR EDI

O'zg'urmish bu fikrlarni ma'qulladi. Boshliq ezgu bo'lsa, el-yurt boy bo'ladi, dedi u.

Nima deydi, eshit, oppoq boshli er,
Ko'p ishlarni ko'rgan, uzun yoshli er:
Urin, to o'zingga qo'ygin yaxshi ot,
Vafo etmagay qut, seni qilar yot.
Yomonlik o'ylama, ey qo'li baland,
Fe'l-u so'zni qilgin yaxshilikka band.
Ulug'lik — bu beklik o'tar, shubhasiz.
Faqat shu ezgulik o'chirmagay iz.
Bu kun ezgulik qil. el yukin ko'tar.
Davron o'tib oxir ezgulik yetar.

Elig O'zg'urmishni taklif qilishdan maqsadini ochib shunday dedi: Ey ulug' bilimdon, uqib olgin, sendan tilagim shuki, menga berk eshiklarni, ya'ni olamning sirlil hodisalarini ochib ko'rsatgin.

Seni bunchalar yaqin tutib istaganimning sababi shu edi, ey ko'ngil to'qim. Menga o'git, pand, nasihatlar berginkim, qo'lim ezguliklarga yetishsin. Tomoq dardida yurgan odamlar to'la. Ammo to'g'ri, chin bag'irdoshlarim yo'q. Bu beklar barcha orzu-tilaklariga erishsa ham, menga arzigulik tayanch bo'la olmaydilar. Saroyda juda ko'p kallalar jamlangan, ammo menga naf beradigan kishi yo'q, ey bilimdon.

Bu bayt o'xshash keldi, unga, ey saxo,
Anglay desang uni o'qi avvalo.
Kishiman deganning sanoqsiz soni.
Kishiga nafilisin tilasang — qani?
Bir odam qiladi mingtaning ishin.
Nafsiz ming yig'ilsa, qilolmas uni.
O'zg'urmish javobda dedi: Ey xoqon,
Sirtim maqtagudek ko'rinar har on.

Agar bilsang edi ichimni, dono.
 Haydab solar eding o'zing avvalo.
 Menga laqab bo'ldi zohidlik oti.
 Bu ot bo'ldi menga toatim yuti.
 Kishining tashiga berilma sira,
 Kishi qilmishin bil doimo sir-a!
 Chiroyli bo'larkan qovunning yuzi.
 Hidi, shakli yoki rang-ro'yi o'zi.
 Ichidan mazasiz bo'lsami qovun,
 Uni chetga otmoq kerakdir beun.
 Nima deydi, eshit, bu so'zlarga boq.
 Iching bo'sh bo'lmasin, tashing — yaltiroq.
 Ulug'lik aslida ich-ichdan bo'lur.
 Ichi ezgu bo'lsa, tashi rang olur.

Javob berdi elig: ayo pokiza,
 Ichi ham tashidek butunlay toza.
 Menga pand-o'g'itlar bera qol o'zing.
 Saodatga eltsin xaloskor so'zing.

— Mening so'zlarim qanday naf berishi mumkin? —
 deb so'radi O'zg'urmish.

— Bu xil kamtarlik faqat senga xos, — dedi Kuntug'di.
 — Sendan tilagim shuki, meni ezgu o'g'itlaringdan bahramand
 et. Menga shu kifoya.

O'ZG'URMISHNING KUNTUG'DIGA O'GITI

— Aslida mendan o'git-nasihat nega kerak? — deya
 so'z boshladi O'zg'urmish. — Bu davronning, dunyoning
 o'g'itlari senga kifoya emasmi?!

Nazar solib ko'rsang, dunyoda qanchadan qancha
 ajdodlar yashab o'tishgan. Hozir ular qani? Ularning
 nomini bizning zamonamizgacha yetkazib kelgan ishlarni

qilgin. O'shalarga amal qil, shunda tashvish yo'qoladi.
Ular o'lim arafasida nimalardan afsus-nadomatlar chekishgan
bo'lsa, o'sha ishlardan tiyil!

Agar qilgan esang o'zing ezgulik,
Evazi keladi senga mangulik.
Yomon kechgan esa tiriklik agar.
O'kinch bilan yig'la o'limga qadar.
Oson emas topmoq tiriklikni ham.
Yoshlikning kuchi-yu yigitlikni ham.
Ey elig, boqib ko'r, o'zingdan burun
Otang oldi eng to'r — balanddan o'rin.
Xazina, mulozim sohibi bo'lib
Yashadi talay vaqt to'lib.
Oxir tutdi o'lim — hayot poyoni.
Naf etmadi shuhrat, sharafi, shoni.
Otang o'ldi, berdi, senga berdi pand.
Otang pandini bil shakar birla qand,
Otang o'lgan esa ne vaqt-paytidir.
Senga qarab shunday tilak aytadir:
O'limdan omon yo'q tirik kishiga.
Muravvat eta bil, o'sha qaytadir.
Otaning, onaning o'limi tugal
O'g'il-qizga panddir, bilsang har mahal.
Otangni, onangni o'lim qo'ymadi.
Seni ham qo'yarmi, o'lim to'ymadi.
Tiriklikni asra, kerak ishga sol.
Saxovatli bo'lgin, kishi ko'nglin ol.
Talay och bo'rilar yig'ildi senga,
Qo'yni asra, elig, quloq ber menga.
Elingda bir odam agar qolsa och.
Uni sendan so'rar olam, ko'zni och.
Yonarsan, ey elig, misoli chiroq.
Shu'lasi birovlar uchundir biroq.
Adolatdan olar siyosat baror.

Adolat tufayli elig barqaror.
 Bilim berdi dono diliga monand.
 Bu soʻz ishga solsang, nafi beaded.
 Uzatmoq tilasang bu beklik qoʻlin.
 Odil boʻl, tut odil odamlar yoʻlin.
 Tan-u joni senga oʻxshash koʻp odam.
 Hojatmand erurlar senga ushbu dam.
 Adolat uchun deb tiklashdi seni,
 Odil boʻl, adolat uzra tur, qani!
 Zakovat bilan et butun ishlaring.
 Havoga berilma tugib qoshlaring.
 Olam ezgu boʻlsin, desang sen toʻliq,
 Oʻzing ezgu boʻlgin ey elda ulugʻ.
 Yomonlikni agar desang quritay,
 Oʻzing yaxshi boʻlgin — yomon qurigay!
 Ey elig, tabiblar misoli oʻzing.
 Xaloyiq bemordir, shifosi — soʻzing.
 Baʼzisi zolimdan chekadi alam.
 Baʼziga yoʻqchilik keltiradi gʻam.
 Birovi qaygʻuli, birov emas toʻq,
 Birovining esa kiyimlari yoʻq.
 Senda axir, koʻrgin, bularning emi,
 Tuzat dori birla, oʻzing boʻl gʻami.
 Bu dunyo, ey elig, misli ekinzor.
 Nima eksang, uni oʻrmoqligʻing bor.
 Bilim bilan bilgin tuman-turli ish.
 Bilimdan keladi butun koʻrkli ish.
 Adovatni tugat, yana toʻkma qon,
 Bu ikki gunohga jon chekar figʻon.
 Kishilarga boʻlgin oʻzing mehribon.
 Birovga sogʻinma sen aslo ziyon.
 Yomonlar feʼlini qilmaguncha soz.
 Azob bermogʻingni qila koʻrma oz.
 Bechora, yetimga qarab tur faqat.
 Ularni kim boqsa, shudir adolat.

Shunday qilib donishmand o'z o'gitlarini nihoyasiga yetkazdi. So'ng ketishga ruxsat so'radi. Elig uni ovqatga undadi. O'zg'urmish bir oz totingan bo'ldi. Nihoyat, u o'midan turdi, elig bilan omonlashdi, Kuntug'dining ko'ngli tushib qoldi.

O'zg'urmish yana tog' tomonga ravona bo'ldi. Uni kuzatib borgan O'gdulmish ham uyiga arang qaytdi. U ertasi kuni elig huzuriga kirganida Kuntug'di O'zg'urmishni qanday kuzatganini so'radi. So'ng shunday dedi:

— Men olam yukini yelkamga oldim. O'ylab ko'rsam, menda ham bitta tana, bitta tomoq bor. Shuncha tashvishlar bitta boshimga nima uchun kerak?

Axir gadoylar ham ochidan o'lmayapti-ku!

Bu gaplar O'gdulmishni o'yga cho'ktirdi.

— Gaplaring hech yarashmaydi, — dedi u. — Buning o'miga o'z orzu-havaslarini chegaralab, ko'proq el-yurt nafini o'yla. Bilimdon kishi shunday degan: «Yo'lning to'g'risi — havas nafsini yengish. Shunda ko'ngil egniligi barham topadi».

Sen nega bu qadar alam chekmoqdasan, tiriklik senga nima uchun g'amdan iborat bo'lib ko'rinmoqda?

Elga adolat qil, ular rohat-farog'atga erishsin. Senga buning evaziga duolar keladi. Shu kifoya emasmi?

— Men ham shuni o'ylamoqdaman, — dedi elig. — Bu ishda yana o'zing madadkorsan. Elni yashnatishning qanday chora-tadbirlari bor? Bularni yana bir aytib bergin, — degan murojaat bilan Kuntug'di o'z so'zlarini tugatdi. Bu haqdagi O'gdulmishning so'zlari keyingi bobdan o'rin olgan.

O'ZING TUTSANG AGAR FE'LINGNI SODIQ...

Ne uchun cho'zarsan qilar har ishing.

Ishing cho'zma, o'tib borar tez yoshing.

Bugun qilmasa ish, keyin ish bo'lar.

Ish ishga qo'shilsa, u tashvish bo'lar.
 Bugungi ishingni qo'ymagin keyin,
 Keyin qolgan ishlar bo'ladi qiyin.
 O'zing tutsang agar fe'lingni sodiq.
 Yomon ham fe'lini soz etar aniq.
 Yomonga yondashma — yuqtirar balo.
 Ezgu elga yaqin bo'lgin doimo.
 Nima der, eshitgin, kishi, rostgo'yi.
 Xulq-u odatidan to'lib chiroyi:
 «Yomonga qorishma, yiroq tut uni,
 Yoqimsiz bo'ladi yomonning uni.
 Kim etsa yomonlik, mashaqqati bor.
 Bu ezgu baxt topar haqiqat kuni».
 Yomonni boyitma, ey unib-o'sar.
 Yomonlar boyisa, fe'lini buzar.
 Qo'li qisqa bo'lsa, durust kishi ham.
 Zoriqib qiladi yomon yo'l-qadam.
 Zoriqsa bu ezgu qiliqli kishi.
 Fe'lini buzadi, buzilar ishi.
 Sevar-sevmaslarni bilib tur har on.
 Bu birga olov bo'l, unga — mehribon,
 Bir ishni buyurma ikkovga teng-a,
 Qilinmay qoladi, ishongin menga.
 Nima deydi, egasi, mehribon kishi,
 So'ziga barobar qilar har ishi:
 «Qaysi elning begi tutsa ezguni,
 O'sha el boshida tug'adi kuni.
 Bekka boylik bo'lur eli boyligi,
 Tilasang buni qil, tilasang uni».
 Shahar, qishlog'ingdan yomonni arit,
 Musofir karvonlar osoyishin et.
 El ichra qolmasin zo'ravon, yomon
 Tashingda topmasin qaroqchi makon.
 Yomonlarga bergin ayamay jazo.
 Yomonga yomonlik bo'lar mos, ravo.

Yana bu el ichra toifasi ko'p.
 O'zing ayirib olsang nafi tegar xo'p.
 Undan bin dono olimlar erur.
 Olimlar olamga saodat berur.
 Bular haqin tiyma, ber sovg'a, in'om.
 Olimlar zoriqsa emas yaxshi nom,
 Dillari tinch bo'lib bilim bersalar.
 Bilimsizlar undan naflar ko'rsalar.
 Bulardan bo'lagi avomdir qora,
 Ularga adolat ko'zi-la qara.
 Yer ostimi joying, yo uning beti,
 Yigitga kifoya yoylsa oti.
 Raiyat haqi bor, bular uch bo'lak,
 Haqini o'tagin, bajo qil tilak.
 Biri — kumush qadrin elda asra pok.
 Iyor ishini doimo bebok.
 Yana bir — ularga adolat yurit.
 Ular o'rtasida nizoni qurit,
 Uchinchi — emin tut butun yo'llaring,
 Qaroqchi qo'lini kessin qo'llaring.
 Sotuvchi soz etsa omonatlarin,
 Hunarmandlar etsa nasihatlarin,
 Dehqonlar ishiga kirtsa mador,
 Ko'paytirsamolin butun chorvador.
 Yana bir bo'lagi lashkar hamisha.
 Bo'riga-yovingga ulardir peshar.
 Ikki dunyo nafin berolguchi so'z
 Shu edi, eshitding o'zing, qora ko'z.

Bu so'zlardan elingning ko'zlari porlab ketdi.

— Ey O'gdulmish, — dedi u. — Endi menga ko'p ishlar oson bo'ldi. Senday yordamchim borligidan juda mamnunman. Bundan keyin ham shu ishlarni davom ettiraver. Senga chin dildan ishonaman. Mening kunlarim xuddi o'ftob yog'dusi tushganday yorishib ketdi. Bunga sabab o'zing.

Juda yaxshi degan ko'ngil olgan er,
 Ko'ngil, til birikib yaqin bo'lgan er:
 «Ishonch olgan kishi oyna misoli,
 Qarasa, ko'rinur o'zin jamoli.
 Boqib tursa unga ko'rinar keyin.
 Jamiki qusurdan bo'ladi xoli».
 Kishi ko'ngli kimga yaqin bo'lsa chin,
 O'shanga uzatsin sodiqlik qo'lin.
 Ishongan kishiga so'z aytmog kerak.
 Ishonchli so'zini chin etmog kerak.

O'gdulmish elig so'zlarini oxirigacha tingladi. Uning ko'zlari yashnab ketdi.

O'sha-o'sha elig ham o'z rohatini qo'yib, jon koyitib el-yurtini tuzatish ishlari bilan astoydil shug'ullandi. Bor ishlarini O'gdulmishga topshirdi.

O'gdulmish umrining o'tayotgani, nimalar qilishga ulgurganini o'ylab, bularning barini ko'z oldiga keltirdi. Keyingi bob ana shular haqida hikoya qiladi.

O'GDULMISHNING O'YI

O'gdulmish yolg'iz o'zi o'tirib o'tgan umrini o'ylay boshladi: Tiriklik kuchi mendan ketdi, — dedi u. — Qo'limga tayoq tutadigan payt ham yetib keldi. Tiriklik tugab, kunim qoraya boshladi. Kunlarimning juda ko'pi bekor-behuda o'tib ketdi.

Sochim bo'ldi shunqor tusidek oqish,
 Soqol yozgi maysa — qurir boyoqish.
 O'ttiz ikki tishim — inju va sadaf,
 Uzildi ipi, ko'r, ketar bittalab.
 Bir kunlik yerni ham ko'rardi ko'zim,
 Xiralashdi, ko'rmay yonimni o'zim.
 Yiroqni ilg'ardi quloq tutsam-a!
 Bugun og'ir bo'ldi, endi imlama!

Qora edi quzg'un tusidek boshim,
 Boshga oqqush qo'ndi — yetildi yoshim.
 Yana u dediki: «O'zim shoshmayin,
 Shoshilmoq gunohdir, uni qilmayin,
 Kengash bilan qilsa ishini bilib,
 Kengashsiz o'kinar har ishda ulib.
 Nima deydi, eshit, so'zamol kishi:
 «Butun dardga davo bu kengash ishi,
 Kengashmoq kerakdir, yaqinga kengash,
 Kengashda kelishar turli-tuman ish».
 Kengashda o'nglanar kishining ishi,
 O'kinchlik bo'ladi kengashmas kishi.
 Borayin men endi qarindosh tomon.
 U bilan kengashay ishni shu zamon.
 Yaroqli deb aytsa, bo'lsin ushbu ish,
 Yaroqsiz desa-chi, qolgin bu yumush.
 O'z ishin bilolmas kishining o'zi,
 Bu paytda lozimdir bo'laklar so'zi.
 Kengahsa kengayar kishi bilimi.
 Bilim yetsa, bo'lgay kengashning emi.
 Nima der, eshitgin, kengashgan kishi,
 Kengashda bitadi kishining ishi:
 «Nima ish qilaring kishiga kengash,
 Kengashsiz kishini yaqin tutma esh.
 Nima ishni qilsang kengash, so'ngra qil.
 Kengashda bo'ladi muroding hosil».

MASLAHAT

O'gdulmish o'rnidan turdi, so'ng saroyga otlandi.
 Maqsadi — o'z o'ylari, mulohazalari bilan Kuntug'dini
 tanishtirish, uning maslahatini olish edi. Shuning uchun
 u eligga:

— Qarindoshim O'zg'urmishni ko'rib kelmoqchiman,
 ruxsat bersang, o'sha yoqqa borsam, — deb iltimos qildi.

Elig ruxsat berdi. O'gdulmish tayyorgarlik ko'rish uchun uyiga ketdi.

Olam rangi bo'ldi bu oltin misol,
 Quyosh rangi bo'ldi za'faron jamol.
 Falak uydi qoshin, qoraydi yuzi,
 Zulumat-la to'ldi kishilar ko'zi.
 Bir oz mizg'idi u, bo'ldi ko'p uyg'oq,
 O'ylab ketdi: yaqin qoldi sahar chog'.
 To'shagiga kirib o'ylandi uzoq.
 Cho'chib ketdi o'zi uyquda biroq.
 Keyin yumilmadi bir dam ham ko'zi.
 Uzoq xayol surdi, zerikdi o'zi.
 Boqib ko'rdi: Tug'ar tomonda Quyosh,
 Go'yo olov bo'lib ko'tarardi bosh.
 Yildriq bilan Ayg'ir yorishdi sekin.
 Nishon berdi o'zdan Erantiz keyin,
 Bulbullar taratdi ajoyib ohang,
 Isrofil nayiga monand bir jarang.
 Quyosh taratardi olam ichra nur,
 Osmonning yuzida olov ko'rinur.
 Ma'shuqa kulardek yorishdi olam
 Uzun bo'ldi sevinch, alam esa — kam.
 Yana turdi, keyin kiyimin kiyib.
 Otin mindi, tog'ga yuz urdi yelib.

DIYDOR

O'gdulmish yetib borib sekin eshik qoqdi. Ichkaridan O'zg'urmish chiqib keldi. Ikkalasi qo'l olishib, hol-ahvol so'rashib ichkari kirishdi.

O'zg'urmish hayron qolib so'radi:

— Ey oy yuzli qardoshim, nega kelding? Mening qaytganimga bir oy ham bo'lmadi-ku! Xafaroq ko'rinasan, qizil yuzing ham sariqroq ko'rinyapti?! Senga nima qayg'u tegdi? Qani gapir, nima bo'ldi?

O'gdulmish javob berdi:

— O'ylab ko'rsam, umrim o'tib bormoqda. Qora quzg'undek boshim oqqushga aylandi. Dunyo ishlari bilan bo'lib toat-ibodatdan chetda qoldim. Donolar ibodatni yigitlik yoshida qil, qarilik yetishsa, kuch ketadi, deyishgan. Shularni o'ylab huzuringga keldim. O'zing mening jonimga kuyadigan, yaqin kishimsan. Yaroqli mulohazalarini ayting. Ularni eshitib, ko'nglim ishonsin. Kelishimdan maqsad ham mana shu.

JAVOB

O'zg'urmish O'gdulmishning so'zlarini diqqat bilan eshitdi. Uning niyatini ma'qulladi. So'ngra o'z mulohazalarini bayon etishga kirishdi.

— Bu ishning yo'l-yo'riqlari bitta emas, ular juda xilmaxil, — dedi u. — Mayli, men aytay, sen ularni dilingga joylab ol.

Ularning birinchisini aytaman, diqqat bilan eshit, so'ng buning yaroqli-yaroqsiz ekanligini ko'rib, kuzatib o'z ishlariga tatbiq etasan.

U yerda, ya'ni odamlar orasida, el-yurt ichida yashash — senga loyiq ish. Menga loyig'i esa, bu yer — tog'lar orasidir. Elig ham, eling ham bugun sendan ko'pdan ko'p naflar olmoqda. Agar bu ishlarning yarog'i buzilsa, hamma naflar ham elga ketadi.

Elig qo'lingni uzun qildi. Buning ustiga noming ham kundan kun qut olmoqda, el-yurt orasida shuhrat tutmoqda. Mamlakat xalqi rohatga yetishdi, shuning uchun ham ularning tili duolardan tinmaydi. Kishilarga doim naf beradigan kishi shunday deydi (bu xil odam kishilarning kishisidir):

Kishilar aro chin kishi ul bo'lar,
To undan kishilar nafini olar.
Nafi yo'q kishilar kishiga zarar,
Nafi bor kishidan el qutga to'lar.

Kishi ezgu niyat qilsa, ko'nglida faqat yaxshiliklarni o'ylasa, uning olamda qiladigan har qanday ishi ham o'z tilagidek bo'laveradi. Ezgulik ezgu niyatli kishilargagina xos. Yaxshi niyat egasi shu niyat-maqсадlari barobarida nafini ham oladi.

Sening u yerda bo'lishing elning baxt-saodati. Bundan el-yurt ko'p manfaatlar topadi. Axir sen tufayli mamlakatdagi siyosat, qonun-qoidalar tugallik kasb etdi. Yomonlar tugadi, ular o'z hiyla-ollarini tamomila tashlashdi. Shuncha ezguliklarni u yonda qoldirib, o'zing bu yerga keladigan bo'lsang, shubha yo'qki, butun mehnatlaring chippakka chiqadi, ko'rilgan barcha chora-tadbirlar buzilib ketadi. Nizom-qoidalar yana ostin-ustun bo'lib ketadi, eling ham parokanda bo'ladi. Ortirgan ezgu noming ham yitadi.

Bu ham mayliga-ya, sening o'rningga bir yomon o'rinishadi. Bu xaloyiqqa og'ir. Ular jon chekib mudom yig'lashadi, azob-uqubatlar tagida qolishadi.

Yomon kishi elni ham yomon yo'lga boshlaydi. Xalq esa unga ergashib ketaveradi. Bunga shubha yo'q.

Shuning uchun sen yomon ish qilishni xayolingga keltirma, yomon siyosat yuritishdan asran. Ishni tugal-puxta bajarmaydiganlarga ham topshiriq bema. Ko'ngli ochiq bo'lgan kishining ovozigga quloq sol, u o'git berib shu haqda juda ochiq gapirib o'tgan:

Yomonga qo'shilma, yomon bo'lma sen,
Yomon ish qiluvchi yonin olma sen.
Mudom ezgu bo'lsin siyosat, fe'ling,
Yana isnod aro sira qolma sen.

O'zg'urmish o'z o'gitlarini davom ettirdi:

Senga ezgu etdi saralik uchun.
Bu ezguga jigar poralik uchun.
Ne uchun buzarsan bu ezgu ishing.
Senga naf bo'larmi keyin yoz-qishing?!
O'z nafing qo'yib ham el nafin buzib,
Nima naf tilarsan bunda bo'y cho'zib?

Men gohida o'z-o'zimga shunday deyman, buni eshitib ol, ey oy yuzim. O'zim dunyo-davlatlarni olib ko'rgan emasman. Tilak-orzularga ham ko'ngil qo'yganim yo'q. Xaloyiq bilan hech qanday munosabatim yo'q. Bek-boshliqlar bilan ham bordi-keldi qilmayman. Olam moliga ko'z tashlamadim. El-elatning ahvoli yaxshi yoki yomonligini ham bilmayman. Lekin o'z ishlarimdan voz kechib u yoqqa borsam bu ish yomon bo'ladi. Kishi oltin va kumushlarni ko'rmasa hech gap emas, ammo ularni ko'rgandan keyin juda ko'p noloyiq ishlarni qilishi mumkin. Olamni kezib xilma-xil holatlarni ko'p ko'rgan xitoy karvonboshisi bu haqda juda yaxshi aytgan:

Kishi faqirlikda yashasa qashshoq,
 Ezgu fe'lni tashlar boyigani chog'.
 Gadoy to'q bo'lib, u boyisa agar,
 To'g'rilik yo'li tez uni tark etar.
 Bu qut ko'rmagan er agar topsa qut,
 Qilig'i buzilar, qilar elga yut,
 Bechora kishining uzaysa qo'li,
 El ichra uzayar qo'li ham tili.

Bular men aytmoqchi bo'lgan fikrlarning birinchisi edi. Endi boshqasiga quloq sol. Bular haqda ham aytib berayin.

Sen bu haqda tamoman unutib yubordingmi, yoki o'zing bularni pardalab, aytmay turibsanmi?!

Bilasan, olamdagi maqtov-olqishlarning son-sanog'i yo'q. Ammo ularning eng ko'pi vafoli kishilarga tegishli.

Olamning bor esa agar nizomi,
 Kishiga kishilik bo'lar nishoni.
 Kishi ezgulikka qilar ezgulik,
 Shu ezgu javobi bo'lar ezgulik.
 Kimki bo'lsa asli otadan toza,
 Eliga naf berar u beandoza.

Eligdan yetishdi senga ezgulik,
Qozonding ne'mat-u yegu-kiygulik.

Sendagi bunday san'at va hunarlarga, hech shubha yo'qki, Kuntug'di sabab bo'ldi. U seni o'z tarbiyasiga olib, parvarishladi, seni el orasida ulug'likka yetkazdi. U ezgulik eshiklarini sen uchun ochib qo'ydi.

Bugunga kelib elig ko'rsatgan bu oliyhimmatliklarni unutdingmi? Ezgulikka qaytariladigan javob shu bo'ladimi, u ko'rsatgan yaxshiliklarning qimmati shu edimi?!

Ey jigarim, senga men juda dag'al so'zlarni aytyapman. Sen bularga o'kinma, dilingni yara qilma. Rost so'z dag'al bo'ladi, u ko'ngilga og'ir botadi. Ammo bunday haqiqat ko'ngilga joylansa, kishiga naf beradi.

Sen dag'al so'zga, ya'ni to'g'ri fikrga aslo g'azab qilma, yana qaytaraman, rost so'z dag'al bo'ladi, bunga asabingni buzma. Bunga juda o'xshab ketadigan bir so'z bor, ey ko'rkli yuzim, eshitgin, uni aytaman:

Haqiqat dag'aldir, bilib ol buni.
Keyin nafi tegar, shod etar seni,
Haqiqat ko'ngilga botadi dag'al,
Dag'al so'z — haqiqat, haqiqat qani?!

Otang o'lgan paytda sen juda ham kichkina eding. Bilim-u hunarlardan yiroq, ahvoling tang edi. Elig seni o'z panohiga oldi, parvarish qilib tarbiyaladi. Mana endi sen kishilarga esh bo'lding. Sening qo'l ostingda hamma narsa: ot-ulov ham, yer-suv-u xazinalar ham elig tufayli yetishdi.

Dunyoda qanday ezgulik bo'lsa, ularning hammasiga erishding. Olamga shoning yoyildi, noming dunyoga taraldi.

Mana shulardan keyin el-u elatingni qoldirib, bu yerlarga bosh olib chiqsang, xuddi yovga o'xshab o'zingni chetga olsang yarasharmikan?!

Sendan naf yetadigan payt endi yetishdi. Xuddi shu paytda sen o'zingni olib qochsang, Kuntug'dining ko'ngli

achib qolmasmikan?! U senga qanchalar yaxshiliklar ko'rsatdi, bu yaxshiliklarga javob berish kerak emasmi, ey yaxshi nomim?!
 Sen mana shularning javobiga loyiq keladigan ish boshini tutgin, toki odamzod bolasi bu ishlarini alqashib, sen haqingda faqat vafoli inson desin, har qadamda otingni maqtasin.

Nima der eshitgin, kishi ezgusi:
 Kishilik bo'lar chin kishi belgisi.

Odangarchilikka odangarchilik bilan javob qaytarish mard kishilarga xos odat. Haqiqiy insoniylikning yo'li — shu! Kishilarga har doim kishilik qilgin, odamlar orasida ezgu degan nomni ortira bil.

Elig senga minglab yaxshiliklarni qildi. Ana shu yaxshiliklarning javobini qaytarish uchun chora izla. Kishilar orasida eng yaxshisi — vafoli kishidir. Bunday kishi el ichida sara, ishlari tugal va yetuk bo'ladi. O'zing kichikgina o'g'lon eding, biliming ham yo'q, nodon eding. Kuntug'di seni qo'lladi, bugun el aro qutlisan. Agar ana shu ezguliklarga munosib javob bersang, o'zing oladigan ezguliklar ham yanada ortadi.

Nima der, eshitgin, e ko'ngli yaqin,
 Donishmand o'tarkan yaqinlik haqin:
 Birovning oshini yesang, qil ishin,
 Uning mehri ortar, halol ye oshin.
 Tuz-u non haqini o'tasang tugal,
 Kishi fido etar hattoki boshin.

O'zing barcha orzu-tilaklaringga erishding, endi o'zing ham yaxshi tilaklar qilgin. Ezgulik yo'lini tutgin-da, Kuntug'dining kunlariga ham kerak bo'l.

Sening shu holatingni ko'riboq ne-ne hasad qiluvchilar ko'zlarini yumib olishgan — ularning ko'rarga ko'zlari yo'q. Kuntug'dining bunday himmati javobiga sen ham unga ezgu

ot yetkaz, toki uning dushmanlari ensin, ularning ichi kuyib ketsin, yot-begonalar bo'yin egsin.

Sen ko'rsatgan sharafli ishlar eligga duo keltiradi. Bular yana o'zingga saodat beradi.

Kishi asli shunday qilar ezgulik.
 Oti olam aro qolar mangulik.
 Juda yaxshi degan bu toziy tili.
 Kishini bilishga yo'li shu, yo'li:
 «Kishi asliga, ko'r, qilig'i nishon,
 Bo'lar shu qilig'i misol begumon.
 Kishi asli sofmi — qilig'i ravon,
 Yomonning qilig'i nishondir, ishon»

Agar eliging o'z xulq-odatlarini o'zgartiradigan bo'lsa, kuching yetganicha unga yo'l-yo'riq ko'rsat. Unga bilim yo'llarini ko'rsat. Sen menga ishonib kengash qilding, men ham o'z bilganlarimni bayon etdim. Bularga o'zing bilgan narsalarni ham qo'shib, mulohaza qilib ko'r. Shunda hozir qilayotgan ishlarining o'zingga ham ma'lum va oshkor bo'ladi.

— Bu gaplarni juda yaxshi aytding, — dedi O'gdulmish.
 — Men uchun chigal bo'lgan barcha tugunlar yozildi.

Menga parda edi ular zim-ziyo,
 Pardani ko'tarding, taraldi ziyo.

Endi barcha ortiqcha tilak-orzularni tashlayman. Shunday deb O'gdulmish o'midan turdi. Omonlashib, uyiga jo'nadi. Kechani o'tkazib, tong otishi bilan yana Kuntug'di huzuriga yo'l oldi.

BOR SO'ZNI TINGLAGIN, KERAGINI OL

Elig O'gdulmishni ko'rishi bilan undan O'zg'urmishni surishtirdi, qardoshining sog'lik-salomatligini, qilayotgan ishlarini so'radi.

— Bizni eslaydimi-yo'qmi³ — deya qiziqdi u.

— O'zg'urmish o'z qayg'ularini bir chetga yig'ishtirib qo'ygan, — deya javob berdi O'gdulmish, faqat bizni so'raydi. Senga yaqinlik qilib tilidan duoni tushirmaydi.

— Shunday ekan, biz kelajakda o'zimizni qanday tutishimiz kerak, sen yo'l-yo'riqlarni ko'rsat, — dedi elig. — Ko'zim ham, qulog'im ham o'zing. El-yurt ichida qanday tengsiz-yaroqsiz bo'lsa, ularning izini quritgin. Mendan qanday yordam kerak bo'lsa, tayyorman. Niyatim: zolim ahli xaloyiqdan uzoq bo'lsin, nodonlar yo'qolib, el bilimdonlardangina iborat bo'lsin.

O'gdulmish shunday javob qaytardi:

— Mening ham maqsadim — shu. Mayli, senga farog'at, menga boshog'riq yetishsun. Sen uchun jonim fido. Ammo yagona iltimosim bor:

Kimni beklar tutsa o'ziga yaqin,
 Chaqimchi chaqadi uning bor-yo'g'in.
 Meni garchi ezgu tutarsan o'zing,
 Chaqimchi chaqarmi — tugulgay yuzing.
 Nima der, eshitgin, bahodir yigit.
 Bilib so'zlagay u nasihat, o'git:
 Mendan javob lozim endi munosib,
 Toki senga sevinch bo'lsin-da nasib,
 Nima der, eshitgin, kishi sarasi,
 Adolati ichida bor ovozas:
 «Kishi ezgusi kim kishilar boshi,
 Kishiga vafo qil kishilik tengi,
 Vafoli uchun nom qozonar kishi».

O'gdulmish bu javobdan xursand bo'lib, eligni duolar qildi. Unga uzoq umr tiladi.

— Menga sendan talay ezguliklar tegdi, — dedi u. Bunchalik hurmat, boylik, yegu-kiyguliklarga sabab — o'zing. Men ham sening barcha xizmatlaringga tayyorman, hozir noming olamga yoyildi. Yana ham ezguliklarni ko'zla.

El orasida doim obro'ni saqlash uchun to'rt narsa kerak: biri — tili to'g'ri, so'zi chin, butun bo'lsin. Ikkinchisi, el-yurt uchun qonun-qoidalar mutlaqo muvofiq tuzilsin. Ochiqko'ngil, saxovat — uchinchi xislat. El-elat boshliqdan doimo muruvvat ko'rishsin. Nihoyat, to'rtinchi xislat, boshliqning jasur va botir bo'lishidir. Toki yov, dushmanlar bo'yin egib qolsin.

Qaysi boshliq bu to'rt ishni tugal qilmasa, uning eli egasiz qoladi. Bular beklikning asos-ildizi. Ezgu boshliqlar shu yo'l-yo'riqlarga amal qilishadi, qadimgi ajdodlar ham shu izdan yurishgan. Qaysi boshliq bu yo'lni tutmasa, u el-yurtidan judo bo'ladi, uni qayta qo'lga kiritmaydi.

El ichida uchta toifa borki, ularni ham esda tutish lozim.

Biri — alp — u mergan, botir kishilar,
 Qilich bilan yovning terisin shilar.
 Ikkinchi — bilimdon, donishmand kishi,
 Kengashda naf yetar, uning soz ishi.
 Uchinchi — kotiblar, bilag'on ular,
 Kirim-chiqim bilsa, qaznoq ham to'lar.
 Bularni kuzatgin mudom ayricha,
 In'om ber ularning nafi qadricha.
 Nima der donishmand — kishi ko'zgusi,
 Kishi o'lsa yitmas, ko'r, ot ezgusi.
 Ne ezgu bo'lar, ko'r, ezgu ot olib,
 Nafas tinsa, ketmas ezgu ot o'lib.
 Agar ezgu o'lsa, tirikdir oti,
 Ki harchand joy bo'ldi unga yer qati.
 Tiriklik tilama, ezgu ot tila,
 Oting ezgu bo'lsa, tiriksan to'la.
 Tiriklikning chini ezgulik axir,
 Bu ezgu tiriklik demakdir axir.
 Ezgu qiliq qilgan qoladi tirik,
 Yomon bo'lsami kim, u o'ldi tirik.

Bu o'gitlardan so'ng O'gdulmish uyiga qaytdi. To'nini yechib dam oldi.

O'sha-o'sha u bor ishlarni manglayidan ter oqizib qilaverdi. Xaloyiq rohat, olam shon topdi. Kuntug'di ham kunlarini shodon o'tkazdi. El adolatda yashadi. Axir adolat elni yashnatadi-da!

Kun-oylar shu tarzda o'taverdi. Olam yashnadi. Xalq farovon va boy bo'ldi. Bularning bari O'gdulmish tufayli bo'layotganini bilgan elig ham undan xursand edi.

O'ZG'URMISH – KASAL

Kunlar shunday o'tmoqda edi. Bir kuni kechasi O'gdulmish yotishga hozirlik ko'rmoqda edi. Tashqaridan ovoz keldi. U tashqariga odam chiqardi.

Yumushchi qaytib kelib, tashqarida bir yigit turganini, O'gdulmishga gapi borligini aytdi. Uni ichkariga taklif qilishdi. O'gdulmish choparga yuzlandi.

Dediki: Qayerdan kelursan o'zing?

Ey dono, ne erur tilaging, so'zing?

— Seni O'zg'urmish so'ramoqda, — dedi chopar yigit. Uning ahvoli og'ir. Qiynalib yotibdi. Senga ko'zi to'rt.

Yigit ketdi tezda otini niqab,
 Bu-chi, qoldi hayron, qo'lin ishqalab.
 Uyiga burildi u qayg'u etib,
 G'am-alam ko'paydi, sevinchi ketib,
 Yotib ko'rdi — uyqu sira kelmadi,
 Tuni bo'ldi yilcha, yotib bo'lmadi.
 Yopib oldi ko'zin u uyqu tilab,
 Boraverdi uyqu ko'zidan yirab.
 Yana turdi holi bo'lib ancha tang,
 Oqara boshladi g'ira-shira tong.
 Chechakzorda bulbul chiqardi ovoz,
 Uyg'oq dilga xushnud orom berdi soz.

Otin mindi, bordi qardoshi tomon,
 Qo'l o'pdi — ko'rishdi yetishgan zamon.
 Qarindoshi yotar, hushi o'zida,
 To'niga to'shangan, yengi yuzida.

O'gdulmish O'zg'urmishdan hol-ahvol so'radi.
 O'zg'urmish:

— Ey jigarim, yo'lim o'nglanganga o'xshaydi. Yuzingni bir bor ko'rmoqchi bo'ldim, biroq senga tashvish yetdi, — dedi.

— Kasallik ham odamning yo'ldoshi, — dedi O'gdulmish, — nega sen bunday chiroyli bo'lmagan gaplarni gapiryapsan? O'lishingni qayerdan bilding?

— Men tush ko'rdim, — javob berdi O'zg'urmish.
 O'gdulmish shunday dedi:

— Bu so'zing yaxshi emas, ey fe'li ko'rkam, agar sal kasallangan odam o'lib ketaversa, olamda shu mahalgacha tirik zot qolmagan bo'lardi.

Odam uxlaganda ba'zan tush ko'radi, ammo tush degani haqiqat bo'lavermaydi-da!

Shundan keyin O'gdulmish O'zg'urmishga tush ta'bir qilish haqida o'z bilganlarini aytadi. Ular quyidagicha:

Tushga yo'riq turli-tuman bo'ladi. Uni har bir kishi bilmog'i shart.

Ko'rgan tushni bilimsizlarga aytmaslik kerak. Shuningdek, tushga kechasi — qorong'i tushgandan keyin ham ta'bir so'ralmaydi. Kechasi ko'rilgan tushga ta'bir kunduzgisidan tamomila boshqa bo'ladi.

Tush ta'birining shart-sharoitlari juda ko'p. Eng avval ularni bilib olish lozim.

Birinchiidan, ko'rgan tushingni o'zing yo'rma, shuningdek uni har bir uchragan kishiga ham aytavermaslik kerak. Ko'rilgan hamma tushni yo'rish shart emas. Ko'rilgan tushlarga ta'bir juda xilma-xil bo'ladi, ularni chuqur mulohaza qilish lozim.

Avvalo tush yo'rishdan tiyil, bordi-yu yo'rmoqchi bo'lsang, bu ishda bilimga tayan. Tushni boshqa hodisalar bilan qiyosla, undagi har bir holatga ma'no ber, chuqur mulohaza yurit, yaxshilab o'yla.

Tushning foydasi ta'birga qarab bo'ladi, agar uni yo'rishning uddasidan chiqmasang, bu tush befoyda bo'lib qolib ketadi. Bilimi dengiz kabi teran bo'lgan kishi bu haqda juda yaxshi aytgan, uni eshitib sen yuzingni qizil qilib ol.

Yo'riqcha qolar tush, tushing yaxshi yo'r,
 Tubi-aslini bil, uquv birla ko'r.
 Ne tarz yo'rsa tushni o'shandek bo'lar,
 Yomon yo'rma tushni, senga qilar qo'r.
 Ba'zi tush yeb-ichmak ta'siri bo'lar,
 Yaroqsiz oziqdan yomon tush kelar.
 Ba'zan bog'lanadi u yil fasliga,
 Mijoz kuchayishi sabab asliga.
 Kichik ersa o'g'lon, yil fasli gar yoz,
 Narsa qizil bo'lsa, yerning rangi bo'z.
 Qoni oshdi degin uning shubhasiz.
 Uning tomiridan bir oz qon oqiz.
 Kuz oyi bo'lsa ham yigit navqiron,
 Tushida ko'rinsa qizil, za'faron.
 Sarig'i kuchaygan bo'lar, ey dono.
 O'zini bo'shatsa, ketadi balo.
 Tushida bu o'rta yashar, kuz oyi,
 Agar ko'rsa quduq, tog', olov joyi,
 Kuchaygan bo'ladi uning savdosi.
 Dori ichsa bo'lar uning davosi.
 Kuz chog'i esa-yu ko'ruvchi ulug'.
 Oqar suv, qor, yomg'ir bo'lsa gar to'liq.
 Kuchaygan bo'ladi uning balg'ami.
 Issiqlik berilsa, qilinar emi.
 Tag'in bir toifa bo'lar poyma-poy.

Bu xil tush ta'biri bo'lmas, hoynahoy.
 Uzoq o'ylanganda kishi ko'rsa tush.
 Ta'biri bo'lmagay uning teng-u tush.
 Yana birov kasbin ko'rar tushida,
 Unga ham ta'bir yo'q, urinma juda.
 Bularning bariga qilib farosat,
 Ta'birlasang keyin chiqadi hojat.
 Nima der, eshitgin, ta'birchi hakim,
 So'ramog'i lozim tush ko'rsa har kim:
 «Ta'bir qilma tushni bilib-bilmayin.
 Ta'bimi ne desa, bo'lar shundayin.
 Alam ko'rsa tushda javobi — sevinch,
 Sevinch ko'rsa, qayg'u kelar tundayin».
 Tushingning ta'biri yagona emas.
 Ta'birchi hakimlar yagona demas.
 Tushda to'liq tutsa o'zini shodon,
 Alam-qayg'ularga ochildi gumon.
 Tushida yig'lasa, ko'rsa ko'p alam,
 Shodonlik yetishar, rohati — bekam.
 Ba'zi tush bo'ladi, ta'biri uning
 Bo'laklar uchundir, u bo'lmas sening.
 Odamiga qarab yo'rilar bu tush,
 Uni yaxshi yo'rsang, ma'qullaydi xush.
 Ba'zi tush kishiga amal keltirar.
 Ba'zi tush kishiga kasal keltirar.
 Buning barchasini bilishing kerak.
 Keyin tush ta'birin qilishing kerak.
 U tushing qanaqa, degin-chi, ochib,
 Uni men yo'rayin ayirib, yechib.

O'ZG'URMISHNING TUSHI

Shoti ko'rdim, ellik uning pog'onasi,
 U tiklab qo'yilgan — baland va yassi.
 Unga chiqib bordim bosib birma-bir,

To oxir sanadim o'zi nechta dir.
 Tepada suv tutar bir otliq odam,
 Olib ichdim-u men qoniqdim u dam.
 Keyin ko'kka uchdim havo lab, ishon,
 Ko'rinmay qolibdi o'zimdanda nishon.

O'GDULMISHNING SHARHI

— Bu tushing juda foydali, — dedi O'gdulmish. Balandga chiqish — saodat. Ko'tarilish — omad. Tushda ko'tarilsa, davlat keladi, obro' oshib, hurmating ortadi. Shotiga chiqqandek, omading yuksaladi.

Ushbu so'zga quloq bergin bu mahal,
 Ta'birchi so'zini debdi ko'p go'zal:

Shoti tush ko'ruvchi uchun bir omad,
 Zina hatlamoq ham berar saodat.

Qancha ko'tarilsa, ortar izzati.
 Yetishadi unga sevinch va rohat.

Idishdagi suvni olib ichganing,
 Uzoq yil yashamoq, baxtin quchganing.

Sening ko'kka tomon uchib bormog'ing,
 Omad sari dadil qadam urmog'ing.

Ammo O'zg'urmish tushining bunday ta'bir qilinishidan qanoat topmaydi.

Bu tush tamomila boshqacha yo'rilishi kerak, — dedi u. — Sen aytgan ta'birlar mening tushimga aloqador emas. Agar bu tushni sen ko'rganingda edi, o'sha ta'birlar mutlaqo to'g'ri bo'lar edi. Chunki sening himmating hammanikidan ko'ra ancha baland, senga o'xshagan odamlar o'z tilagan tilaklarini to'liq topishadi.

Men-chi? Yo'q, men tamomila boshqacha odamman. O'zim bu dunyo ishlarini bir chetga surib, o'zimni ulardan

olib qochdim. Mana shu tog'-u toshlar orasida alamlarga to'yib yuribman. Mana shu aytilganlarni e'tiborda tutsak, sen bu tushni menga moslab yo'rmading. Endi eshit, bu tushning ta'birini o'zim aytib berayin:

Tushimda ko'ringan o'sha bir shoti,
 Mening ta'birimda — yigit hayoti.
 Shotining boshiga chiqib borganim —
 Yoshimni tugatdim, nasibam yedim.
 Tepamga yetishdi bir otliq kelib,
 Men ichdim-u bergan suvini olib.
 U tunday sipohiy erur azizim,
 Nomimni o'chirar, quritar izim.
 U shunday otliqki, azim va obod,
 Qo'lida buzilar tamomi ozod.
 Idishdagi suvni ichishim tugal,
 Tiriklik, desang sen, — uzun yoshga hal.
 O'zing aytganingdek, tiriklik shu suv,
 Agarki yarmi qolar bo'lsa u.
 Yarim suv ichilib, qolsaydi yarim,
 Yarim qolgay edi tirikliklarim.
 Idishdagi suvni ichibman tugal,
 Tiriklik tugadi endi bu mahal.
 Nima der, eshitgin, dononing o'zi,
 Donolar so'zidir har ishning ko'zi:
 «Idishdagi suvni kim ichsa yarim,
 Tiriklik tugadi, yarimi — berim.
 Agar suvni ichsa oxirgacha to,
 Tiriklik tugadi, qazildi go'rim».
 O'zimning balandga borib yetganim,
 Yashil ko'kka sekin singib ketganim,
 Kishi joni erkin, u erur ozod,
 Uchib borsa bir bor keladimi bot.
 Bu tushning ta'biri shu yanglig', uka,
 Bo'lakcha ta'birning hojati nega?

Tasalli berishga urinding o'zing,
 O'lim yuz tutarkan bekor har so'zing.
 Necha qasr-u o'rda, bezakli saroy
 O'lim qarshisida buzildi-ku, hoy!
 Necha mard amaldor, buyuk bahodir
 O'lim o'trusida qora yerdadir.
 Zo'rg'a jam etilgan talay narsani
 O'lim yerga tiqdi, nazar sol, qani!
 O'lim ajab emas, tug'ilgan o'lar,
 Tug'ilgan bari zot o'limga kelar.
 Ajabi budirki, tug'ilgan shu zot
 Barini unutar, mangudek hayot!

SO'NGGI O'GIT

O'zg'urmish yana shunday dedi:

— O'lim — muqarrar. Sen ham izimdan borasan.
 Biroq tirikligimda ayrim so'zlarni aytib qo'yayin. Shundan
 keyin u O'gdulmishga bir qator ezgu o'gitlar berdi:

Durust so'zla tugal, qavling qil butun,
 Bo'lur, qavli yolg'on kishilar tutun.
 Kular yuz, iliq so'z, fe'li ezgu bo'l,
 Zamon senga bo'lib, quting berar qo'l.
 Saxiy bo'l, doimo tuz-u non oshir,
 Kishi aybin ochma, to imkon yashir.
 O'zni emas, doim el nafini bil,
 Elingga yuk ortma, o'zing yukchi bo'l.
 Juda yaxshi degan bilimdon sara,
 Bilimdon, saraning so'ziga qara:
 Nafi bor kishidir, kishi sarasi,
 Mehri bor kishidir, kishi sarasi,
 Yana yaxshi aytar buni zakovat,
 Zakovat yo'lida bo'lar halovat.
 Saxiylik emas u, ulashsa tilla,
 Saxiy joni xalqi uchun ming fido!

Ikki narsa erur olam ovozi
 Biri — mol-u mulk-u, bir — obro' sozi.
 Shu ikkovni olib yashasa kishi,
 O'lim kelganida buzilmas ishi.
 Qarindosh, senga men ochiq so'zlayin,
 Ey ko'ngli yaqinim, neni kezlayin.
 Shu mulk deb donishmand olamni qo'yib,
 Yelib-yuguradi alamga to'yib.
 Birovi tog'-u tosh kezadi, yotoq —
 G'or ichida, yemish — o't, tikanli butoq.
 Biroviga sahro, dala, biyobon
 Azob chekmoq uchun bo'libdi makon.
 Birovi-chi, juldur bukilgan ucha,
 Birovi yer kezar ko'zi yosh socha.
 Birovi osh yemas, o'zin sizg'irur,
 Birovi tun-u kun oyoqda turur.

Xullas, dunyoning ishlari shunaqa. Mening iltimosim: bugun yoki keyinroq ko'zim yumilsa, sizlardan menga duolar yetib tursa bas. Biroq mening qayg'umni qilib boshingni quyi solma. Ko'p g'am-anduh chekma.

Bu ish qadimdan bor. Endi uyingga boraver, azizim. Kuntug'diga mendan salom ayt.

— Seni bu ahvolda tashlab ketolmayman, — dedi O'g'dulmish.

O'zg'urmish unamadi. Ular quchoqlashib xayrlashishdi.

QAYTISH

O'g'dulmish uyiga qaytdi. Oqshom tushdi.

Quyosh yerga indi, yashirdi yuzin,
 Samo ham qoraydi, qidirdi izin.
 To'shakka cho'zildi, yota bilmadi,
 Alam-qayg'u bilan ko'z yumilmadi.
 Sekin chiqdi uydan, uning ko'ngli g'ash,
 Olamning yuzi-chi, misoli habash.

Yana qaytdi uyga, to'shakka kirib,
 Alam ichra bo'lmas sira mizg'inib.
 Yuzini yashirdi bu rumiy qizi,
 Olam rangi bo'ldi habashning yuzi.
 Yota bilmadi u, qaradi yana,
 Hulkar ham og'ibdi, tugabdi tun-a!
 Sharqdan Qoraqush ham baland o'rladi,
 Go'yo yov qo'lida olov o'rladi.
 Boshini ko'tardi yana Etukon,
 Bu Yildriq-u Ayg'ir og'ib u tomon,
 Erantiz boshini egibdi quyi,
 Quyosh bosh ko'tardi yuz ochgan ko'yi.
 U turib yuvindi, tarandi toza,
 Ezgu duo qildi dihni yoza,
 Olam rangi bo'ldi go'yo oltin — oq,
 Yolindek qizardi, qara unga, boq.
 To'nin kiydi tezda otini tutib,
 Saroyga yetishdi uyidan turib.
 Jadallab yetishdi saroy ichiga,
 Elig chorladi, u — dami ichida.
 Boqib ko'rdi elig: shu O'gdulmishmi?
 Yo tushdi boshiga bir mushkul ishmi?!

Kuntug'di O'gdulmishning qiyofasini ko'rib ajablendi. Uning
 yuzi qayg'uli ko'rinar, ko'ngli tushuk edi. Elig unga yuzlandi:

Nega sarg'ayibdi bu qizil yuzing,
 Nega rang olibsan olamdan o'zing?!
 Qulay aylanar-ku bu davron senga,
 Xafalik boisi nima, ayt menga.
 Senga tugmadim men bu qoshim, ko'zim,
 Butun ishlarindan roziman o'zim.
 Seni qiynadimi yo biror odam,
 Nega bo'lmasa, ayt, bu shuncha alam.
 Sal alam, mashaqqat yetsami senga,
 Rohat-u farog'at qayerda menga?!

O'gdulmish unga bor gapni aytdi. O'zg'urmishning ahvolini tushuntirdi. Eligning yuragi yondi. Uning ko'zlaridan yoshlar oqaverdi.

— Shunday ekan, uni yolg'iz qoldirishga qanday ko'ngling bo'ldi? Yoki uning yonida biror kishi, tabib yo hakim bormi? — deya so'radi u.

— U yerda qolishimga sira ko'nmadi, — dedi O'gdulmish. Ularning ikkisi ham qattiq qayg'urdi.

Kunlar o'tdi. O'gdulmish yana elig huzuriga kelib, qarindoshidan xabar olish niyatini bildirdi. Kuntug'di ham unga salom yo'lladi.

NOXUSH XABAR

O'gdulmish kechikkan edi. U O'zg'urmishning eshigini taqillatganda, ichkaridan chiqqan xizmatkor yigit O'zg'urmishning vafot etganini aytdi. Yigitning ko'zlari judolik yoshlari bilan to'la edi.

Xizmatkor yigit O'gdulmishga tasalli berdi, uning ko'nglini ovutdi. Ikkalasi donishmandning qabrini ziyorat qilishdi. So'ng ko'ngli cho'kkan O'gdulmish uyiga qaytdi. Qaytishidan oldin yigit unga O'zg'urmish meros qoldirgan rakva bilan tayoqni taqdim qildi.

Bu xabarni eshitgan elig ham qattiq o'ksindi. U O'gdulmishga tasalli berdi.

Nihoyat bir oz o'ziga kelgan yigit Kuntug'diga yuzlandi. U O'zg'urmish vasiyat qilib qoldirgan narsalarini eligga uzatdi:

— Mana shularni qarindoshim menga xotira qilib qoldiribdi, — dedi u. — Ulardan birini olgin.

Elig tayoqni olib, rakvani O'gdulmishga qoldirdi.

— O'zg'urmishning o'limi bizga ibrat bo'lmog'i kerak, — dedi elig. Kuntug'di saroyga qaytdi. O'gdulmish qarindoshining xotirasi uchun bir necha kun uyida bo'ldi. Asta-sekin qayg'uni unutib, o'z ishlari bilan shug'ullanish uchun saroyga bordi.

SUHBAT

Kuntug'di O'gdulmish suhbatini sog'ingan edi. Shuning uchun u kelishi bilan yana savollarni tizib tashladi. El-yurti yanada boy va farovon qilish yo'llarini so'radi.

— Ey elig, — dedi O'gdulmish, — uchta holdan falokat yetishadi. Bular: ovchi itning semirishi, qo'lga o'rgatilgan qushning haddan tashqari to'yib ketishi hamda nafsning kamol topishidir. Ularning yo'lini kesib turish kerak. Shunday qilmasang, qush ovni izlamaydi, ovchi it semiz va to'q bo'lsa, sen otgan narsalarni keltirib bermaydi. Tan-u jon semirsa, ya'ni nafsing kuchayib ketsa, u yovvoyi hayvon sifat bo'lib qoladi, sening tilaklaringga quloq solmaydi.

Qushing ovlamasa, unchalik ziyoni yo'q. Itning ovdan bosh tortishi ham vahimali emas. Ammo tan-u jon, ya'ni nafsing tuyadek semirsa, bu — yomon! U seni o'tga otadi.

Saodatli erur moli yo'q gadoy,
Borga toqat qilsa, uning ko'ngli boy.

Dunyoga kelgandan beri odamzod,
Avloddan-avlodga o'tadi hayot.

O'shalar yashagan zamondan buyon,
Ne-ne erlar o'tdi, hokimi davron,

Biri dono edi, birovi — mergan,
Botirlar bor edi ko'ksini kergan,

Birov oz yashadi, birovi uzoq,
Birovi gerdaydi maqtanib har chog'.

Go'yoki olamga kelmagan bo'lib,
Qora yer qatida yotarlar o'lib.

Ular o'tdi, qoldi faqat ezgu nom,
Bu nomga yo'qolmas, axir, ehtirom!

O'gdulmish ana shunday ezgu yo'l-yo'riqlarni beraverdi.
Kuntug'di elig ham uning so'zlarini tutib, mamlakatni obod,
el-u xalqni shod qilishning payidan bo'ldi.

Qadrli bolalar!

Shu o'rinda Yusuf Xos Hojibning bir tilagini ham
eslatib o'tmoqchimiz. U shunday dedi:

Tilamadim aslo sharaf-shon-u ot,
O'qisa bas dedim yaqinmi yo yot.

O'quvchi o'qisa zamonlar o'tib,
Duo qilsamikan meni yod etib?!

Kitobimiz nihoyasiga yetdi. Ammo, aziz bolalar, biz
ishonamizki, siz bu kitobni yopib, o'zingizning kitob
javoningizga eltib qo'yishdan oldin unda bayon etilgan fikrlarni
yana bir marta yaxshilab mulohaza qilib ko'rasiz. Bu kitobdagi
ezgu so'zlar sizning qo'lingizdan tutib, ezgu ishlarga yo'llashiga
shubha yo'q.

LUG'AT VA IZOHLAR

- Avag' - noz, injiqlik, mug'ombirona xatti-harakat
- «Adab ul-muluk» - «Mamlakat odobnomasi», chinliklarning «Qutadg'u bilig»ga bergan nomlari
- adad jazri - matematikada ildiz ostida hisoblash usuli
- adash - biror kimsa bilan ismi bir xil bo'lgan odam; ko'chma ma'noda do'st, birodar, og'ayni, madadkor
- adashmoq - do'stlashmoq, yaqin bo'lmoq
- adaq - oyoq
- adin - boshqa, bo'lak, o'zga
- adiq - ayiq
- adruq - ayirma, farq, tafovut
- azg'on - sahro chechaklaridan biri
- aytig' - so'roq, savol, surishtirish
- ayg'ir - uch-to'rt yosh o'rtasidagi erkak ot; butrlardan birining nomi
- al - qo'l
- alig - qo'l
- alin - peshona, manglay
- «Anis ul-mamolik» - «Hukmronlarning do'sti», «Qutadg'u bilig»ga mochinliklar bergan nom
- apa - odam, inson
- apang - agar, mabodo
- ari - xari, «eshak», o'tirishga mo'ljallangan yog'och kursi
- arsiq - yovvoyi, yirtqich, vahshiy, yovuz
- art - tepalik, balandlik, do'nglik, dovon
- artaq - yomon, yarashmagan, buzuq, uyatli
- artut - sovg'a, tortiq
- arqish - karvon
- arquq - o'jar, qaysar, sarkash
- arg'uvon - arg'uvon daraxti (ko'chma ma'noda). arg'uvoniy rang, qizillik
- as - oq suvsar
- asri - qoplon
- Afrosiyob - shaxs nomi. Turonning afsonaviy qahramoni Alp Er To'nganing tojikcha nomi
- aya - kaft, hovuch
- ayaq - idish, lagan, kosa, qadah
- ayag' - belgi, unvon, laqab
- aql - aql, idrok, odamning bilish, fikr yuritish qobiliyati, «Qutadg'u bilig»da O'gdulmishning bajargan ramziy vazifasi

aql-idrok - O'zg'urmishning Kuntug'di eligga yozgan xatida aql-idrok ham eslatiladi. Aql-idrokning turkiy atamasi «o'g»dir. Eslagan bo'lsangiz, bu so'z asardagi yetakchi qahramonlardan birining nomi tarkibida ham uchraydi. U O'gdulmish edi. O'zg'urmishning «mendan ko'ra ham ko'proq nafi tegadiganlar bor. Bu-bilim, aql-idrokdir» degan gapining «men hushyorlik, salomatlikdan tashqari naf beradigan kishi - aql-idrok, ya'ni O'gdulmish ham bor» degan ma'nosi ham mavjud

baz - yot, begona, musofir, g'arib

baldu - bolta, sopi uzun bo'lgan urush quroli

baliq - baliq (suv jonivori), burjlardan birining nomi; muddat nuqtayi nazaridan fevralning oxiri, martning boshlariga to'g'ri keladi

balog'at - arabcha so'z bo'lib, yetuklik, kamolot ma'nolarini beradi.

Qadimgi olim va shoirlar bu so'zni badiiy adabiyotga nisbatan ham qo'llashgan. U mazmunning nihoyatda go'zal, nafis va ta'sirli ifodasini anglatgan. Bu yerda ushbu ma'no ko'zda tutilmoqda

barchin - ipak, shoyi

barqin - yo'lovchi, o'tkinchi

bag'irsoq - mehribon, jonkuyar; bag'ir aslida jigarni anglatsa-da, u yurak o'rnida ham qo'llanavergan. Shunga ko'ra ularni farqlashda yurak «bag'ir» deb, jigar esa «qorabag'ir» deb yuritilgan

bediz - surat, rasm; bezak, naqsh, shakl, ko'rinish, tasavvur, obraz; go'zallik, chiroy

bedizchi - rassom, naqqosh

bek - yuqori darajadagi amal-martabalardan biri. Bu so'zning «berk», «yopiq», «mustahkam», «pishiq» degan ma'nolari ham bor. Shular asosida uning ko'chma ma'noda «xasis», «qurumsoq» degan ma'nosi ham asarda uchrab turadi

bekach - beka, uy egasi bo'lgan ayol

beli bertadi - bu ibora belga kuch kelishiga, ortiqcha qiyinchilik, mashaqqatlarga ishora

beling - dahshat, vahima, kuchli qo'rquv

berim - olimning ziddi, savdo-sotiqda berilishi lozim bo'lgan narsa

berka - kaltak, tayoq, qamchi; zarba, jazo

bilaklig - bilagi bor, kuch, kuchli, zo'r, botir

bilga - bilimdon, dono, donishmand

bilig - bilim, fan, ma'lumot

«Birisi kuchaydi uchin bossa sal» - bu yerda gap kishi mijozining ko'rinishlari haqida boryapti. An'anaviy tibbiy qarashlarga ko'ra, kishi mijoz to'rtga bo'linadi. U issiq, sovuq, ho'l va quruq bo'lishi mumkin. Bu haqda shu so'zlar izohiga qarang

bitig - yozuv, xat; kitob yozilgan narsa; maktub, noma

bitigu - qalam, siyohdon, yozuv qurollari

bitigchi - xat yozuvchi, kotib

bicha - picha, ozgina, kam miqdorda

bichoq - pichoq

Bolasog'un - shahar nomi. Eski nomi Quz O'rdi

bosimchi - bosmachi, zolim, talonchi

bosinch - zulm, bosqin, tazyiq, siquv

bosinchoq - ezilgan odam, zaif, kamsitilgan, kamtar

botar - G'arb, Mag'rib, kunbotar

boshchi - boshliq, rahbar, yo'l boshchi

budig - o'yin, raqs

buz - muz

buyruq - turkiy xalqlarda qadimiy arnal-martabalardan biri

buk - burchak; yashash joyi; boshpana

buloq - buloq, chashma; bo'yi qisqa, usti keng ot

bulg'anoq - bulg'oq, fitna, yaramaslik, bulg'angan, ifloslangan

burj - tuproq, g'isht va toshdan qurilib qorovul uchun mo'ljallangan minora shaklidagi bino; qal'a va do'ngliklarda qurilgan minora shaklidagi mustahkam bino; yil davomida quyosh aylanadigan falak doiralarning har biri: Qo'zi (Hamal), Ud (Savr), Erantiz (Javzo), Quchiq (Saraton), Arslon (Asad), Bug'doyboshi (Sunbula), Ulgu (Mezon), Aqrab (Chayon), Yoy (Qavs), O'g'loq (Jadi), Ko'nak (Dalv), Baliq (Hut)

burundiq - tuyaning burnidan o'tkazilgan jilov

butmog' - ishonmoq, inonmoq

buchuq - puchuq, yarim, chala

bushi - qahr, g'azab; qahrli, g'azabkor, zolim

Bug'doy - o'n ikki burjdan biri. Saratonning turkiy nomi, u Javzo va Asad burjlari o'rtasiga joylashgan

Bug'ro - erkak tuya, umuman hayvonlarning erkagi, nari

Bug'roxon - qoraxoniylar sulolasi davrida (840–1212) Sharqiy va G'arbiy Turkiston o'lkalarida amal qilgan boshliqlarning unvoni. Bu yerda eslatilgan Bug'roxon Qashqar hukmdori bo'lib (1102–1103- yillarda vafot etgan) "Qutadg'u bilig" asari unga tortiq qilingan edi. Uning to'liq ismi Iavg'ach Bug'ro Qoraxon, hukmronlik yillari 1056–1103 yillardir

bo'ga - pahlavon, alp, botir

bo'gda - xanjar

bo'gu - dono, bilimdon

bo'gtal - orqa sag'risi keng bo'lgan ot

bo'ka - ajdar, katta va dahshatli ilon

bo'lun - qul, asir, bandi

bo'rk - bo'rk, bosh kiyimi

bog'iz - bu yerda: nafs, ta'ma ma'nosida

vasiyat - marhumning o'z yaqinlariga aytib yoki yozib qoldingan topshing'i, istak yoki nasihati

guvorish - ovqat hazm qiladigan dorilardan biri

go'ja - go'ja, oq jo'xorini tuyib tayyorlanadigan ovqat turlaridan biri

dol - yo'l, yo'nalish, oqim

yezak - lashkarning oldingi qismida boruvchi bo'lagi, soqchi, kuzatuvchi, yo'l ko'rsatuvchi, ayg'oqchi razvedkachilar o'tryadi

ek - jin, shayton

yer bo'lmoq - bu ibora ikki ma'noda uchraydi: 1) yer, ya'ni tuproq bilan teng bo'lmoq, bunda obro'dan ayrilmoq, nazardan tushmoq, uyatga qolmoq, qadsiz bo'lmoq degan ma'nolarni anglatadi; 2) Yer, ya'ni yer shari singari og'ir bo'lmoq. Bunda kamtar

va kamsuqum bo'lish, vazminlik qilmoq, bosiqlik singan ma'nolarga ega

yer qulochlari - yerni qulochlamoq, o'lchamoq, ko'chma ma'noda sayohatda bo'lmoq, olamni kezmoq

yeti - yetti soni; o'tkir, keskir

Yetikon - Yetti og'a-ini yulduzlar turkumi

yetti andom - kishi tanasining yetti a'zosi; bosh, ko'z, quloq, og'iz, burun, qo'l va oyoqlar, ba'zan bu sanoqqa ko'ngil ham kirgan

yoz - yoy, kamon; «yo», «yoki» ayiruv bog'lovchisi; Yoy burji

yozim - to'shak, namat

yoz - bahor fasli, ko'klam; yana q. Yoy

yozi - dala, yaylov, cho'l, vodiy

yozuq - ayb, xato, gunoh

yoy - yoz fasli; yoy, kamon

yolin - yolqin, alanga

yos - motam, aza

yotg'oq - qorovul, soqchi

«Yoruq yuzli go'zal ko'rsatdi tishin» - «yoruq yuzli go'zal» — quyoshning istioraviy atamasi, «tishini ko'rsatmoq» — bu yerda quyosh nurlarining sochilishiga ishora

«Yoruq yuzli go'zal qomatini ko'tardi» - quyoshning ko'tarilishiga ishora
jabr-u muqobil - algebra

jam-u tafriq - matematikadagi qo'shish va ayirish amallari

jov - shuhrat, dong, shon

jo'vli bek - shuhratli bek, qoraxoniylar saroyidagi amallardan biri va uning egasi

zangi - zangi, habash; ko'chma ma'noda tun, qorong'ilik va umuman qora rang

zangilar yuzi - zangi (habash)larning tashqi ko'rinishi qoracha bo'lganligi uchun Sharq adabiyotida tun tasvirida keng qo'llanadigan obraz

zarb - ko'paytirish amali

za'faron - za'far, za'faron, ingichka, uzun bargli to'q-sariq piyozsimon ildizli o'simlik; ko'chma ma'noda, sariq rang, sarg'ishlik

Zahbok - sitamkorligi, qattiqqo'l va zolimligi bilan shuhrat qozongan afsonaviy hukmdor. Afsonalarga ko'ra, uning yelkasiga joylashib olgan ikki ilon (ajdar) odamning miyasi bilan oziqlangan

zohid - tarki dunyo qilib, toat-ibodatga berilgan kishi, asket, so'fiy

iviq - tog' kiyigi, ohu

iyor ishi - metall sofligini sinash, bozordagi tosh va tarozilar to'g'riligini, muomaladagi oltin va kumush pullarning sofligi va og'irligini kuzatib turish

ig - kasallik, dard, og'riq, balo, ofat, illat, nuqson, ayb

igdish - qabila nomi, shu qabilaga mansub kishi; chorva

igdishchi - chorva bilan shug'ullanuvchi, chorvador

iglamoq - kasallanmoq

iduiq - qutli, muborak, muqaddas, ilohiy

ilik-kulmiz - tog' (yoki cho'l) echkisi, erkak va urg'ochi jayron

ilimg'a - bosh kotib, uyg'ur va turkiy yozuvlarda yozadigan kotib

Ila - geografik atama, cho'l (yaylov) nomi

- img'a - tog' echkisi, serka
 inal - onasi xon avlodidan, otasi oddiy xalqdan bo'lgan kishi, aslzoda
 injiq - qayg'u, g'am, alam, o'kinch
 inoyat - iltifot, lutf, marhamat, yordam
 inonch bek - ishonchli bek, qoraxoniylar davlatidagi amallardan biri va shu amal egasi
 inch - tinch, osoyishta (lik), tinchlik farog'at
 ipor - klassik poeziyada juda keng qo'llanadigan obrazlardan bo'lib, goh rangiga, goh hidiga ko'ra o'xshatiladi. Ipor aslida quritib olinadigan xushbo'y moddalardan biri. Rangi qoramtir bo'lib, sandal, gulob, mushk va za'faronan qo'shib tayyorlanadi
 irig - o'git, pand, nasihat, dag'al, qo'pol; chidamli, abjir, kuchli, mangu, abadiy
 irsol - beqaror, sabotsiz, vafosiz
 isig - issiq, taftli, qadimgi Sharq tabobatida mijoz ko'tinishlaridan biri
 Iskandar - Iskandar, qadimgi yunon podshohlaridan birining ismi
 isrofil nayi - yoqimli ohang, xush ovozga ishora
 ich so'z - ichki (yashirin) so'z, sir
 ich yuz - ichki olam, ma'naviy dunyo
 ichgu - ichimlik, ichiladigan narsalar
 ish - is, tutun, dud; *ko'chma ma'noda*: qorong'ilik
 ishar - ayol, xotin kishi
 ishchi - ishchi, xizmatkor
 yildiriq - Zuhra (Sirius) yulduzining turkiy nomi
 yilduzchi - yulduzchi, munajjim, astrolog
 yilmiq - ingichka, xipcha, nozik
 yipor - ipor
 yiramoq - yiroq turmoq, yiroqlashmoq
 yish - yuqorilik, balandlik; *ko'chma ma'noda*: qadr, izzat-hurmat
 yig'och - yog'och, daraxt
 yo'da - boldir, oyoqning tovondan yuqori qismi
 yo'rug' - ta'bir, izoh
 yo'rtug' qur - soqchi lashkar, lashkarning oldingi qismi, avangard
 kasur - «kasr»ning ko'pligi, matematikada sonlar nazariyasiga oid bo'limlardan biri
 kebit - do'kon, ichkilik do'koni, *ko'chma ma'noda*. uy, manzil, el
 keval - uchqur ot, tulpor, yo'rg'a ot
 kezig - navbat, tartib, sira, gal
 kep - shakl, surat
 kezlamoq - yashirmoq, berkitmoq, sir tutmoq
 keyik - kiyik
 kem - kasallik, dard, kamchilik, nuqson
 kend - shahar, aholi g'uj yashaydigan manzil
 kesildi tiriklar so'zi - tirik mavjudot so'zlash (harakat) dan to'xtadi.
 Bu yerda tun qorong'iligidagi jimjitlik nazarga olingan
 kechig - kechik, o'tish joyi, daryo, ko'l, soylarning kechib o'tish mumkin bo'lgan joyi; *ko'chma ma'noda*: imkoniyat, vosita
 kin - kiyikning mushk bezi, mushk

Kisro - Xisravning arabchalashgan shakli, sosoniylar sulolasi podsholarining Anushervondan keyingilari laqabi

kish - suvsar, oimaxon

kishchi - suvsar tutish bilan shug'ullanuvchi ovchi

kishi tab'i to'rt xil tugul turgan yov - «ho'l» so'zining izohiga qarang

«**koshki uning so'zlarini eshitmagan bo'lsam**», - bu yerda O'zg'urmish haqidagi ovoza, shuhrat nazarda tutiladi.

Koshg'ar - Qashqar, geografik atama. Sharqiy Turkistondagi shahar va viloyat nomi

ku - shuhrat, ovoza, dong

kuvrug - dovul, nog'ora

Kuntug'di - chiqqan (yorishgan, to'lishgan) kun, quyosh. Asarning bosh qahramoniga berilgan ism. U davlat boshlig'i — elig timsolidir.

Ayni paytda u Adolat sifatida namoyon bo'ladi

Kusamish - Kusamish, shaxs nomi. «istalgan», «xohlangan» ma'nolarini bildiradi

kuchkay - zolim, zo'ravon

ko'z suvi - ko'z yoshi, *ko'chma ma'noda*: uyat, andisha, nomus

ko'z qamar - ko'zi qamashadi

ko'zgu - ko'zgu, oyna

ko'k ayuq - amal nomlaridan biri, oqsoqol

ko'kchin soqol - soqoli mosh-guruch rangdagi kishi. Qadimgi turkiy adabiyotda katta yoshli, keksa kishilarni tasvirlashda ko'p qo'llanadigan obraz. U *ko'chma ma'noda* «boshidan ko'p narsalarni o'tkazgan, tajribali, dono, donishmand» ma'nolarini anglatadi. Shu vazifani «o'runq sachli», ya'ni «sochi oppoq» birikmasi ham bajargan

ko'moch - ovqat turi

ko'nak - ko'za, Dalv yulduzlar turkumining turkiy nomi

ko'ni - to'g'ri, tik, adl, rost, haqqoniy, yaxshi, halol, insofli, pok, odil, ezgu

Ko'rud - Mirrix yulduzining turkiy nomi

ko'chmoq - o'lmoq ma'nosida. Qadimgi xalqlar dunyoni ikkiga ajratib tasavvur qilishgan: bu dunyo va u dunyo. «Bu dunyo» o'zlari ishlab, ovqatlanib, dam olib, yashab yurgan moddiy olamni, «u dunyo» esa kishining «bu dunyo»dagi umri tugagandan keyin boshlanadigan «hayot»ni anglatadi. «Ikki dunyo», «ikki olam», «ikki jahon» iboralari ham shu tasavvurlar asosida paydo bo'lgan. Ularning tasavvurida ikki dunyo ham uy, manzil sifatida namoyon bo'lgan. Shuning uchun ham kishi o'lganida bir manzildan boshqasiga o'tadi, degan aqida hosil bo'lgan. Tabiiyki, bunda «ko'chsam» degan so'z shu ma'noni tashiydi.

lev - ovqat, taom

lev-osh - oziq-ovqatlar. Hozirgi Andijon shevasida «levash» degan so'z saqlanib qolgan. U maxsus tayyorlangan non turlaridan birini anglatadi

Luqmon - shaxs nomi, Sharq xalqlari orasida tengi yo'q hakim va donolik timsoli hisoblangan afsonaviy shaxs

majoz - majoz, ramz, *ko'chma ma'noda*, kinoya

maktubni o'radi - xat jo'natish hozirgi shakliga kirguncha turli taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tgan. Qadimda xat yozilgan qog'oz buklanmasdan o'ralgan va ular xat solinadigan maxsus g'illoflar ichiga solib jo'natilgan. Bu yerda shu holat nazarda tutilmoqda

malik - mamlakat boshlig'i, podsho, hukmdor (arabcha «mulk egasi»)

marhum - o'lgan, vafot etgan kishi

masal - masal, hikmatli so'z, maqol

Mashriq - Mashriq, Sharq, Kunchiqish tomoni

ma'jun - ma'jun, turli dorivodarga alyun qo'shib tayyorlangan quvvat dorisi

«**Men ipak jo'natdim, u berdi tikan**» - asarda so'zlarni ko'chma ma'noda qo'llash tez-tez uchraydigan hodisa. Bu yerda ham «ipak» va «tikan» so'zlari o'z ma'nolarida emas, ko'chma ma'noda qo'llangan. «Ipak jo'natmoq» — shirin so'zlar bilan qilingan taklifi, «tikan qaytarmoq» esa acheniq va dag'al so'zni, ya'ni rad javobini bildirib kelmoqda

mijoz - qadimgi Sharq tabobatida inson organizmining muayyan holati, uningcha kishi mijozini to'rt unsur: qon, safro, yiring va shilimshiq tashkil etadi, ularning har biri muayyan rang bilan bog'liq bo'ladi: qon — qizil, safro — sariq, yiring — qora va shilimshiq — oq. Ular orasidagi muvozanatning buzilishi kishi sog'lig'iga zarar yetkazadi. Mijoz ayni paytda kishi organizmining biror narsaga bo'lgan talabi, munosabatini ham anglatishi mumkin

misohat - yuza (sath)ni o'lchash ilmi, geometriya fani

mitridus - murakkab tarkibli dori

Mochin - janubiy Xitoy, Mochinning bo'lak nomi Tabg'achdir. Shuningdek, Chin ham Xitoyni anglatgan, faqat bunda Sharqiy va Markaziy Xitoy nazarda tutilgan. O'ra Chinni Xitoy, Chinni Qashqar deyishgan

muvg'oq - urg'ochi bug'u

mulk - biror kishining tasarrufi yoki qaramog'idagi joy va narsalar. Kengroq ma'noda butun mamlakat ham anglashiladi, tor ma'noda faqat boylik

mol - mulk yoki uy-joy nazarda tutiladi

murid - murid, izdosh, shogird

musannif - tasnif qiluvchi, yozuvchi, muallif

muqobil - sonlar nazariyasi, algebra

muhtasib - shariat qonun-qoidalarining nazoratchisi

nizom - ma'lum ish, masala bo'yicha qonun-qoidalar, tartiblar majmuyi

nujum - falakiyot, astronomiya va astrologiya

No'shiravon - adolatliligi bilan shuhrat qozongan podshoh nomi

ovichg'a-ovuchg'a - qari, keksa, chol, katta yoshli kishi

ovuchg'a so'zi - otalar so'zi, maqol, hikmatli so'z

«**Odil sof kishining orqasida iz**» - «iz qolmoq» — belgi, nishon qoldirmoq ma'nolarini bildiradi. O'zining orqasidan iz qoldirmoq degani yaxshi nom qoldirmoq demakdir

o'jun, ochun - dunyo, olam

ozoq - yo'qotgan

ol - ol (qizil-qizg'ish) rang; chora, tadbir, iloj; hiyla, aldov

oliq - olim, olinadigan narsa, «berim»ning aksi

olchi - aldoqchi, ayyor, makkor

orig' - toza, pok; pokiza, muqaddas; tugal, to'la; oliyanob, aziz, yoqimli

osig' - foyda, naf, manfaat; ulush, tegish

«Osmon qora ko'ylagini yirtmoqda edi» - Quyosh chiqishdan oldingi qorong'ilik daslab yerda emas, tepada — osmonda chekina boshlaydi. Quyosh chiqadigan nuqtada uzun «darz» hosil bo'ladi. Tasvir shu holatga ishora

Osmon jin yuzidek qoraydi o'ngib - qadimda jin (dev, pari, ajdarlar qatorida) real borliq sifatida tasavvur qilingan va uning rangini qora sifatida tasavvur qilishgan. Ushbu misra shu tasavvur natijasidir

Osmon bo'ldi misli Qoraqush rangi - tun qorong'iligiga ishora. Umuman «Qutadg'u bilig»da tabiat va jamiyat hodisalarini tasvirlashda atrofni qurshab turgan hayvonot olamiga murojaat qilish tez-tez uchrab turadi. Bu, bir tomondan og'zaki ijod ta'siri bo'lsa, ikkinchi tomondan, mavjud an'analarning ifodasidir

otalar so'zi - ota-bobolardan meros bo'lib o'tib kelayotgan hikmatli so'zlar, maqol

otim - mergan, aniq, nishonga otadigan

ofiyat - salomatlik, sog'lik, poklanish; asar qahramonlardan biri — O'zg'urmish tashigan ramziy ma'no

ochiq - sovg'a, mukofot, tuhfa; iltifot, marhamat

och bo'ri - saroy amaldorlari nazarda tutiladi

oshbag'u - taom, ovqat

osh boshchi - osh boshchi, saroydagi dasturxon mutasaddisi; o'sha davrdagi amallardan biri, bu amal xon salor deb ham yuritilgan

osh ishbchisi - saroyda oziq-ovqatlarni tayyorlash bilan shug'ullanuvchi xodimlar

oshchi - oshchi, oshpaz

oqibat - oqibat, natija, pirovard; O'zg'urmish tashigan ramziy ma'no

oqin - to'xtamay oqib turuvchi suv, sel; *ko'chma ma'noda*; ko'z yoshi

og' - tuzoq, qopqon

og'i - qimmatbaho narsalar: la'l, javohir va noyob matolar; ipak, shohi, kimxob

og'in - soqov, gung, lol

og'ir - tabarruk, aziz, mo'tabar; qadr-qimmat, hurmat, e'tibor, qimmatli, qimmatbaho; vazmin, bosiq, o'zini qo'lga olgan

og'irlamoq - qadrlamoq, hurmat ko'rsatmoq, ulug'lamoq

og'irliq - hurmat, izzat-ikrom

og'ichi - xazinachi, xazinabon

pusuq - pistirma, to'satdan hujum qilish yoki ov poylash uchun foydalaniladigan yashirin qurilma yoki joy

raiyat - oddiy xalq, fuqaro

rakva - charmdan yasalgan idish, mesh

Rum - Vizantiyaning Sharqdagi nomi. Bu nom ostida ko'pincha butun Yevropa ham tushunilavergan

rumiy qizi - Quyosh va Oyniing istioraviy atamasi. Agar tasvir kunduz kuni bilan bog'liq bo'lsa, Quyoshni, tun bilan bog'liq bo'lsa, Oyni anglatadi

Rustam - Firdavsiy «Shohnoma»sidagi asosiy qahramonlardan biri. U O'rta Osiyo xalqlarining og'zaki va yozma ijodida keng o'rin tutadi

sabo - ertalab esgan mayin va yoqimli shabada. Odatda u biror yaxshilik xabari bilan bog'liq bo'ladi

savdo - inson tanasidagi to'rt unsur (safro, balg'am, qon va savdo) ning biri bo'lib, siyoh ranglidir. Qadimgi tibbiy qarashlarga ko'ra u tiriklik asosini tashkil etadi

saran - xasis, baxil

saraton - o'n ikki burjning biri, Javzo va Asad burjlari o'rtasiga joylashgan

san(d)voch - bulbul

saqinch - qayg'u, g'am

saqizg'on - zag'izg'on, hakka

sart - savdogar, savdo-sotiq bilan shug'ullanuvchi kishi

saqinuq - mulohazali, andishali, tadbirkor, hisob-kitobli

sezig - shubha, gumon

Sekantir - Zuhal yulduzining turkiy nomi

Semirkuk - mifologik qush nomi, ehtimol Semurg(?)dir

serim - sabr, qanoat, chidam

serinmoq - chidamoq, sabr qilmoq, qanoat qilmoq

sizg'irmoq - aziyat chekmoq, ich-etini yemoq

sizig' - og'riq, dard

silig - oliyjanob, sof, halol, pok, zarif, yumshoq tabiatli

sinich - qush nomi

sipohiy - otliq

sir - sir, rang, bo'yoq

sirinchg'a - shisha

sir toshi - mis bilan oltinni ajratishda qadimda sir toshidan foydalanishgan.

U misga tegizilsa, misning rangi ko'kimtir tusga kirgan, oltinning rangi esa o'zgarmagan. Shunday qilib, sof oltin bilan misni farqlab olish mumkin bo'lgan. Notanish odamning so'zlari ham sir toshi vazifasini bajarishi mumkin, ya'ni so'zlaridagi mantiqdan uning kimligini bilish mumkin, demoqchi shoir

sirchi - sirchi, sirlovchi

sig'irchuq - chug'urchuq

sig'un - erkak bug'u

sovuq - «ho'l» so'zining izohiga qarang

soqish - hisob-kitob, sanoq, hisob-kitob bilan shug'ullanuvchi fan — matematika

su - armiya, lashkar

su hoshchi - qo'mondon, lashkarboshi

suvsar - suv hayvonlaridan birining nomi. U XI asrda «tiyin» deb atalgan.

Qadimda, hali pul muomalasi yuzaga kelmay turib, odamlar o'zaro narsa almashtirganida turli-tuman qiymatbaho mo'ynalar keng iste'molda bo'lgan. O'rta Osiyo va Sharqiy Turkiston xalqlari o'rtasida qunduz va olmaxonga o'xshaydigan tiyin degan jonivor ham shu maqsadda foydalanilgan. Hozir pul birligini anglatuvchi «tiyin» (so'mning yuzdan bir qismi) shu bilan aloqador.

sulton - yuqori darajadagi amalni bildiruvchi unvon

sungu(n) - nayza, sanchqi

sungunchi - nayzador, qo'riqchi

so'z qiy - so'z qiymoq, so'zdan qaytmoq, va'dani buzmoq

so'zchi - so'z aytuvchi, xaharchi, vakil, vositachi

so'kich - qirg'ovul, tustovuq

- so'qoq - kiyikning bir turi, ola rangli kiyik
- Tabg'ach - turkiy qabila nomlaridan biri, shu qabila asosida yuzaga kelgan uvon; Xitoyning umumlashma nomi
- taka - tog' echkisining erkagi
- talim - ko'p, talay, ancha
- tamg'a - tamg'a, muhr
- tamg'achi - tamg'achi, muhrdor (amal nomi)
- tansif - bo'lish, qismlarga ajratish, matematikadagi hisoblash usullaridan biri
- tapug' - xizmat, ish, sig'inish
- tapursoq - mehnatsevar, ishchan, sodiq
- tapug'chi - xizmatkor
- tarig' - ekin, dehqonchilik
- tarig'log' - ekinzor, ekin ekiladigan yer
- tarig'chi - dehqon, ekin ekish bilan shug'ullanuvchi kishi
- tafriq - chegirish, ayirish, matematik amallardan biri
- tag'ar - dag'al ipdan to'qilgan mato; ot yopig'i
- tebiz - hasad, qizg'onish
- tegin bek - shahzodalardan chiqqan bek
- tezginmoq - aylanmoq, kezmok
- tezginch - charx, falak: *ko'chma ma'noda*: qismat
- tekma - har xil turli-tuman
- telim - ko'p, talay, ancha
- tenik - olmaxon
- tergi - dasturxon
- terk(in) - tez, tezda, tezlik bilan
- tetik - tetik, serharakat
- tetir - urg'ochi tuya
- teshi - ochko'z, yebto'ymas, ochofat
- tildam - so'zamol, chechan
- tilmoch - tilmoch, tarjimon
- toziy - arab, arabiy
- topinib-sig'inmoq - hozirgi tilimizda bu so'zlar asosan muayyan e'tiqodga bo'ysunish, amal qilishni anglatadi. Uning hurmat qilmoq, qadrlamoq ma'nolari ancha chegaralangan. «Qutadg'u bilig» va umuman qadimgi turkiy tilda esa u «yumush qilmoq, boshqalar xizmatini ado etmoq» ma'nolarini ham bildirgan
- totig' - bu so'zning o'zagi «tot»dir. U totli, totsiz singari so'zlar tarkibida hozir ham mavjud hamda «maza, ta'm» degan ma'nolarni bildiradi. «Totig'» shu maza, ta'm natijasida hosil bo'ladigan holatdir. Uni «lazzat», «maza» deb yuritishadi
- tog'i - tog'da bo'ladigan ot turi
- tubi - shamol, bo'ron
- tugug yuz - «tugug» so'zi qosh va yuzga nisbatan qo'llanadi. Uning zid ma'nodoshi «ochiq» va «yoziq»dir. Bu so'zlar hozirgi tilimizda ham ko'p qo'llanadi, ammo «tugug yuz» yoki «qosh tugdi» iboralari qadimgi tilga xosdir. U «yuzini burishtirish», «qovog'i soliqlik», «badro'ylik» ma'nolarini beradi
- tudlich - suv qushlaridan biri

- tuzun** - to'g'ri, sara, xushfe'l, yaxshi
- tuy** - qush turi, tuvaloq(?)
- tumlig'** - sovuqlik. Sharqdagi tasavvur va e'tiqodlar oziq-ovqatlarni quruq, ho'l, issiq va sovuqqa ajratadi. Bu yerda oxirgisi
- tunak** - tunash joyi, kechasi tunab o'tiladigan joy
- Turon** - turkiy xalqlar yashaydigan o'lkalarning umumiy nomi
- Turk** - kuch, qudrat; qabila va ayni paytda turkiy tillarda so'zlashuvchi xalqlarning umumiy nomi
- Turkiston** - Turkiston, turkiy xalqlar yashaydigan joylar
- turkcha** - turkiy til, turkiycha
- turmak** - o'rab yoki tugib tayyorlanadigan ovqat turlaridan biri, keng ma'noda, umuman, ovqat
- turg'oq** - qorovul, posbon
- tutug'** - h'arbiy qism, bo'linma
- tutg'oq** - ayg'oqchi, saf, razvedka bo'linmasi
- tush yo'rmoq** - qadimda tush yo'rish bilan shug'ullanuvchi maxsus kishilar bo'lgan. Ularni ta'birchi deyishgan. Tush ta'bir qilishning qator usul va yo'llari bo'lib, ularning biri yulduzlarga qarab belgilangan. Bu yerda ana shu holat e'tiborga olingan
- tug'a** - dard, kasallik, xastalik
- tug'an** - lochin; *ko'chma ma'noda*: jasur, botir
- Tug'ar** - Sharq, Kunchiqar
- To'nga** - arslon; *ko'chma ma'noda*: botir, bahodir, pahlavon
- To'nga Alp Er** - Alp Er To'nga, turkiy xalqlarning afsonaviy qahramoni, Afrosiyobning asl nomi
- to'nguz** - to'ng'iz
- to'nchi** - to'n tikuvchi, chevar
- to'ru** - chora, tadbir; adolat, siyosat, qonun-qoida, rasm-odat
- to'rg'u** - ipak; *ko'chma ma'noda*: parda, choyshab, yopqich
- to'sug'** - naf, foyda, manfaat
- to'shakchi** - o'rin-joy va yotoqxonalar mutasaddisi
- to'qli** - to'qli, olti oylik erkak qo'zi
- uvut** - siqim, qisim, hovuch
- ud** - mol, sigir, hayvon; o'n ikki burjdan biri Savr burjining turkiy nomi. U Hamal va Javzo burjlari orasida joylashgan
- udik** - zavq, hissiyot
- ujuz** - qadrsiz, tuban
- uzoq** - o'tmish, o'tgan davr, moziy
- uz** - go'zal, chiroyli, yarashiqli: munosil, loyiq, mos, usta san'atkor, mohir
- ul** - asos, ildiz, poydevor, moya
- ulamo** - olimlar, donishmandlar, ilm egalari
- ulgu** - tarozi; o'lchov, me'yor; o'n ikki burjdan biri — Mezon yulduzlar turkumining turkcha nomi. U Savr va Saraton burjlari orasiga joylashgan
- ulig** - ulush, hissa, tegish; bahra, manfaat
- ulimoq** - bu so'z aslida it, bo'ri, qashqir, shag'ol kabi hayvonlarning cho'ziq ovoz chiqarishiga nisbatan qo'llanadi. «Qutadg'u bilig»da bu so'z ko'chma ma'noda kishiga nisbatan ham ishlatilgan. Bunda qattiq faryod chekish, o'kirish, ya'ni alam va iztiroblarda qolish nazarda tutilgan

- ulush - qishloq
- ulug' - bu so'z hozirgi tilimizda ko'proq qadrli, e'tiborli degan ma'nolarda qo'llanadi. Uning «katta» ma'nosi ham saqlangan. Bu o'rinda «kichik»ning zid ma'nosidagi so'z o'rnida qo'llangan
- Ulug' Hojib - Ulug' Hojib, saroy amaldorlaridan biri, eshik og'asi, kitob muallifiga xizmatlari uchun berilgan unvon
- uminch - ishonch, umid, istak, ilinj
- Urkar - Hulkar (Surayyo) yulduzi, Savr burjidagi bir guruh yulduzlarning nomi
- urog'un - tibda qo'llanadigan dorilardan biri, ko'proq Hindistondan keltirilgan
- urunch - pora, rishvat
- ucha - yelka, qomat
- Uch o'nda - qarluq qabilalari yashab kelgan shaharlardan biri Mahmud Koshg'ariy uni Andijon bilan Samarqand oralig'idagi Sayxun (Sirdaryo) qirg'og'ida deb ko'rsatadi
- ushoq so'z - mayda so'z, tuhmat, bo'hton, chaquv
- ushoqchi - tuhmatchi, chaqimchi, mayda gap, g'iybatchi
- Uqlidus - Yevklidning Sharqda tarqalgan nomi
- uqush - uquv-idrok, aql, ong, tushuncha, zehn
- Faridun - shaxs nomi, Eronning mifologik hukmdorlaridan bo'lib, Jamshid avlodlaridan sanaladi, u Zahhokni yengib, qorong'i bir g'orga tiqib qo'yadi va butun insoniyatni uning zulmidan ozod qiladi
- fol - fol, bashorat, rom. Biror narsa (masalan, qo'l, kitob, mayda tosh, suyak, oyna va sh. k.)ga qarab kishi bilishga qiziqqan narsa yoki hodisalarni oldindan «aytib berish», soxta bashorat
- fuqo - shifobaxsh ichimlik turlaridan birining nomi
- chavgon o'yini - hozirgi xokkeyga o'xshash sport turi. Bu qadimgi Sharq xalqlarida keng tarqalgan ommaviy sport turlaridan bo'lib, ikki guruhga bo'lingan chavandozlar qo'llarida uchi egri tayog' bilan o'rtadagi to'pni darvozalarga kiritishga asoslangan. Hozirgi tushunchalarga qiyoslaydigan bo'lsak, klyushka — chavgonga, to'p (shayba) — to'pga to'g'ri keladi
- chazan - chayon; Aqrab burjining turkiy nomi
- chag'ri - lochin
- chag'ri bek - saroydagi amallardan biri
- chevrilmoq - aylanmoq, teskari bo'lmoq, o'girilmoq
- cherik - askar, lashkar, armiya, qo'shin, jang, urush
- chechaklig - gulzor, maysazor, o't-o'lan ko'p bo'lgan joy
- chigil - turkiy xalqlar oilasiga mansub qabilalardan biri, shu qabilaga mansub shaxs
- Chin - Chin, mamlakat nomi, Xitoyning Markaziy va Sharqiy qismi
- chirg'u - bechora, kambag'al
- chig'oy - kambag'al, bechora, davlatsiz
- chumg'uq - chumchuq
- churni - surgi dori
- cho'ga - chakmon, to'n, uzun yengli va keng ustki kiyim
- cho'gan - chavgon, to'p (ya'ni go'y)ni urish uchun ishlatiladigan uchi egri sport tayog'i. Bu yerda chavgon o'yini ma'nosida
- cho'kut - qisqa, past, kalta

- Shaddod** - Shaddod, shaxs nomi
shaliso - tibda foydalaniladigan dorilardan biri
shariat - diniy qonun-qoidalar majmuyi
shat - jur'at, jasorat
shatranj - shatranj, shaxmatga o'xshash sport o'yini
shatu - shoti, narvon
shish - shish, kasallik
«Shohnoma» - davlatni boshqarish haqidagi asar, bu yerda Firdavsiyning mashhur asari ko'zda tutiladi
ev - uy, bino; *ko'chma ma'noda*. olarn, dunyo
evak - shoshqaloq, tezkor
evlik - uyli, uyi bor, uy egasi; ayol, xotin, umr yo'ldoshi
evirmoq - o'zgartirmoq, qaytarmoq
evran - falak, davron
egin - tana, gavda, yelka
egarsiz yog'och - egarsiz yog'och ot bu yerda tobut nazarda tutiladi
emgak - mehnat, mashaqqat, aziyat, azob
emganmoq - qiynalmoq, aziyat chekmoq
emchi - emchi, tabib
eng - yuz, bet
eraj - rohat, farog'at, huzur
eronlig'lar - Eron mamlakatida yashovchilar, eronliklar, fors-tojik xalqi nazarda tutiladi
Erantiz - Tarozi burji, *yana qarang*: Ulgi
erat - lashkar, qo'shin
erbuz - qoplon, *ko'chma ma'noda*, mard, jasur
erdam - san'at-hunar, yaxshi fazilat
erdosh - jo'ra, og'ayni, birodar, oshna
erik - abjir, chaqqon
erinch - g'afolat, musibat, kulfat, falokat
erinchig - erinchoq, zerikarli, nomatlub, jirkanch, yaroqsiz
erkach - taka, serka, suruvni yetaklaydigan taka
ernak - barmoq
ersig - botir, mard, qo'rqmas; asar qahramonlaridan birining nomi
esruk - mast, sarxush
et - go'sht
etig - chora, tadbir
etmak - non
etikchi - etikchi, kosib
echi - ayol
eshuk - parda, to'siq
yugdik - qush nomlaridan biri
yuz suvi - obro', e'tibor, hurmat
yuzi bo'zga aylandi - bo'z matolarning eng oddiy va soddasi bo'lib, dag'alroq iplardan to'qiladi. Eng oliy nav mato ipak va shoyidir. Shuning uchun ham qadr-qimmat, obro', yaxshilik, ijobiy xislatlar ipak va shoyiga, uning aksi esa bo'zga qiyos qilinadi. Yuzi bo'z bo'lmoq — yuzi oqarib ketmoq ma'nosini ham beradi. Odatda qo'rqqan, uyat, or-nomus hislarini tuygan odam shu holatga tushadi.

Bu o'rinda ko'pchilik oldida obro'sidan ayrilib, uyatga qolishi mumkin bo'lgan kishi holati e'tiborga olingan

yuzimoi ol qilma - yuzimni qizartirma, ya'ni meni uyatga qoldirma demochi
yuzi suvlanaar - obro' qozonmoq, e'tiborga tushmoq ma'nolarini anglatadi.

«Qutadg'u bilig»da «obro'» o'rniga «yuz suvi», «uyat, andisha» o'rnida «ko'z suvi» ishlatilgan. «Yuz» tojikcha «ro'y» bo'lsa «suv» «ob»ga teng keladi

yuz tumurmoq - yuzini burishtirmoq, qovog'ini solmoq, vajohati yomonlashmoq

yuz urmoq - duch kelmoq, ro'para bo'lmoq, bostirib kelmoq

yuk - yuk; *ko'chma ma'noda*: g'am, tashvish

ol - buloq, chashma; *ko'chma ma'noda*: ko'z yoshi

yula - mash'al

yumushchi - xizmatkor, xodim

yund - ot, yilqi, uyur

yungag' - chaquv, g'iybat

yungag'chi - chaqimchi, g'iybatchi

yut - dard, balo, ofat

jug' - motam, aza

jug'oq - suv qushlaridan biri, rangi qora deb taxmin qilinadi

jug'rut - suzma, qatiq

jug'rush - qadimgi turkiy xalqlarda oddiy xalqdan vazirlik darajasiga chiqqan odam

yava - yomon, yaramas, bequda

yavg'u - xalqdan chiqqan, xoqondan ikki daraja past amaldor

yalavoch - elchi

yalinguq - inson, kishi, odam

Yalchiq - Oynning bo'lak nomi

yangluq - odam, kishi, inson; xato, nuqson, ayb

yangu - q. yangshaq

yangshaq - ezma, sergap, ogzi bo'sh

yar - jar, tik qoya

yaraqchi - yarog'dor

yarmaq - pul

yag'an - fil

yanig' - qaytim, hissa, ulush, evaz

yas - zarar, ziyon

yashiq - Quyosh

yag'mo - turkiy qabilalardan birining nomi va shu qabilaga mansub kishi

yag'uq - yaqin, masofa nuqtayi nazaridan uzoq bo'lmagan

o'bri - chuqurlik, dara

o'vka - o'pka, gina; qahr, g'azab

o'vut - uyat, andisha, nomus, hayo

o'g - aql, ong, tafakkur; katta yoshli kishi, ulug'; ulug'lamoq, maqtamoq

o'ga - dono, bilimdon, aqli

o'galik - maslahatchilik, vasiylik, saroydagi amallardan birining nomi

O'gdulmish - asar qahramonlaridan birining nomi

«Maqtalgan», «aql bilan etilgan» demakdir. «O'g» XI asr tilida «aql»ni anlatadi

o'gi - ukki, boyqush, boyo'g'li

o'gmoq - maqtamoq, olqishlamoq

O'zg'urmish - asar qahramonlaridan birining nomi. «Uyg'otuvchi», «sergaklantiruvchi» ma'nolarini anglatadi

o'kak - burj, yulduzlar to'dasi

o'kuz - ho'kiz, ikki yoshdan oshgan erkak qora mol; daryo

o'kush - ko'p, talay, ancha

o'lutchi - o'ldiruvchi, qotil, josus

o'ng va chap - qadimda o'ng tomon yaxshilik, chap tomon yomonlik ramzi sifatida qabul qilingan. Bu ehtimol Quyoshning o'ng—Sharqdan chiqib, chap — G'arbga botishi bilan aloqadordir. Ertaklardagi uchta yo'lning chapdagi bolsa kelmas, o'ngdagi bolsa kelar ekanligini eslang. Ishi yurishgan odamga nisbatan «bugun o'ng tomoni bilan turgan», ishi yurishmagan odamga nisbatan «chap tomoni bilan turgan», iboralari qo'llanadi. Bularda ham o'sha tasavvurlarning izi mavjud

o'ugdi - qonun, qoida, nizom, odat

O'ngoy - O'ngoy, burj nomi, Mushtariy (Yupiter) yulduzining turkiy atamasi

o'ngdun - Sharqdan esadigan mayin shabada

o'rtuk - parda, to'siq

o'tachi - tabib, hakim

utru - qarshi, ro'para, old; so'ng, keyin

utrum - surgi dori, susaytiruvchi dori

Utukon - geografik atama. O'rxun daryosi qirg'og'idagi tog'li manzillardan birining nomi. Xitoy manbalariga ko'ra u Shimoliy Mo'g'ulistondagi Tu-Kin tog'larining turkiy nomi. Hozir u Xangay cho'qqisi deb yuritiladi

o'tun - tuban, yaramas, xulqi yomon

o'g'loq - uloq, echkning bolasi; Jadiy burjining turkiy nomi

o'g'log'u - nozik, nozli; erka, tantiq

qaliq - osmon, ko'k

qarshi - o'rda, saroy

qach - qancha, bir qancha, bir necha

Qaysar - shaxs nomi, qadimgi Rimning davlat va siyosiy arbobi, sarkarda va yozuvchisi Yuliy Sezarning Sharqda tarqalgan nomi

qali - agar, zero, modomiki shart bog'lovchilari o'rnidagi so'z

qam - kohin, hakim, tabib, shaman

qanoat - qanoat, qoniqish, ozga yoki beriga ko'nish, bori bilan kifoyalanish, nafi tiyqlik, ko'pga, ortiqchalikka intilmaslik; O'zg'urmish tashigan ramziy ma'no

qapug' - eshik, darvoza

qapug'chi - eshik og'asi, darvozabon

qapug' boshlar - darvozabonlar boshlig'i

qaranful - chinnigul

qasab - zarrin mato, kimxob, parcha

Qashqar - Qoraxoniylar davlatining sharqiy markazi. Bu shahar hozir ham shu nom bilan mavjud bo'lib, u G'arbiy Xitoyda Sinszyan — Uyg'ur Avtonom viloyatiga kiradi

- qivi - vaqtincha, muvaqqat
- qiz - noyob, nodir, aziz, qadrlı; qiz, qiz bola
- qizil yuz - mumtoz adabiyotimizda «qizil yuz» yoshlik va shodonlik, o'z ishi va hayotidan qoniqishning, sariq yuz (umuman sariq rang) keksalikning, mashaqqatli hayot, kishining yashash tarzidan norozilik ramzi sifatida qo'llangan
- qil - qush nomi, qilquyruq
- qilinchi - qiliq, xatti-harakat, qilg'ilik
- qiliq - fe'l-atvor, kishining xatti-harakatlari
- qiliqsiz - qilig'i yomon, fe'li yomon
- qir - yovuz, g'arazli
- qirmachi - duradgor, o'ymakor usta
- qozg'onchi - qozonchi, ishonchi qozonish, foyda
- qomug' - barcha, hamma
- qomug'-turlug' - turli-tuman, xilma-xil
- qon oqizmoq - qon bosimi oshganda qo'llanadigan usullardan biri
- qora - Sharqdagi tibbiy qarashlarga ko'ra mijoz ko'rinishlardan biri, «ho'l» so'zining izohiga qarang
- qora bosh - xizmatkor, qul
- qora kesh - qora suvsar
- qora om - qora xalq, oddiy fuqaro
- qora chumg'uq - qora zog'
- qora qush - Qora qush, burgut; Mushtariy (Yupiter) yulduzining turkiy nomi
- qorag'u - ko'r, ko'zi ojiz
- qorma - talon, talon-taroj
- Qorun - shaxs nomi. Afsonalarga ko'ra u hisobsiz boyligi bilan mashhur bo'lgan
- qosh tugmoq - q. *lugug yuz*
- qoq - oqqush, turnalarga o'xshash bir qushning nomi
- quz - tog'ning kun tushmaydigan tomoni
- Quz o'rdi - Bolasog'un shahrining boshqa nomi. U hozirgi Qirg'izistondagi To'qmoq shahrining g'arbida bo'lgan
- qulon - ovlanadigan yovvoyi hayvonlardan biri
- qultguchi - so'rovchi, muqtoj, tilanchi, gadoy
- qumaru - esdalik, sovg'a, o'git, pand, vasiyat, meros; shaxs nomi - O'zg'urmishning muridi
- qur - kamar, belbog'; saf, qator; amal, martaba, navbat, tartib, sira; tengdosh, tengqur, holat, ijtimoiy kelib chiqish, moya
- qurtg'a - qari, keksa; *ko'chma ma'noda*, qadimgi, ko'hna (olam, dunyo)
- qut - baxt, iqbol, saodat
- qut-qiv - baxt-iqbol, baxt-davlat
- Quchik - Qisqichbaqa (Saraton) burji
- qushchi - qush bilan ov qiladigan kishi, lochindor
- qug'u - oqqush
- qo'vdash - yug'o, to'ymas, ochofat
- qo'vdash - kuchsiz, ojiz, oriq, nimjon
- qo'zi - Qo'zi, Hamal burjining turkiy atamasi

- qo'zi - qo'zi, qo'yning bolasi, bu so'z erkalash, suyish, hurmat qilish ma'nolarida o'zaro murojaatlarda ham keng ishlatiladi
- qo'ldosh - qo'ldosh, og'ayni, oshna, do'st
- qo'l - qo'l (kishi organizmining bur uzvi ma'nosida), tog' cho'qqisidan pastga to'g'ri tushgan, vodiyan baland joy
- qo'l tegizmoq - ushlamoq, o'z hukmida tutmoq, amalga oshirmoq
- qo'limi uzaytirmoq - har narsaga imkonli bo'lmoq, ish-harakatlarni bajarishning uddasidan chiqmoq ma'nolarida. Bu yerda bilimli kishi har bir ishni qila olishga qodir bo'ladi, degan aqida mavjud, «qo'li uzun» (uning aksi «qo'li kalta» iborasi hozirgi tilimizda ham keng qo'llanadi)
- qo'l-qosh - tog' etagi va ko'rinib turgan joyning cheti, atrof
- qo'r - cho'g', o't, ko'chma ma'noda. zarar, ziyon
- qo'rday - soqaqush, meshkopqush
- qo'tuz - qo'tos
- qo'shiq - bu yerda «qo'shiq» atamasi hozir bizga ma'lum bo'lgan alohida lirik janmi emas, balki umuman she'riyatni, nazmda bitilgan asarni anglatadi
- g'afolat - ogohsizlik, beparvolik, faoliyatsizlik
- g'izo - ovqat, yeyiladigin narsa
- habash - habash, qora tanli kishilar, ko'chma ma'noda, qora rang, tun qorong'ilik
- havo - havo, orzu, havas, kibr
- havosi ortmoq - kibrlanib ketmoq, takabburlik qilmoq
- hakim - hakim, dono, donishmand, olim, tabib
- handasa - geometriya fani
- hap - dori
- Hojib - q. Ulug' Hojib
- hukamo - hakimlar, donishmandlar
- ho'l - Sharq meditsinasining talqinicha, kishi organizmini tutib turuvchi moddalar to'rt xil bo'lib, ular o'zaro issiq-sovuqligi, ho'l-quruqligi hamda ranglariga ko'ra tafovutlanadi. Bular: qon - qizil, issiq; safro - sariq, sovuq; yiring - fasod - qora - issiq; shilimshiq - (ho'llik) - sovuq - oq.

MUNDARIJA

«Boshdan oxirigacha donolar so'zi». B. To'xliyev.....	5
Muqaddima.....	11
Bahor madhi.....	13
Inson qadri bilimda.....	15 ✓
Tilingni avayla — omondir boshing.....	16
Ikki xil nom qolar tilda begumon.....	19
Uquv qut beradi, bilim — sharaf-shon.....	22 ✓
Kitobga nom berilishining sababi.....	25
Kuntug'di hikoyasi.....	27
Fazilat va nuqson.....	30 ✓
Boshingni o'ylasang — asragil tiling.....	36
Otalar so'zi — aqlning ko'zi.....	39
Vasiyat.....	51
Ot o'mini toy bosar.....	55
Foydali fazilat va yaramas odat.....	58 ✓
O'g'dulmish — vazir.....	61
Bilimdan boshlanar donolik yo'li.....	62 ✓
Bir yigitga qirq hunar oz.....	67
Kim vazir bo'ladi?.....	75
Qo'shin boshlig'iga kerak ko'p qiliq.....	80
Kishilar ezgusi — elchi bo'lgani.....	84
Xat chiroyli bo'lsa ko'ngil ochilar.....	87
Kishi ezgulikka shirin jon berar.....	90
O'gdulmish maqtovi.....	94
El nima deydi?.....	95
O'zg'urmish hikoyasi.....	96
O'zg'urmishga xat.....	98
O'zg'urmish qabulida.....	101
O'zg'urmishning maktubi.....	112
Qani gapir, bo'tam.....	115
Ikkinchi maktub.....	117
Ikkinchi uchrashuv.....	119
Munozara.....	120
O'gdulmish O'zg'urmishga xizmat qilmoq urf-odatlarini o'rgatadi.....	122

Otim bo'lsin desang el aro mangu.....	126
Oddiy odamlar haqida.....	128
Olim ilmi elga bo'ladi mash'al.....	129
Yulduzchilar haqida so'z.....	130
Shoirilar — so'z teruvchilar.....	130
Dehqonning qo'li keng.....	131
Savdogar — nomingni elga yetkazar.....	131
Chorvador — hamma hayvonlarga sardor.....	133
Hayratli ishlarning egalari.....	133
Kambag'allar haqida so'z.....	134
O'g'il-qiz tug'ilsa.....	134
Ulug' bo'lsang, kamtar tutgil o'zingni.....	135
Mehmondorchilik fazilati.....	137
Ziyofat odati.....	140
O'zg'urmishning uzri.....	142
Uchinchi urinish.....	146
O'zg'urmishning tashrifi.....	148
Kim oldin salom bersin?.....	149
Seni so'rmog'imga sabab bor edi.....	151
O'zg'urmishning Kuntug'diga o'giti.....	152
O'zing tutsang agar fe'lingni sodiq.....	155
O'gdulmishning o'yi.....	158
Maslahat.....	159
Diydor.....	160
Javob.....	161
Bor so'zni tinglagil, keragini ol.....	166
O'zg'urmish — kasal.....	169
O'zg'urmishning tushi.....	172
O'gdulmishning sharhi.....	173
So'nggi o'git.....	175
Qaytish.....	176
Noxush xabar.....	178
Suhbat.....	179
Lug'at va izohlar.....	181

Adabiy-ma'rifiy nashr

Yusuf Xos Hojib

QUTADG'U BILIG

(«Saodatga eltuvchi bilim»)

Muharrir

SHOYIM BO'TAYEV

Rassom

SHUHRAT ODILOV

Texnik muharrir

YELENA TOLOCHKO

Musabbih

SHAHNOZA NABIXO'JAYEVA

Bosishga ruxsat etildi 13. 09. 2007. Bichimi 84×100¹⁶/₁₆ Akademik Uz garniturası. Shartli b.t. 19,5. Nashr b.t. 16,73. Shartnoma № 154–2007. 5000 nusxada. Buyurtma № 366.

Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 100129, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30-uy.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi hosmaxonasida chop etildi. 100128, Toshkent, U.Yusupov ko'chasi, 86.

84(5Y)1

Yu 91

Yusuf Xos Hojib

Qutadg'u bilig: («Saodatga eltuvchi bilim»)/Yusuf Xos Hojib; [Hozirgi o'zbek tilida bayon qiluvchi va so'zboshi muallifi Boqijon To'xliyev]. – Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007. – 200 b.

BBK 84(5Y)1